

G

K

P

H

G

T

N

G

O

H

P

The National Gallery Oral History Project /
Galeria Kombëtare Projekti i Historisë Gojore

Lead Researcher / Udhëheqëse e Hulumtimit
Erëmirë Krasniqi

Publisher / Botues
National Gallery of Kosovo / Galeria Kombëtare e Kosovës
Oral History Initiative / Iniciativa për Histori Gojore

Transcription / Transkriptimi
Donjetë Berisha

Translation / Përkthimi
Aurela Kadriu
Dafina Tahiri

Albanian Proofreading / Lektorimi në Gjuhën Shqipe
Aurela Kadriu
Erëmirë Krasniqi

English Proofreading / Lektorimi në Gjuhën Angleze
Rachel Pafe
Chester Eng
Erëmirë Krasniqi

Book Cover / Kopertina e Librit
Blerim Luzha
Design / Dezen Il 30 x 90cm
Mixed media / Teknikë e Kombinuar, 1973

Design / Dizajni
Nita Salihu Hoxha

© 2018
National Gallery of Kosovo / Galeria Kombëtare e Kosovës
Oral History Initiative / Iniciativa për Histori Gojore

National Gallery of Kosovo / Galeria Kombëtare e Kosovës
Agim Ramadani 60, 10000 Prishtinë, Kosovë / galeriakombetare.com

Oral History Initiative / Iniciativa për Histori Gojore
Rruga UÇK B2/13, 10000 Prishtinë, Kosovë / oralhistorykosovo.org

This research—based publication is supported by the Ministry of Culture, Youth
and Sports / Ky publikim i bazuar në hulumtim është mbështetur nga Ministria
e Kulturës, Rinisë dhe Sporteve

National Gallery of Kosovo staff / Stafi i Galerisë Kombëtare të Kosovës:
Arta Agani, Director / Drejtoreshë; Zeni Ballazhi, Curator / Kurator;
Mexhide Maxhuni, Finance officer / Zyrtare për financa; Lirije Buliqi, Senior
administrative officer / Zyrtare e lartë administrative; Naim Spahiu, Exhibition
Coordinator / Koordinator për ekspozita; Engjëll Berisha, Coordinator for
international projects and PR / Koordinator për projekte ndërkombëtare
dhe MP; Enver Bylykbashi, Professional photographer / Fotograf profesional;
Skender Xhukolli, Exhibition technician / Teknik për ekspozita; Rrahman
Bislimi, Exhibition technician and Building manager / Teknik për ekspozita dhe
Mirëmbajtës i objektit; Xhevat Rrahimi, Exhibition hall attendant / Kujdestar i
sallës ekspozuese; Valdet Syla dhe Mentor Abdullahu, Security / Roje.

G

K

P

H

G

T

N

G

O

H

P

The National Gallery Oral History Project

Galeria Kombëtare

Projekti i Historisë Gojore

Contents

10	Introduction by Erëmirë Krasniqi
	Interview with
15	Agim Rudi
83	Alije Vokshi
99	Blerim Luzha
131	Shyqri Nimani
191	Tomislav Trifić
223	Xhevdet Xhafa

Përmbajtja

11	Hyrje nga Erëmirë Krasniqi
	Intervistë me
15	Agim Rudi
83	Alije Vokshi
99	Blerim Luzha
131	Shyqri Nimani
191	Tomislav Trifić
223	Xhevdet Xhafa

Introduction by Erëmirë Krasniqi

This series of interviews documents the lives of artists and art professionals who worked in Kosovo and were part of the art scene in the 1970s, and steadily gained recognition in the Yugoslav art space over two decades. The political context that gave rise to the visual arts came to represent Kosovo's golden age in Yugoslavia. This period of great prosperity seemed to be at the core of institutional memory, including that of cultural institutions. It is no wonder that the Gallery of Arts in Pristina, today the National Gallery of Kosovo, was established in 1979, becoming the first arts institution to define how works of art would be displayed and communicated to the public.

The interviews were conducted as part of the research connected to the National Gallery of Kosovo's collection. The collection provides a unique opportunity to trace different genealogies of modernist formations rooted in the Yugoslav ethos, and as such it underscores the copresence of multiple temporalities within the narrative of modernist art in Kosovo. Little is known about the collection because not much knowledge has been produced thus far. Therefore, to understand the collection and to know how to read the works of art within it, an oral history project provided a way to delve into the context that gave rise to the collection.

Whilst this series of interviews tries to discuss each artists' working practice, it is important that they are first-person narratives, rooting the speakers in the society that formed them rather than isolating them within the art world. Their life narratives are rich with references embedded in a world that is no longer visible. The aim of these interviews is to enable Kosovo artists and art professionals to create records of their experiences in their own words to complement, enlarge and sometimes challenge accounts by other commentators.

The oral history video-recordings provide valuable first-hand testimonies of events of the past. The views and opinions expressed in oral history interviews are those of the interviewees, who describe events from their own perspectives. The interviews are historical documents and their language, tone and content reflect attitudes of times past in dialogue with the interviewee's current worldviews.

What we present in this book are transcripts of the video-recordings. The division in parts encountered in the transcripts corresponds to the divisions of video-interviews. The transcripts as such take note of other ways of knowing and imparting knowledge, therefore it transcribes emotional responses and body language, while footnotes are added to facilitate comprehension of cultural specificities. This is visible, particularly in the case of English interview translations. The transcript follows speech patterns, which sometimes renders the transcript unreadable.

The works of art framing each interview are part of the National Gallery of Kosovo's art collection. They might not always represent artists' most iconic works of art, but, nonetheless, they offer invaluable insight into the larger historical dynamics and artistic developments of the time.

The National Gallery Oral History Project was initiated in late 2016 by Oral History Initiative in collaboration with the National Gallery of Kosovo. The video-interviews will be published on the Oral History Initiative online archive and the National Gallery of Kosovo website.

Lastly, we would like to thank the artists and art professionals who sat with us and shared their life stories, and for their kind permission to publish the interviews.

Hyrje nga Erëmirë Krasniqi

Kjo seri e intervistave dokumenton jetërat e artistëve dhe profesionistëve të artit të cilët kanë punuar në Kosovë dhe kanë qenë pjesë e skenës së artit që nga vitet 1970, dhe të cilët përgjatë dy dekadave kanë fituar njohje në hapësirën artistike jugosllave. Konteksti politik që i dha formë artit pamor u bë përfaqësues i epokës së artë të Kosovës në Jugosllavi. Kjo periudhë e prosperitetit ishte në thelb të secilës kujtesë institucionale, duke përfshirë edhe institucionet kulturore. Nuk është çudi që Galeria e Arteve në Prishtinë, e cila sot njihet si Galeria Kombëtare e Kosovës, u themelua në vitin 1979, duke u bërë institucioni i parë i artit që definonte se si punët artistike do të ekspozoheshin dhe do t'i komunikoheshin publikut.

Intervistat janë realizuar si pjesë e hulumtimit që lidhet me koleksionin e Galerisë Kombëtare të Kosovës. Koleksioni ofron një mundësi të veçantë për të gjurmuar gjenealogjitë e ndryshme të formacioneve moderniste të rrënjësura në karakterin jugosllav, dhe si i tillë nënvizon praninë e kohësisë së shumëfishtë përbrenda narrativës së artit modernist në Kosovë. Shumë pak dihet për koleksionin, sepse deri tani nuk është prodhuar shumë dije mbi të. Prandaj, për të kuptuar koleksionin dhe për të ditur si të i analizosh punët e artit që janë pjesë e tij, projekti i historisë gojore ka ofruar një mënyrë për t'u futur në kontekstin që i dha formë koleksionit.

Ndërkohë që kjo seri e intervistave provon të flasë për praktikën e punës së artistëve, është e rëndësishme se këto janë narrativa në vetën e parë, duke i rrënjësuar të intervistuarit në shoqërinë që i ka formësuar e jo duke i izoluar ata përbrenda botës së artit. Narrativat e tyre jetësore janë të pasura me referenca të mishëruara në një botë e cila nuk është më e dukshme. Qëllimi i këtyre intervistave është që t'ua mundësojmë artistëve dhe profesionistëve të artit në Kosovë të krijojnë një dokumentim të përvojave të tyre sipas fjalëve të tyre, për të plotësuar, zhvilluar dhe nganjëherë edhe sfiduar tregimet nga komentuesit e tjerë.

Video—inçizimet e historisë gojore ofrojnë prova të vlefshme të dorës së parë nga ngjarjet e së shkuarës. Pikëpaamjet dhe qëndrimet e shprehura në intervistat e historisë gojore janë të intervistuesve, të cilët përshkruajnë ngjarjet nga perspektiva e tyre. Intervistat janë dokumente historike dhe gjuha, toni e përmbajtja e tyre reflektojnë qëndrime të kohës së kaluar në dialog me qëndrimet e tanishme të të intervistuarit.

Ajo që prezantojmë në këtë libër janë transkriptet e video—intervistave. Ndarja në pjesë e transkripteve korrespondon me ndarjen e video—intervistave. Transkripti si i tillë merr shënime të mënyrave të tjera të dijes dhe kumtimit të saj, prandaj transkriptohen reagimet emocionale dhe gjuha trupore, ndërkohë që fusnotat shtohen për të ofruar kuptueshmëri të specifikave kulturore. Kjo është e dukshme, posaçërisht në përkthimin e intervistave në gjuhën angleze. Transkripti përcjell paterna të gjuhës së folur, gjë e cila nganjëherë e bën transkriptin të palexueshëm.

Punët artistike që kornizojnë secilën intervistë i takojnë koleksionit të artit të Galerisë Kombëtare të Kosovës. Ato jo medomos përfaqësojnë punët artistike më ikonike të artistëve, por, megjithatë, ofrojnë një pasqyrë të çmueshme mbi dinamikat më të mëdha historike dhe zhvillimet artistike të kohës.

Galeria Kombëtare Projekti i Historisë Gojore është nisur në fund të vitit 2016 nga Iniciativa për Histori Gojore në bashkëpunim me Galerinë Kombëtare të Kosovës. Video—intervistat do të publikohen në arkivin online të Iniciativës për Histori Gojore dhe në web-faqen e Galerisë Kombëtare të Kosovës.

Në fund, do të donim t'i falenderojmë artistët dhe profesionistët e artit të cilët u ulën me ne dhe ndanë tregimet e tyre jetësore, dhe për lejen e publikimit të intervistave.

Interviews

Intervistat

Agim Rudi

Agim Rudi was born in 1947 in Gjakova, Kosovo. In 1977, Rudi graduated from the Department of Sculpture, Faculty of Figurative Arts at the University of Ljubljana in Slovenia, under the mentorship of Zdenko Kalin. Upon graduation, he worked as a scenographer for Radio Television of Pristina, and later taught sculpture at the Faculty of Figurative Arts at the University of Pristina. Recently, Rudi has retired. He lives in Pristina with his family.

Agim Rudi u lind më 1947 në Gjakovë, Kosovë. Në vitin 1977, Rudi diplomoi nga departamenti i skulpturës, Fakulteti i Arteve Figurative, Universiteti i Lublanës, Slloveni, në klasën e Zdenko Kalin. Pas diplomimit ka punuar në Radio Televizionin e Prishtinës si skenograf, dhe më vonë ligjeroi lëndën e skulpturës në Fakultetin e Arteve Figurative në Universitetin e Prishtinës. Së voni, Rudi është pensionuar. Ai jeton në Prishtinë me familje.

Interview

Interview with Agim Rudi
Pristina | Date: August 25, 2017
Duration: 156 minutes

Present:

Agim Rudi (Speaker)
Erëmirë Krasniqi (Interviewer)
Donjetë Berisha (Camera)
Nevryze Rudi (Agim Rudi's spouse)

Transcription notation symbols of non—verbal communication:

- ◊ Emotional communication
- ✎ The speaker explains something using gestures.

Other transcription conventions:

- [] Addition to the text to facilitate comprehension
Footnotes are editorial additions to provide information on localities, names or expressions.

Intervistë

Intervistë me Agim Rudin
Prishtinë | Data: 25 gusht, 2017
Kohëzgjatja: 156 minuta

Të pranishëm:

Agim Rudi (I intervistuari)

Erëmirë Krasniqi (Intervistuesja)

Donjetë Berisha (Kamera)

Nevryze Rudi (Bashkëshortja e Agimit)

Simbolet e komenteve në transkriptë të komunikimi jo—verbal:

⓪

Komunikim emocional

⌋

I intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

[]

Shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin

Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime,
emra apo shprehje.

Part One

[The interviewer asks the speaker to introduce himself in front of the camera. The question was cut from the video—interview.]

AR I was born on June 10, 1947. I was born in Gjakova. Even though my family was from Gjakova, they lived in Mitrovica, my father had a store. Earlier in Mitrovica there weren't two stores that sold nails, dye, henna, and fabrics. There was one store, and it was my father's store. And... in '44, it was very problematic in Mitrovica, a very problematic time, chetniks¹ settled near Mitrovica, very near. They always lived in one part of Mitrovica, they were a lot, a few were in Mitrovica and a few were a bit further away from Mitrovica, they were always near Mitrovica, the chetniks.

In '44, my father and his whole family fled to Gjakova, there were two of them, there was one brother, two brothers, actually one was born then, there was one brother. There were one brother and two sisters, we fled to Gjakova, my house was in Gjakova because Gjakova people go to work somewhere, either in Ferizaj or in Gjilan, or somewhere, they leave their family in Gjakova but this is how they lived, this is how they lived in Gjakova... people of Gjakova in Mitrovica...

EK When did you return to Mitrovica?

AR We returned slowly, slowly... I'll tell you how. My father was afraid that the communists would declare him a *ratni bogataš*² because when you had a store at that time you were observed closely by communists. He was not very fond of communists but apparently he did not tell anyone, I suppose, and it was, it was a hard time in Gjakova. People did not have bread to eat, in Gjakova where the good... they lived well in Gjakova, the people mainly lived well, mainly (coughs).

And... but we were good, our family was well, we had food

on the table and then sometime in '49, '48 or '49, I don't know exactly but sometime around then we came back. He somehow found a job because it was very hard for him to find one, to get a state job. It was a really big problem for Albanians, it was considered quite a failure to work for the government.

EK Can you explain?

AR [The documentary] shows how Albanians work, they do not work for the state, they run private businesses because they never trusted the state and they were never close with the state, that was absurd, absurd. They're all under Macedonia, under the same flag, they work under the same constitution... This seem to characterize them, you know. And he had the whole store to himself, he knew how to run it, he knew how to manage it, my father.

My mother had a problem, she often told me, very often. In the evening after all the chores, having four children means there are a lot of clothes to be washed, there were no washing machines back then and to be clean and stuff... In the evening when they went to sleep it was big responsibility to count the money. That was my mother's biggest problem, apparently, I don't know how much money there was, there wasn't much. But it was a problem for my mother, she counted it in the evening {explains with his hands} the green ones [bills], the red ones, all that was there. It was one of the biggest problems for my mother (laughs). And, good, this story is over, and my father continued alone, he was employed by the state, at the Granap Enterprise, in Serbian it is Granap, the whole world worked at Granap at the time.

EK What sort of company was this?

AR I do not know, they sold flour and he was *hesapçi*,³ he knew how to write, he knew how to write in Arabic, Serbian Cyrillic. I saw his writing, I did not understand Arabic but he wrote everything in Cyrillic. At the time, knowing how to write

1
Četniks, Chetniks; Qetniks; Çetnikët—Serbian movement born in the beginning of the Second World War, under the leadership of Draža Mihailović. Its name derives from četa, anti—Ottoman guerrilla bands. This movement adopted a Greater Serbia program and was for a limited period an anti—occupation guerrilla force, but mostly engaged in collaboration with Nazi Germany, its major goal remaining the unification of all Serbs. It was responsible for a strategy of terror against non—Serbs during the Second World War and was banned after 1945. Mihailović was captured, tried and executed in 1946.

2
Serb.: *Ratni bogataš*, describes people who acquired wealth during the war.

3
Turkish: *Hesapçi*, the term refers to people who know accounting.

Pjesa e Parë

[Intervistuesja kërkon nga folësi të flet rreth kujtimeve të hershme të fëmijërisë. Pyetja është prerë nga video—intervista.]

AR Unë jam lindë me 10 qershor, 1947. Jam lindë në Gjakovë. Familja ime edhe që ka qenë gjakovare, ata kanë jetu në Mitrovicë, babai im ka pasë dyqanin. Përpara në Mitrovicë s'kanë qenë dy dyqane, që ka shitë gozhda edhe ngjyrë, konë, basëm. Ka qenë një dyqan, ate e ka pasë baba jem. Edhe... '44, në Mitrovicë ka qenë shumë problematike, natyrë shumë problematike, çetnikët kanë ekzistuar po ngat Mitrovicës shumë afër. Ata gjithë kanë jetu në një pjesë në Mitrovicë, shumë kanë qenë, pak në Mitrovicë edhe pak jonë ikë ma larg Mitrovicës. Gjithnjë kanë qenë afër Mitrovicës, çetnikët.

Në '44—tën, baba im ikë me krejt familjen në Gjakovë, kanë qenë dy, kanë qenë një vëlla, dy vëllazën, vërtetë njeni lindë mandej një vëlla ka qenë. Një vëlla ka qenë edhe dy motra, ikim në Gjakovë. Në Gjakovë ka qenë shpia jem, se ata gjakovarët shkojnë me punu dika ja në Ferizaj ja në Gjilan ja në andej, familjen e kanë lonë në Gjakovë po këtu qashtu kanë jetu, kështu kanë jetu në Gjakovë... Gjakovarët në Mitrovicë...

EK Kur u kthyet prapë në Mitrovicë?

AR Mandej jena kthy ngadalë—ngadalë... që veç t'ju tregoj qysh. Baba jem është frigu që po e shpallin ratni bogataş¹ se me pasë dyqan në atë kohë të kanë ndjekë këta komunistat. Ky s'i ka dashtë shumë komunistat por si duket s'i ka kallxu kërkujt, këta po supozoj edhe ka qenë, ka qenë kohë e vështirë në Gjakovë. Njerëzit nuk kanë pasë me hongër bukë, në Gjakovë ku e mira... kanë jetu mirë në Gjakovë, populli ka jetu mirë kryesisht, kryesisht (kollitet).

Edhe... po ne kena qenë mirë, familja jonë ka qenë mirë ka pasë çka me hongër edhe

mandej dikur në '49, '48 a '49 saktë s'e di, por qaty dika jena kthy. Ky e ka gjetë dyqysh një punë se për te ka qenë kijamet me gjetë, me hi në punë të shtetit. Shqiptarët kanë qenë problem shumë i madh, dëshitim shumë i madh me hi në punë të shtetit.

EK
AR

A mundesh me spjegju?
[Dokumentari] Po tregon këta shiptarët punojnë, nuk punojnë në të shtetit, punojnë privat se kurrë s'i kanë besu shtetit edhe kurrë s'kanë qenë të afërt me shtetin ajo ka qenë absurd i madh, absurd. Krejt në një Maqedoni jonë, nën një flamur, një kushtetutë punojnë... kjo duket karakteristike e madhe, a din? Edhe ky e ka pasë gjithë dyqanin, gjithë ka ditë me udhëheqë, ka ditë me menaxhu dyqanin baba.

Nana jem, ajo e ka pasë një problem më ka tregu shpesh, shumë problem. Në mbramje mas krejt punëve, katër fëmijë me i pasë duhet me la shumë tesha, maqina s'ka pasë atëhere edhe për me qenë e pastër e sende... E në mramje kur jonë ra me flejt ka qenë obligim shumë i madh me ngjehë pare. Ai ka qenë problemi ma i madh i nanës tem, si duket, nuk e di sa kanë qenë ato pare, s'kanë qenë kushedi çka, por për nanën time kanë qenë problem. I ka ngjehë mbramje për mbramje {shpjegon me duar}, të gjelbërta, të kuqe, çka kanë qenë. Kanë qenë një prej problemeve ma të mëdhaja të nanës tem (qeshë). Edhe, mirë kryhet ajo storie edhe vjen baba vazhdon vetëm është i punësum në shtet në sipërmarrjen "Granap" serbisht është "Granap", të gjithë krejt bota kanë punu në "Granap" në atë kohë.

EK
AR

Çfarë kompanie ka qenë kjo?
S'e di, miell ka shitë e ky ka qenë hesapçi, ka ditë me shkru, ka ditë me shkru arabisht, çirilicë serbisht. Ja kom pa shkrimet e tij s'kom kuptu arabisht, por çirilicë ka shkrujtë krejt. Në atë kohë me ditë me shkrujtë në '47 ka qenë privilegj i madh, baba jem prandaj u punësu aty.

1
Serbisht: Ratni bogataş, përfitues në kohëra të luftës.

in '47 was a huge privilege, that's why my father was employed there.

EK How did he know, did he get an education or what kind of education existed at that time?

AR He did go, he did go... in Gjakova he attended that school, just do not ask me which education. I do not know exactly, it was an education where they were taught to write. The small Madrasas,⁴ mejtep⁵ were those high schools, I do not know how to call them. That is a story on its own you know, I'm not going to go there. But that was the beginning of... when he died, his last words to my mother, he died early, I was six years old when he died, my brother was four years old, he did not know, he was playing, stopping him from playing was a problem. So when he died his amanet⁶ to my mother was that, "All the gold, everything has to go towards... just finish school, finish school because only school brings out the good," he said to my mother. Then my mother brought up five children on her own, she was very young, it was hard.

I know this as well, that at that time you couldn't study without a scholarship, if you did not have a scholarship. And they could not get a scholarship because you could not get a scholarship if you had land, we had shares, the brothers had shares of land, they had land and stores and everything. She [my mother] sold everything, she signed with the municipality, someone bought the land, someone bought the store, someone this and that. And then you could get it, my mother was obsessed, "We have to sell everything, sell everything. You should study, without a scholarship you cannot study." And we all studied.

I definitely know now how the story goes. For example it happened to me, I went... there was a movie, Era dhe Lisi⁷ and we went to ask for permission, when he [a man there] said, "Who are you?" "I work for television." "What's your name?" "Agim Rudi." "This was your father's store." Imag-

ine what value that moment had... I would say to myself, "Oh God... God!" Maybe this is not relevant. But I just want to show how the desire for education, how it started, it started through my father and was passed down to my mother and then to all three of us, the sons, two sons, actually the three sons and two sisters, we were all educated, we were the family in which everybody was in school.

At that time it was very... today you cannot understand what I am saying, you will understand, and you believe me and everything, it was... to go to school, to have everybody go to school [was difficult]. Then do you know what sort of issues my sisters had, my sister, to get married, my sister with mathematics, with a mathematics degree, who graduated in Belgrade in '53—'54. At that time, who should she marry, who? She could not marry a cobbler and so on. Hard, she hardly got married. These were some very obvious problems you know, strange things. And then slowly I finished primary school, I had problems at home since primary school.

My brother played the violin, I did not play the violin or any instrument, every time guests came they made Rafet play the violin {explains with his hands}. Rafet does not like talking about this, does not like it at all. I envied him, because I could not [play]. We read a lot for the sake of our brothers and sisters, we read a lot, I read more as a 15—16—17 year old than when I became a professor. No, no then I read a lot because my brother, my sisters were students in Belgrade, they read... this was very, very important, I had to read. I was registered at the local library, the library was very big in Mitrovica, Trepça improved the whole economic situation, we had a different life in Mitrovica, which was not the case in Gjakova, or Ferizaj, or anywhere else.

EK Can you tell us about Mitrovica and your primary educa-

4 Muslim religious school, the only school where teaching could be conducted in Albanian until 1945.

5 Mejtep, Maktab (Arabic transliterations include mak-teb, mekteb, mektep, meqteb, ma-qtab), also called a Kuttab or school, is an elementary schools. Though it was primarily used for teaching children how to read, write, grammar and Islamic studies such as Qira'at (Quranic recitation), other practical and theoretical subjects were also often taught.

6 Amanet literally means the last will, but in the Albanian oral tradition it has a sacred value.

7 Era dhe Lisi is a Kosovo Albanian movie directed by Besim Sahatçiu and produced by Kosovafilms in 1979.

EK Qysh ka ditë ai, a ka viju ndonjë edukim, a çfarë edukimi ka ekzistuar në atë kohë?

AR Ka shku, ka shku... në Gjakovë ka shku në atë edukimin, veç mos më pyt në cilin edukim. Nuk e di saktë, ka qenë edukim ku kanë mësu me shkru. Medresetë e vogla, medresetë ato shkollat e mesme mejtepet e kanë pasë emrin, por nuk po e di si me i qujtë. Ajo është storie në veti a din, hiç mos të dal anej. Po aty janë edhe fillet e asaj që... kur ka vdekë i ka lonë amanet nanës time, ka vdekë herët, unë i kom pasë gjashtë vjet kur ka vdekë, ai vëllau im i ka pasë katër vjet hiç sé din, ai lujke, ish problemi qysh me ndalë mos me lujtë. Edhe kur ka vdekë i ka lonë nanës time amanet, ka thonë, "Krejt çka ka dukat, a krejt, veç kqyrni shkollën, me i kry shkollat se vetëm ajo bjen të mirën", nanës time. Nana ime mandej i ka rritë pesë fëmijë, e re shumë a din, shumë vështirë ka qenë.

Edhe këto të dhëna i di, në atë kohë s'ke mujtë me studiu pa stipendion, pa pasë një stipendion. E këta s'kanë mujtë me marrë stipendion se s'ke mujtë me marrë stipendion nëse ke pasë tokë. Ne kemi pasë hise shumë, tokë, vëllaznit kanë pasë hise, kanë pasë tokë e dyqane e krejt. [Nana] Ka shku krejt i ka shitë, në komunë aty u nënshkru, dikush e ka ble tokën, dikush e ka ble dyqanin, dikush. Edhe mandej ke mujtë me marrë. E ka pasë fiksime nana, "Duhet me i shitë krejt, duhet çdo gjë. Duhet me studiu, pa stipendion nuk mundesh me studiu". Edhe kemi studiu.

Tash definitivisht e di qysh ka qenë historia. Mua më ka ndodhë, për shembull kom shku e kena pasë një film, "Era dhe Lisi" po shkojmë me lypë leje, kur ai ka thonë, "Kush jeni ju?" "Unë punoj në televizion", "Qysh e ki emrin?" "Agim Rudi." "Ky dyqan ka qenë i babës tonde". Merre me mend a din qysh çfarë vlere tash kishte thojsha, "Eh Zot..." Mirë, ndoshta s'ka edhe lidhje kjo. Po veç dëshirën për arsimim po du me tregu qysh ka, ka ardhë ajo nëpërmjet babës ka ardhë te nana edhe mandej na

të gjithë tre djemtë, dy djemtë, tre djemtë në të vërtetë dhe dy motrat, krejt kena qenë të arsimim, na jena kanë ajo familja që shkojnë krejt në shkollë.

Shumë në atë kohë ka qenë... sot ju nuk mundeni me kuptu çka jom t'u thonë, e kuptoni, e besoni e krejt, por është... ka qenë me shku në shkollë krejt njerëzit me shku në shkollë. Mandej motrat e mia, a din çfarë problemi kanë pasë motrat e mia m'u martu? Motra jeme me matematikë, me fakultet të matematikës në Beograd të kryem, '53—'54. Në atë kohë kend me marrë për burrë, kend? S'ka mujtë një këpucëtar a një kështu. Vështirë, mezi u martu. Këto kanë qenë probleme shumë evidente, a din gjana të çuditshme. Edhe mandej dalë—ngadalë u kry shkolla fillore, mu qysh në shkollë fillore unë kom pasë problem në shpi.

Vëllau im i ka mëshu violinës, unë s'kom ditë as violinës as kurçkafit me i mëshu, si janë ardhë mysafirët e kanë shti Rafetin me i mëshu violinës {spjegon me duar}. Rafeti s'ka qejf me kallxu hiç këta, hiç s'ka qejf. E mu shumë më ka ardhë inati, shumë se s'disha. Na kemi lexu shumë për hirë të këtyne vëllaznive e motrave, kemi lexu shumë, unë ma shumë kom lexu 15—16—17 vjeçar se sa tash kur jom bo profesor. Jo, jo atëhere kom lexu shumë se këta vëllau, motrat kanë qenë studenta në Beograd, kanë lexu... kjo shumë, shumë me rëndësi ka qenë, unë s'kom pasë qare pa lexu. Bile kom qenë i regjistruar në bibliotekë, në Mitrovicë ka qenë biblioteka shumë e madhe, krejt Trepça, gjendja ekonomike [e mirë] që në Mitrovicë me qenë një jetë tjetër, as në Gjakovë, as në Ferizaj as kërkun s'u bo qasi jete.

EK A mundeni me na tregu për Mitrovicën edhe për edukimin e juaj fillor, si ka qenë atëherë?

AR Ka qenë e mirë, por kjo pjesa në shpi që unë e kom përjetu ka qenë shumë e mirë. E këtë sé kanë pasë gjithë, unë kom lexu romane, kom lexu, 17 vjeçar romane, Tolstoyin e kom lexu. S'i kom kuptu krejt po i kom

AR tion, how was it then?
It was good but the part that I experienced at home was the best. And they did not always want me to read novels, I read, 17 years old, novels, I read Tolstoy. I did not fully understand them but I read all of them, I read all of Dostoyevsky. The Serbian language, Mitrovica should not know Serbian, I had Serbian neighbors, I had them like this {explains with his hands} today people are surprised you know... Then there was a lot of sports, we went to the pool when I was ten years old with my brother, people in Kosovo did not know what a pool was. Do you understand that Trepça brought all these schools, all these... libraries, I remember, that woman was called Sadie, I had to take books, because I could not be without books. You know when this book was being read, this book, they read a lot in my house. Oh... God, oh God, we were crazy, very ambitious. Then, because this really had an impact on being able to persevere.

My father died early and my uncles thought that my sister should veil, put that {explains touching his face} and hide... the one in Belgrade, mathematics, mathematics in Belgrade. She used to take eggs with her, a box of eggs {explains with his hands}, sausage, to Belgrade. The train was there, the train was a big advantage, scholarship, because my mother had worked on it, because for a woman who did not go to school it was difficult to know that you should sell everything, to sell the land, to sell the stores, you know to sell them like this. She did not pretend to sell it and take the money formally, "I sold it for this much money." And moved on, she did not just sign as if to get a sum of money. So many things, it was a very big sacrifice so that we could study and fulfill my father's amanet, it was a very, a very good thing. I went back a little but these were... things that...

EK It is fine...
AR And I slowly started reading

EK Where did they come from?
AR From Belgrade, in Serbian, Kekec,⁸ [Politikin] Zabavnik,⁹ on Tuesday Zabavnik was published and on Thursday Kekec. Albanians did not read such things, no Albanians did not read such things, Albanians did not read anything. The friends that I had, I feel bad and I love them, my childhood friends never read, they did not even know who Dostoyevsky was or anything. I was influenced by my brothers and sisters, my brother. I was lucky, this was luck, great luck, my brother was an economist, my sister a mathematician, they were all something, Rafet [Rudi]¹⁰ played the violin, the piano, the other sister also played the piano and stuff, she was very weird, we were a strange bunch, in which she [my sister] only worked and read, worked and read, worked and read. They did not work, the kids hung out in the mahalla,¹¹ they did not read, we stayed in the mahalla, hung out in the streets and told tales to one—another, I was ashamed to tell them... what I read, because I read important things, I did not understand them much but I was, I was...

EK Good thing that you had each other at home.

AR We had each other. I started slowly copying those... I used to copy the comics on the window {explains with his hands}. I would copy them on the window, to show how I drew, I could not draw, I really wanted to know how to draw, I would go crazy, I wanted to be the best at something. Because when guests would come he [Rafet] played the violin and I did nothing, this was my childhood. Very, very weird...

EK Is that how you started drawing?

AR I started drawing, also in school, in school. The school was strange at that time, elementary.

EK What did they teach you at

8 Kekec was a Serbian comic magazine, which was first published in 1957. Kekec lasted for 1532 issues and ended in 1990.

9 Politikin Zabavnik was a popular magazine in Serbia, published by Politika Newspapers and Magazines. The first issue came out on 28 February 1939.

10 Rafet Rudi (1949) was born in Mitrovica, Kosovo. He graduated in Conducting and Composition from the Academy of Music in Belgrade. He specialized under the mentorship of the composer Claude Ballif at the National Conservatory of Paris. He is also the speaker's brother.

11 Word of Arabic origin that means neighborhood.

lexu komplet, Dostoevskyn e kom lexu komplet bre une. Gjutha serbe, o Mitrovica s'duhet me ditë gjuhën serbe, kom pasë kojshi serbë unë, qe qeshu i kom pasë {tregon dorë} që sot çuditen njerëzit me a din qysh... Mandej ka pasë sport shumë të madh, na jemi la bre vëlla dhjetë vjeç, unë jom la në bazen, në Kosovë njerëzit nuk kanë ditë çka është bazeni. A po më kupton se krejt këto i ka pru Trepça, krejt këto shkolla, krejt këto... biblioteka, e maj mend si sot, ajo gruja e ka pasë emrin Sadie, u dashke me marrë libra, se s'mujsha me nejtë pa libra. A din kur u lexojke ky libër, ai libër, këta kanë lexu në shpi teme shumë kanë lexu. Aii... Zot, o Zot, të trentë kanë qenë, shumë njerëz me ambicie. Mandej, se kjo ka qenë shumë ndikuese për me arritë ti për me pasë energji.

Mua më ka vdekë baba herët edhe kanë kujtu ata axhët edhe që motra duhet me u fshehtë me qitë ata {tregon me duar ka ftyra} edhe me u fshehtë... kjo në Beograd, matematikën, matematikën në Beograd. Merrke me veti vo, një paketë vo {shpjegon me duar}, suxhuk, në Beograd. Treni u konë aty, ajo u konë përparësi e madhe, treni, stipendioni, se nona ja kish bo hyzmetin, se një gru e pa shkollë vështirë e kanë ditë që duhet me i shitë të gjitha të mundshmet, me e shitë tokën, me i shitë dyqanet, a din sa duhet me i shitë kështu. Jo me i shitë me marrë pare veç formalisht, "E kom shitë kaq pare hajt", sa m'u shkru me tahmin ajo s'i ka marrë ato pare. Domethonë, shumë sende, shumë sakrificë e madhe ka qenë me mujtë me studiu, na me kry amanetin, ajo ka qenë shumë, shumë send i mirë. Se u ktheva edhe pak mbrapa po këto kanë qenë... gjana që...

EK S'ka lidhje...
AR Edhe unë ngadalë, ngadalë fillojsha stripa lexojsha, shumë ato kanë qenë ato stripat. Aty vizatim ishte, stripi ishte vizatim...

EK Prej kahit vishin ato?
AR Prej Beogradit, serbisht "Kekeci",² "Zabavniki",³ të martën

"Zabavniki" dilke, të ejtën "Kekeci". Shqiptarët s'lexojshin asi sende jo, jo shqiptarët s'lexojshin asi sende, s'lexojshin kurgjo shqiptarët. Shokët që i kom pasë po më vjen keq i du të fëminisë kurrë s'kanë lexu as s'e kanë ditë kush është Dostoyevsky as hiç lidhje hiç. Unë prej ndikimit, prej vëllaznive e motrave, vëllau. Kom pasë fat, ky ka qenë fat, fat i madh, vëllau ka qenë ekonomist, motra matematiciente, krejt diçka, ky Rafeti i mëshojke violinës, pianos, motra tjetër edhe ajo u merrke me piano me sende, ka qenë shumë e çuditshme ajo, njëfarë strukture e çuditshme, ajo e cila veç punojke, lexojke, punojke, lexojke, punojke, lexojke. Këta nuk punojshin, nuk lexojshin. Fëmijtë dilshin në mahallë, në mahallë bre në rrugë rrishim qashtu kallxojshim përalla, mu më vike marre me kallxu asi... se çka lexojsha unë, se lexojsha shumë sende të mëdhaja, nuk i kuptojsha shumë po isha, isha...

EK Shumë mirë që e paskët pasë njëri—tjetrin në shpi.

AR Shumë e kena pasë. Edhe fillojsha kadal i kopjojsa ato... i kopjojsa ato stripat në xham {shpjegon me duar} në xham aty kopjojsa, qysh di me vizatu, s'disha me vizatu, qef shumë kisha, mendtë më lejshin kisha qef i pari në diçka me randësi. Se kur vishin musafirët ky [Rafeti] i mëshojke violinës une kurgjo, këto kanë qenë të fëminisë. Shumë, shumë e çuditshme...

EK A qashtu keni fillu me vizatu?
AR Me vizatu, edhe në shkollë, shkollë. Kanë qenë shkolla të çuditshme në atë kohë, fillore.

EK Çka ju mësojshin në atë kohë?
AR Na mësojshin me vizatu, me pikturu në mënyrë perfekte psttt {onomatope}... ajo u konë pedagogjia...

EK Qysh ashtu, realizëm?
AR Po realizëm, pranverën, verën qeto sende. Unë isha jo ma i miri, gjithë i dyti. U konë njoni, njoni një budall bre ai shumë vizatojke mirë (qeshë). Mirë edhe shkojke kadal, kadal, por kjo ngritja e leximit, se leximi të jep sende të mira se ne të folin këta sot gjenerata,

2
Kekec ka qenë një strip, i cili për herë të parë është botuar më 1957. Kekec ka botuar 1532 edicione dhe i dha fund publikimit në vitin 1990.

3
Zabavnik, shtojcë e gazetës Politika ka qenë e popullarizuar në Serbi. Edicioni i parë u publikua më 28 shkurt, 1939.

that time?
AR They taught us to draw, to paint perfectly... psttt {onomatopoeic}... that was the teaching philosophy...

EK What, realism?
AR Yes realism, spring, summer these things. I was not the best, always the second best. There was this one guy, a stupid guy, he drew really well (laughs). OK, so it went slowly, but the reading increased, because reading only brings good things because let this generation say whatever they want today, you talk however you want all day long with a computer, all day long with that, they know a lot of things but they get informed in another way. Reading is irreplaceable, not that I am old—fashioned, I am not, I support new things, I only support new things but it is not about not reading books. I know how they live in America. I was in America many times, I know how life is there, people read books, they also have computers, walkmans, laptops and everything, everything, but they read books, without reading you cannot develop, you partially develop with some information, in my opinion.

EK Did you go to the Shkolla e Mesme e Artit in Peja?¹²

AR No, no, no I was a good student and I went to high school at the best high school in Yugoslavia, each province had its own technical school. The technical school was a technical school, Boris Kidrič was the best technical school in Yugoslavia. There were professors from all over Yugoslavia, engineers, everything, everything, everything. And I, because I could draw and nobody wanted to enroll me at art school, nobody because they had no money, it was hard to go to art school someplace else. We barely took Rafet, the whole family went bankrupt, because he went to high school in Pristina oh God (laughs). And I did not go, I went to technical high school, a very good student, art in my heart, art, art, art, art. I finished technical high school; what I had to do, I had to go to Technical University then, in our family whoever

finished school went immediately to University. To which University? I went to Technical University, I passed all the exams at the Technical University that nobody passed. On the other side I would only paint, I bought the colors...

EK What did you do with those exams then?

AR Nothing...

EK Did you work?

AR No, I came home like a man and I said, "I will not go to the Technical University." You know why I passed all those exams, to show them that I do not mind studying and I am a good student but I don't want to go, I want to study art. The family was a mess, oh God, oh God and yes... I had an understanding with my brother and sister, they were older, my father was not there, my mother did not understand, she did not know, she knew everything but she did not know. So to get me away from that, they sent me, they sent me to the military, they wanted to send me away because do you know how tragic that was for my family, to drop out of university? We were the best students, our family, there was no failing, no...

And I was sent to the military, when I was sent there, I came back from the military, I was definitely not going to go back to the Technical University, but somehow I knew that, I understood that I was not prepared for art school, I was not prepared. I knew that... I said, "You know what? I will go to the Shkolla e Lartë Pedagogjike."¹³ I had another problem somewhere within me: [my siblings] they all studied in Belgrade, I did not want to study in Belgrade. I did not want to study in Belgrade. It was not that, I was not that friendly with Serbs, I was nobody, a zero, but it was a problem, I did not want to live with Serbs, that was how I felt at that age. I did not want to study in Belgrade, all of them, "But we studied there," "You studied there, big deal, I do not want to study there." I did not have anyone abroad so how was I

Shkolla e Mesme e Artit, the Arts High School in Peja was built in 1926 and opened in 1949. The first generations of visual artists in Kosovo received their education in figurative and applicative arts from this institution. This education enabled the artists to continue higher education in arts. The historical building of the Arts High School in Peja was destroyed in August, 2017.

Shkolla e Lartë Pedagogjike, The High Pedagogical School, was founded in Pristina in 1958 as the first institution of higher education in Kosovo. In 1974, the academic staff of the Figurative Arts department of the High Pedagogical School founded the Academy of Fine Arts within the newly established University of Pristina.

ju folni çka të doni gjithë ditën me kompjuter, gjithë ditën me asi, dijnë shumë sende po në mënyrë tjetër qysh e marrin informatën. Të lexuarit është e pazavandësushme, jo që jom i vjetër, s'jom bre unë, i përkrahi sendet e reja, unë vetëm sende të reja përkrahi, por mos me lexu libra nuk është... Unë e di qysh jetojnë në Amerikë, kom qenë shumë herë në Amerikë, e di si është jeta atje. Njerëzit lexojnë libra, e kanë edhe kompjuterin, e walkmanin⁴ e ata, e llaptopin e krejt, krejt, por lexojnë libra, pa lexu libra s'mundësh me përparu, përparon me informata me do sende parcialisht, mendimi jem.

EK A keni shku në Shkollën e Mesme të Artit në Pejë apo?
AR Jo, jo, jo, kom qenë nxanës i mirë edhe po shkoj në shkollë të mesme, në shkollë të mesme ma e mira në Jugosllavi, secila krahinë e asi e ka pasë ka një shkollë teknike. Shkolla teknike ka qenë shkollë teknike bre "Boris Kidriç", shkolla teknike ma e mira në Jugosllavi ka qenë kjo. Ka pasë profesorë prej krejt Jugosllavisë, inxhinera, krejt, krejt, krejt. Edhe unë, se unë disha me vizatu kërkush s'dojke me më çu në shkollë të artit, kërkush se s'kishin pare, zor ishte me shku ti në shkollë të artit dikun tjetër. E çuam këtë Rafetin mezi krejt, bankroti krejt familja, se ky në Prishtinë shkoi në shkollë të mesme, o Zot (qeshë). Edhe unë nuk shkova, shkova në shkollë teknike, shumë nxanës i mirë, në zemër arti, arti, arti, arti, arti. E kryva shkollën teknike çka u dufke me bo, u dufke me shku në fakultet teknik ma përpara, te na në shpi tonë kush e ka kry shkollën u shku menjherë në fakultet. Ku me shku në fakultet? Shkova në Fakultet Teknik, krejt provimet e Fakultetit Teknik i dhashë që kërkush s'i jepke. Knej veç pikturojsha, në shpi pata ble ngjyra...

EK Çka bonet me ato provime mandej?
AR Kurgjo...

EK A keni punu?
AR Jo, erdha si burrat në shpi iu thashë, "Unë nuk shkoj mo në

Fakultet Teknik". A e din pse i kisha dhanë ato provime? Për me iu tregu që unë s'e kom derin e mësimit, por e kom derin që unë jom student i mirë por nuk po du, po du artin me studiu. U bo kushlluz aty në shpi, ai Zot, o Zot, mosvet, kijamet u bo, edhe po... Kisha mirëkuptim me vëllaun e me motrën, ata ishin ma të mëdhej, baba s'ishte, nana nuk kuptojke, nuk dike, dike krejt po s'e dike. Hajde diqysh më largun më çunë në asi, më çunë ushtar, dojshin me më largu me më hekë, se a din çka ishte ajo tragjike për familjen teme, me i lonë studimet? Ne ishim bre vëlla studentat ma të mirët bre shpija jonë s'kishte mos me kalu, mos me...

Edhe m'çunë ushtar, kur m'çunë ushtar, erdha prej ushtrisë. Defintivisht ajo s'kom me shku mo as në teknikë, po e disha se, e mësova s'di qysh e mësova që une nuk jom i përgaditun për fakultet të artit, nuk kisha ngritje une, nuk kisha shkollë po deri sa e morra vesh. Unë e disha që... edhe thashë, "A din çka? Kom me shku në Shkollë të Lartë Pedagogjike". E kisha edhe një problem une dikun në veti, krejt këta kishin studiu në Beograd, unë s'dojsha me studiu në Beograd. S'dojsha me studiu në Beograd. S'ishte ajo une, s'isha unë, s'kisha miqësi me popullin serb as s'isha kërkushi unë, zero, por ishte një problem, unë s'dojsha me jetu me serbë, shumë e ndijsha unë veten në atë moshë. Në Beograd s'dojsha me studiu, krejt këta, "Po na kena studiu..." "Ti ke studiu, po punë e madhe, unë s'du me studiu." Ku me studiu jashtë? Kërkon, s'e kisha një njeri. Atëhere m'jshe me shku jashtë, por kërkon s'e kisha, një lidhje, dikon, a naj axhë a najsen, a dikon, ja, ja, ja. Shkova në Shkollë të Lartë Pedagogjike në...

EK Në Prishtinë.
AR Në Prishtinë. Edhe aty m'u çelën sytë, shkollë ma të mirë, unë kom punu shumë vjet në Akademi, pedagogji ma të mirë, shkollë ma e mirë, ma si duhet, arsimtarë si duhet. Akademia e sodit ku kom punu, ku kom punu unë, as deri te thoni {shpjegon me duar} s'munet

4
Ang.: Walkman, mjet për dëgjimin e muzikës në formatin e kasetave, sot ekuivalent i tij është ipod—i.

supposed to study there? At that time you could go abroad. But I had no connections, a paternal uncle or someone, no one. I went to the Shkolla e Lartë Pedagogjike in...

EK In Pristina.

AR In Pristina. And there I was enlightened, it was the best school, I have worked at the Academy for many years, the best pedagogy, the best school, it was as it should be, the teachers were as they should be. Today's Academy where I worked, not even close, it cannot compare to the pedagogy of the Shkolla e Lartë. I mean it.

EK In which years?

AR '72—'73, '71, 2, 3... to be honest, I do not know exactly...

EK How many years did it have, five?

AR What?

EK The Shkolla e Lartë Pedagogjike?

AR Two. I just wanted to prepare myself for the Academy. My dreams, everybody has dreams, you have dreams too. My dream was, Agim Rudi, student at the Academy of Arts. This was my dream, but not in Belgrade, somewhere abroad, I could not go abroad so I went to the Shkolla e Lartë Pedagogjike to prepare for [art school]. You could not just go like that, I encountered something extraordinary there. You know here, throughout our lives we did not have a good life quality, for example I finished the Technical School in Serbian, in Serbo—Croatian, I only had Albanian in the Albanian language course, nowhere else.

EK What sort of preparation did you get from the Shkolla e Lartë Pedagogjike?

AR Very good, very good. For me basic knowledge and then great knowledge as well, with which I could freely go to any academy in the world, anywhere in the world with the people who were there. Who were they? Muslim Mulliqi,¹⁴ Tahir Emra,¹⁵ Rexhep Ferri,¹⁶ etc., etc., etc.

EK So you went to the Shkolla e Lartë Pedagogjike Department of Figurative Arts, at a time when there were...

AR Yes... yes...

EK So you're talking about that school, okay I know now.

AR It is not very well known, it was outside of...

EK This was before the University was established?

AR Before... the University was not...

EK Yes, yes, I understand... What did you learn there?

AR Just like in the Academy, drawing, painting, sculpture. Eh, something else that's very important for me is that I knew I was going to study sculpture. Just do not ask me why. I do not know. Was I influenced by this, or that? I always had a dream, Michelangelo, everything I read was about Michelangelo. These were some beginnings for me, construction engineering left you with a discipline of its own, maybe drawing, the drawing was technical. This is why I accepted the Technical School, I accepted art and there was some drawing at the school, if nothing else it was called drawing.

EK Where did you read these, also this about Michelangelo was probably literature in Serbian language

AR I always, always knew Serbian perfectly...

EK They were more developed?

AR Much, much, much, much, Serbs were much more developed. There was nothing here, and... so I came to the Shkolla e Lartë. Besides all of the good things that I found at the Shkolla e Lartë, it had a pedagogical framework, it prepared intellectuals very well, very, very. I was their colleague, I did not know their worth then, I now know how valuable those people were, as professors. They helped develop a whole country, you cannot develop without art, nothing, without art, without arts.

I found something very important there, I contacted, I started, the professor of sculp-

14
Muslim Mulliqi (1934—1998) was born in Gjakova, Kosovo. He was an impressionist and expressionist painter from Kosovo. Born into a family of artists, Mulliqi attended the Academy of Fine Arts in Belgrade under Zoran Petrović's mentorship, where he also continued with his postgraduate studies.

15
Tahir Emra (1938) was born in Gjakova, Kosovo. He is an Albanian modernist painter. Emra is a member of the Academy of Sciences and Arts of Kosovo.

16
Rexhep Ferri (1937) was born in Kukës, Albania. He is a renowned Kosovo painter. Ferri attended the Academy of Fine Arts in Belgrade. In 1999 he was elected secretary of the Art Section of the Academy of Sciences and Arts of Kosovo and in 2000 he was elected as a regular member.

- me ju afri pedagogjisë së Shkollës së Lartë. Këto po e thom me plotë gojë, kështu.
- EK Cilat vite këto?
AR '72 '73, '71, 2, 3... s'e di saktë me të kallxu drejtë...
- EK Sa vite i ka pasë, pesë?
AR Kush?
- EK Shkolla e Lartë?
AR Dy, unë dojsha veç m'u përgaditë për me shku në Akademi. Andrrat e mia, gjithkush i ka andrrat, edhe ju i keni andrrat. Andrra jem ka qenë, Agim Rudi student i Akademisë së Arteve. Qe qekjo ka qenë andrra jem, po veç jo në Beograd dikun jashtë, jashtë s'u bojke edhe hajt shkova në Shkollë të Lartë për m'u përgaditë unë, se ti s'mujsh me shku hajt. Atje takova diçka të jashtëzakonshme. A din, te na gjatë jetës nuk kena taku jetë kumedit çfare, për shembull në Shkollën Teknike në serbisht e kom kry, në gjuhën serbo—kroate, veç shqip kom pasë në gjuhën shqipe, kurgjo tjetër.
- EK Çfarë përgaditje ju dha Shkollja e Lartë Pedagogjike?
AR Shumë të mirë, shumë të mirë. Edhe për mu njohuri elementare, mandej edhe njohuri shumë të mëdhaja me të cilat unë mujsha me shku lirisht në Akademi ku të du në botë, ku du në botë me ata njerëz që kanë qenë. Kush kanë qenë? Muslim Mulliqi, Tahir Emra, Rexhep Ferri, e tjerë, e tjerë, e tjerë.
- EK Ah, ju keni shku në Shkollë të Lartë të Artit Figurativ kur s'ka pasë...
AR Po, po de.
- EK Ah, për atë shkollë jeni tu fol.
Okej, po p'e di.
AR Kërkush s'e lavdon shumë, ka qenë e jashtëzakonshme.
- EK Kjo është para se me u formu fakulteti?
AR Para... s'ka qenë fakulteti...
- EK Po, po, p'e kuptoj. E çka mësojsh aty?
AR Si në Akademi, vizatim, pikturë, skulpturë. Eh, edhe diçka për mu shumë e rëndësishme unë e kom ditë që kom me studiu skulpturën. Veç mos më vetni pse, s'e di. A ka qenë
- ndikimi i kësaj apo asaj. Unë gjithë një andërr e kom pasë Michelangelon, krejt ato çka i kom lexu për mu ka qenë Michelangelo. Për mu këto jonë konë do fille, do sende, diçka ndërtimtaria ka lonë të vetën atë diciplinën, ndoshta vizatimin, vizatimin ai ka qenë teknik. Pse unë s'e pranojsha shkollën teknike bre, unë e pranojsha artin në ato kishte pak diçka vizatim, mos kurgjo tjetër emri ishte vizatim.
- EK Ku i lexojshit këto, po mendoj edhe kjo për Michelangelon me siguri ka qenë literaturë në gjuhën serbe?
AR Gjithë, gjithë unë e kom ditë serbishten perfekt.
- EK Ata kanë qenë ma përpara, apo?
AR Shumë, shumë, shumë, shumë, serbët kanë qenë shumë përpara. Te na s'ka pasë kurgjo, edhe... Kështu që, erdha te Shkolla e Lartë. Shkolla e Lartë përveç krejt të mirave që i gjeta aty, ka qenë kuadër pedagogjik, intelektualë të përgaditur për këto shumë, shumë. Me ta mandej kom qenë kolegë une, po vetëm une s'e kom ditë vlerën njëherë, unë tash e di çfarë vlere e kanë pasë ata njerëz, si njerëz si pedagogë. Ata një popull e kanë çu përpara. Pa art nuk shkohet përpara, as shtet, as kurgjo, pa art, pa arte.
- Aty gjeta një gjë edhe shumë të rëndësishme, une kontaktova, fillova, profesori i skulpturës ishte Agim Çavdarbasha edhe unë u bona shok me to, në të vërtetë ai u bo shok me mu, se une isha student. Por ai lejojke kështu. Unë isha ma i pjekun, pak kjo një vjet e këto teknika e këto m'i morrën një vjet, e ushtria dy vjet m'i morrën e u bona ma i vjetër diqysh. U bona ma i vjetër s'isha ma krejt shumë i ri. Edhe... ai i dojke njerëzit serioz, kështu që ishin me qëllime të caktume, une i thashë, "Agim, profesor Agim une kom me studiu skulpturën, kom me studiu dikun jashtë skulpturën, unë kurgjo nuk di, kurgjo nuk di, zero, unë jom zero".
- Aty vishin në Shkollë të Lartë njerëzit me Shkollë të Mesme të Artit. A din qysh vizatojshin

ture was Agim Çavdarbasha¹⁷ and I became his friend, actually he became my friend, because I was the student. But he allowed, I was more mature, the Technical School and these things took me a year, two years in the military and I somehow got older. I got older because I was not all that young anymore. And... he liked serious people who had set goals, I said, "Agim, Professor Agim, I am going to study sculpture, I am going to study sculpture somewhere abroad, I do not know anything, I do not know anything, nothing, nothing."

People with an art middle school education came to the Shkolla e Lartë. Do you know how they drew, like God, like God draws, God. They were very good, but something happened there that Albanians never, never say that they do not know. I happened to be that guy who tells people, "I do not know, I do not know, I came to learn. I came to learn bre."¹⁸ What have I come to learn? I did not know the great method {explains with his hands}, [change perspectives] to see the big wallet. Now I know how to do those [techniques]. I looked at them, op, op, op, op {onomatopoeic}.

I became the best student in the first year of Shkolla e Lartë Pedagogjike. The best, I took my mother, because I was living with my mother, because they all were, Rafeti was studying, my other brother got married and had another house, I was alone with my mother. I took my mother with, I rented a house and left the house in Mitrovica and went to study at Shkolla e Lartë. I could not explain it to people because they did not understand, they thought something else had happened. And I was focused on school because I had set my mind to go somewhere. Then I became friends with Agim Çavdarbasha, I went to his atelier, I learned how to do portraits. There was professor Tahir, he taught us painting, oh God, oh God bre! I would tell him, "Professor, I am going to study sculpture." He did

not even ask me if I wanted to study sculpture, I was scared somebody will take it away from me... stop me from studying sculpture.

It was very crucial, it is a small detail, one time myself, Agim Çavdarbasha and Svetomir Arsić,¹⁹ who was a professor of sculpture, very good at sculpture. Huge nationalist, when Milošević came, he spoke in Niš in the world's biggest meeting, the biggest that Serbia had, in Milošević's time. That, that professor of sculpture. And I do not know how with him, because I was friends with Agim and he said, "Come on Arsić." Arsić said, "Agim will you come to Mitrovica?" "Why?" "Come," he said, "we are going to see Hasan Prishtina."²⁰ A Serb did the sculpture of Hasan Prishtina...

EK The sculpture? The statue?
AR The Hasan Prishtina statue. I almost had a heart attack, almost went mad. I dreamt of how I will be a sculptor, how I will do the sculptures, not Arsić. Arsić was a great sculptor, but also a great nationalist and I had reached, I had reached the point where I understood that sculpture has nothing to do with those trivial things. Art cannot be mixed up with those small things, it has nothing to do with them and this is what I tried to show in those days.

EK Was it true for everyone that art and politics did not mix?
AR Not me, not me.

EK The rest?
AR If Arsić was good, Arsić is good, that is it! There's no one, but I could see a lot of stuff, I tried to be fair with myself you know, pure, at peace, and... I learned a lot from these professors, but the theoretical part was taught less in Shkolla e Lartë, then the pedagogical part was taught more, more time is spent on the pedagogical part and on art techniques, than on aesthetics; I knew I was lacking something. It seems that they lacked that, but not me because I knew exactly what that was; I didn't know how to call it. I saw a lot, I looked at a lot, but I still hadn't decided what

17 Agim Çavdarbasha (1944–1999) was born in Pejë, Kosovo. He was a Kosovo Albanian sculptor who graduated from the Academy of Applied Arts of Belgrade and the Academy of Arts of Ljubljana. Çavdarbasha was a major influence on contemporary sculpture in Kosovo. He was a member of the Academy of Figurative of Arts of Kosovo and later of the Academy of Science and Arts.

18 Colloquial: used to emphasize the sentence, it expresses strong emotion. More adds emphasis, like bre, similar to the English bro, brother.

19 Svetomir Arsić—Basara (1928) was born in the village of Sevce, Kosovo. He is a Serbian sculptor and storyteller. In 1958, he graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade, under Rade Stanković. Arsić was a member of the Academy of Sciences and Arts of Kosovo, and was widely known in Yugoslavia for his war monuments.

20 Hasan Prishtina (1873–1933) was an Albanian politician, known as Hasan Berisha before he became the Prishtina delegate to the Ottoman Parliament. He led the 1912 uprising in Kosovo against the Young Turks and after the declaration of independence of Albania he held several posts in the Albanian government including the one of Prime Minister. He was assassinated in Thessaloniki on the orders of King Zog.

ata, si Zoti bre, Zoti qysh viza-
ton, Zoti. Ata ishin shumë të
mirë, po veç aty ndodhshin
diçka, aty shqiptarët kurrë s'ka
që, kurrë nuk thojnë që nuk di.
Unë pata qëllu njerëzve që ju
thojsha, "Nuk di, nuk di, jom
ardhë me mësu. Jom ardhë me
mësu bre". Çka jom ardhë me
mësu? Nuk disha bre unë aktin
e madh {shpjegon me duar},
me pa kuletën të madhe. Nuk
di more me i bo unë ato. I kqyr-
sha ata, op, op, op, op {ono-
matopeike}.

Vitin e parë u bona student ma
i miri në Shkollë të Lartë Peda-
gogjike. Ma i miri krejt, e pata
marrë nanën, se me nanën
isha jetojsha se krejt këta ishin,
njeni në studime Rafeti, ky vël-
lau tjetër ishte martu kishte
bo shpi tjetër, veç me nanën.
E mora nanën, e mora një shpi
me qera e lashë shpinë në Mi-
trovicë edhe shkova me studiu
në Shkollë të Lartë. S'muj-
sha me ju spjegu njerëzve se
njerëzit nuk kuptojshin, kujto-
jshin që diçka tjetër ka ndodhë.
Edhe u përqendrova krejt në
Shkollë të Lartë se unë e kisha
mendjen qysh kom me shku
dikun. Mandej me Agim Çav-
darbashën jom shoqnu, kom
shku te ai në atele fillova kadal
ja nisa me bo portret, mësova
me bo portret. Ishte profesori
Tahir, na mësojke pikturën bre
o Zot, o Zot bre! Po s'ka ma të
mirë profesor në jetë, s'ka ma
të mirë hiç kërkun nuk ekzis-
ton bre. Po i thojsha, "Profe-
sor, unë kom me studiu skulp-
turën", pa më vetë, "Skulpturën
kom me studiu", u tutsha që po
ma merr dikush, po ma... s'po
m'len me bo skulpturën.

Ka qenë shumë vendimtare
ndoshta është detal i vogël,
njëherë unë e Agim Çavdar-
basha edhe Svetomir Arsić⁵ ka
qenë profesor i skulpturës, në
skulpturë shumë i mirë. Nacio-
nalist shumë i madh, kur o ard-
hë Miloševići ai ka folë në Nish
në një miting ma të madhin në
botë, ma të madhin që ka bo
Serbia e Miloševićit. Ai, ai pro-
fesor, ai i skulpturës. Edhe me
te na s'di qysh, se e kisha shok
une Agimin edhe ai tha, "Hajde
Arsić", Arsići i tha, "Agim a po
vjen deri në Mitrovicë?" "Pse?"
"Hajde," tha, "po shkojmë me
kqyr Hasan Prishtinën," serbi e

EK
AR

kishte bo Hasan Prishtinën...
Skulpturën, bustin?
Bustin e Hasan Prishtinës.
Gati m'ra pika, gati u tranova.
Andërr shihsha natën qysh
kom m'u bo skulptor, qysh kom
m'u bo skulptor, mos m'i bo Ar-
sići. Ai Arsići shumë skulptor i
mirë edhe... po veç nacionalist
shumë i madh edhe unë veç
pata arritë, isha në moshë kur
e kuptojsha, çka arti s'ka lidh-
je me asi sende të vogla, arti
s'përzihet me ato sende të vog-
la, s'ka lidhje kështu u mudoj-
sha me tregu une në atë kohë.

EK
AR

A ka qenë ashtu që artin nuk e
keni përzi me politikë?
Unë jo, unë jo.

EK
AR

E tjerët?
Në qoftë se ka qenë Arsići i
mirë, Arsići është i mirë, tung-
jatjeta! S'ka, por veç i shihsha
shumë sende, u mudojsha
me qenë fer me vetëvetën a
din, i pastër, në paqë, edhe...
Shumë kom mësu prej këtyre
profesorëve, po pjesa teorike
pak mësohet edhe në Shkollë
të Lartë atëhere ma shumë
mësohet pjesa pedagogjike,
ma shumë harxhohet kohë në
pjesë pedagogjike edhe në
teknikë të artit, sesa në pjesën
estetike. Unë e disha që diçka
po më mungon mu. Si duket
ktyne ju ka mungu, por jo mu,
se unë s'e disha bash çka është
ajo, unë s'ia disha emrin asaj.
Une shihsha shumë, shiqoj-
sha shumë, po hala s'i kisha
vendosë sendet: çka është
abstrakte, çka është realiste?
Hala s'i kisha vendosë sendet
zi e bardhë, hala nuk i disha
përgjegjet. E shihsha unë që
mu, që më vynë mu shkollë
apet, e shisha po s'ma spjego-
jshin mu këta. Këta e dishin,
deri dikun e dishin, deri dikun
se edhe kjo ka qenë gjeneratë
që menxi u shku në Beograd,
menxi u pranu, menxi asi... Ka
qenë problem me studiu në
Beograd bre.

EK
AR

Qysh jeni profili estetikisht,
qysh e keni definu për vete?
Instiktivisht, si lopa (qeshin).
Po më vjen keq që po foli, nuk
e kom përgjegjen. S'e di! Unë
e kom ditë që ka edhe diçka
mas. Gjatë ndërtimit të një ve-
pre artistike ekzistojnë shtresi-
met, ekzistojnë... Po tash i
di, atëherë s'i kom ditë, veç e

5
Svetomir Arsić—
Basara (1928)
u lind në fshatin
Sevce, Kosovë. Ai
është skulptor dhe
narrator serb. Më
1958, ai diplomoi
nga Akademia e
Arteve Aplikative në
Beograd, me mentor
Rade Stanković. Arsić
ka qenë anëtar i Aka-
demisë së Shkencave
të Kosovës, dhe ka
qenë shumë i njoftun
në Jugosllavi për
monumentet dedikuar
të rënëve në Luftën e
Dytë Botërore.

that abstract thing was, what was real, I still haven't distinguished what was black and what was white, I still didn't have the answers. I could tell I needed more knowledge, I could tell but no one explained things to me. They knew, to some degree they knew, to some degree because this too was a generation that barely went to Belgrade, barely got in, barely that. It was a problem to study in Belgrade, really.

EK How did you define your aesthetics, how did you define it for yourself?

AR Instinctively, like a cow (laughs). I'm sorry I'm saying this, I don't have the answer. I don't know! I knew there was something beyond this. During the production of an artistic work there are layers, there are... but now I know, I didn't know them back then, I just knew there is something else, there is something else that I should know as a sculptor, that the artist should know in order to create great works. It cannot be done by God. I was spunky as a child, the artist expects from God, he comes up with nothing {explains with hands} and... I see here, I go mad when I watch television, X singer comes on, uncultivated X that knows nothing, aesthetically of course not, doesn't know anything about music, and says, "I have a project and may it be God's will to finish my project as I plan to." A bad song, stupid. It is not based on anything, but that is not how music works, rap music doesn't work like that, no artistic work, nothing is built up like that.

At Shkolla e Lartë I paid close attention to what they were saying, and I got many answers, they were really good professors, really good, but not all of them, they left a gap. The professors kept a distance, they taught you a lot, they taught you a lot. It was really good but they maintained that distance between them and the students, and students should not be exposed to that distance, not in art, you need more than... Like, Agim Çavdarbasha did not, Agim did not, he created friendships.

And so I tried, I tried to do the same thing when I became a professor, whomever that wanted to talk to me could have done so, they could have called me whenever, even in the middle of the night and say, "I have a dilemma." But you know what that means, you save someone's life, you do, they don't know, they don't know. They don't know, you can't just read, you can't learn art by reading it. You can learn other things, but I don't know how to explain a painting, they don't know, they don't know where its secret is, not that you're good at it, I know it all today. Today, I know everything, there is nothing to which I don't have an answer, not that like...

EK Did your exhibitions help you receive some sort of feedback or support related to your work?

AR But I couldn't, I couldn't understand the exhibitions, students don't understand the exhibitions a lot today, they read into the exhibition, but they don't know.

EK No, no, when you did your exhibitions, did you do exhibitions while you were in Shkolla e Lartë and did you receive any comments or something to help you understand what you were doing?

AR Not many, not many, not many.

EK Not many...

AR They were decent teachers... but did not give the finishing touches to help you accomplish yourself. I have the impression that aesthetically, aesthetic learning isn't done much, not done much, there, there, I think after years of learning, that was the problem.

EK How did you come in contact with art, I am interested to know, were there any exhibitions, were there, how was cultural life organised?

AR Later on, I will tell you about that later on when I get to Ljubljana Academy, it's where I finished my Shkolla e Lartë.

EK And for Pristina, would you be able to tell us what kind of cul-

- kom ditë që edhe diçka është, edhe diçka është që duhet me ditë unë skulptori, artisti me ditë për me mujtë me bo vepër të mirë. S'mundet me u bo hajde prej Zotit. Gjithë i kom pasë inat prej fëminisë, artisti pret prej Zotit, ai ia bjen {shpjegon me dorë} edhe... I shoh këtu, tranohna kur i shoh në televizion, del kangëtari X i pangritun që s'din kurgjo hiç, estetikiisht sigurisht, as muzikë kurgjo s'din, edhe thotë, "E kom një projekt edhe qysh e ka dhonë Zoti m'jep fuqi do të realizoj si duhet projektin". Nji kangë të keqe, palidhje. E cila s'ka kurrëfarë baze, por muzika nuk ndërtohet ashtu bre, as repi nuk ndërtohet ashtu, as kurçkafi nuk ndërtohet ashtu, asnji vepër artistike asnji send nuk ndërtohet ashtu.
- Unë edhe në Shkollë të Lartë i ndëgjojsa shumë, se merrsha përgjegjen shumë, këta kanë qenë profesorë të mirë, shumë të mirë, por jo gjithë, i kanë lonë distancë. Profesorët kanë lonë distancë, kanë mësu shumë, shumë kanë mësu, shumë kanë mësu. Shumë ka qenë mirë, po e kanë lonë mes studentit, studentit s'bon me i lonë distancë të madhe, në art jo, duhet ma shumë se... qe Agimi jo, Agimi jo, ai ka kriju shoqni. Unë mandej e kom provu të njejtën gjë e kom provu kur jom bo vetë profesor, kush ka dashtë ka mujtë me bisedu me mu bre, kur dush në gjysmë të natës ka mujtë me thirrë me më thonë, "E kom një dilemë bre". Po çka domethonë bre ajo, ia shpëton njerit shpirtin ia shpëton, nuk e din, nuk e din. Nuk e din, s'mundet me marrë hajt e lexoj, nuk mësohet bre arti, po e lexoj. Sendet tjera mësohen, po s'po di me spjegu nji pikturë, nuk din, nuk e din ku është fshehtësia, jo që je bo Zot, sot i di vlla une. Sot i di çdo gja, s'ka send që s'kom përgjegje, jo që a din kështu...
- EK A ju ndihmojshin ekspozitat me marrë njëfarë lloj përgjegje edhe mbështetje rreth punës suaj?
- AR Po s'mujsha, s'mushja me i lexu ekspozitat. Sot studentat s'mujnë shumë me i lexu, shkojnë me lexu nji ekspozitë nuk din.
- EK Jo, jo, ju kur ekspozojshit edhe a ekspozojshit sa keni qenë në Shkollë të Lartë edhe a merrshnit ndonjë lloj komenti a diçka që ju ndihmojke me kuptu çka jeni tu bo?
- AR Jo shumë, jo shumë, jo shumë.
- EK Jo shumë...
- AR Ishin pedagogë të mirë, por jo atë ramjen e fundit për me të ndihmu komplet. Kom përshtypjen që aty te estetika, te mësimi estetik nuk është bo shumë, nuk është bo shumë, aty, aty, unë mendoj mas sa vjete arsim, aty ka qenë problemi.
- EK Si vishit në kontakt me art po më intereson, a ka pasë ekspozita, a ka pasë, si ka qenë e organizime jeta kulturore?
- AR Ma vonë, ma vonë ju tregoj ma vonë kur shkoj në Akademi të Lublanës, këtu e kryva unë Shkollën e Lartë.
- EK Po për Prishtinë, a kishit ditë me na tregu çfarë jete kulturore ka pasë atëhere?
- AR Po e di, kur kthena prej Lublanës ju tregoj.
- EK Okej.
- AR Se ma mirë e di atëhere, tash s'disha, nuk isha unë ai që di me tregu. Unë veç po ju tregoj qysh kom kalu nëpër faza. Këtu mësova, mësova vlla, mësova, vizatim, mësova me bo portret. Mësova të gjitha sendet të cilat vyjke unë me u përgaditë m'u pranu në Akademi tjetër, edhe dikush fshehtas... ky Agimi e ka pasë shkallën e tretë e ka kry në Lublanë. Natyrisht... në Akademi, këta në Beograd e kanë kry këta Akademine e Arteve, por masterin shkallën e tretë e kanë kry në Lublanë. Edhe ushtar unë isha në '68—'69 në Kranj, në Slloveni. U bo. Ia nisi konektimi me Slloveninë dyqysh, shkova une kapak, s'e disha hiç, nuk isha i vetëdijshëm. Agimi më spjegojke. Ai ka pasë edhe grunë përpara e ka pasë Agimi sllovene, rrisha edhe une me shoqni, me ata të Shkollës së Lartë rrisha shumë. Kom mësu shumë prej Agimit.
- AR Pjesa e Dytë
- AR Edhe, e kisha nji mundësi m'u pranu nëpër këto... në Slloveni

AR tural life it had back then...
Yes, I know, when I come back from Ljubljana I will tell you.

EK Okay.
AR I will know better how to explain when I come back from [Ljubljana], now I don't know, I wasn't the one who knew how to explain. I am just telling you how I went through stages. Here I learned, I learned, learned, drawing, I learned how to make a portrait. I learned everything that was needed to prepare to get accepted into the Academy, and someone secretly... this Agim had received his masters from [the University of] Ljubljana. Naturally... at the Academy, this one in Belgrade has finished at this Academy, got a Master's degree in Ljubljana. And I was a soldier in '68—'69 in Kranj, Slovenia. Connections with Slovenia began somehow, I was there shortly, I had no idea, I wasn't aware. Agim would explain he was there with his wife, his first wife was Slovenian, I would stay there with friends from my Shkolla e Lartë, I hung out with them a lot, I learned a lot from Agim.

Part Two

AR And, I had a chance to get admitted to those... In Slovenia it was impossible; I knew the situation, they don't accept 150 Albanians here, they had schools only for Slovenians and eventually they accepted Macedonians. Because Macedonians in former Yugoslavia weren't really problematic, they lowered their heads and had it well. Even when they became a state they had no problems, they didn't win it with war, those are Macedonians but I am connecting different topics, but this is how it was. And I had a chance, Agim could help me there with the Master's degree... therefore... since he was there he knew the situation better to help me a little but I said, "No, forget about it!" {claps}. And I left and got those, I got what I needed for the entrance exam, four portraits were needed, ten drawings, and I began drawing portraits... now I knew how to

do portraits. Do you have any idea what I used to draw? Deçan and a house and one of those {explains with hands}, I didn't know anything, before I knew nothing, before but now I was in a totally different situation.

I did four portraits of the level... a few classes were for sculpture, Agim Çavdarbasha had just come to the Academy, and I did those portraits. I bought a nylon sponge, a huge sponge and I did two here, two there {explains with hands}, two sculptures with you know, two sculptures with you know, I got the drawings, I got in. It was the train that goes to Ljubljana, in Fushë Kosova at 11AM, I went there like that, I hopped on the bus and went to Fushë Kosova, and hopped on you know, and went to Ljubljana. A good thing was that I had money, the situation in my family was perfect, everything, Rafeti had come back from...

EK Belgrade...
AR From Belgrade, he started working at the Academy immediately, his salary was thousands of marks which were a lot 40 years ago. 40 years and more, before 44 years, it was long time ago, we had money at home... I said I wanted to study, we didn't always have money, we all had our financial problems. With no problem I went there, all my sisters, all of them sent me money, džeparac,²¹ I went but didn't know where, I didn't know, I was in Ljubljana, I didn't know anything. I went, God...

I entered the exam, five days of entrance exam then, seriously, a lot of people, a lot of people, and I were wrongly informed, Slovenian wasn't similar to Albanian [he means Serbian]. Slovenian was a different language, not, not even people know that, today people don't know and think that Slovenian is the same, no Slovenian is not the same, Slovenian is a totally different language, I had no clue. I would brag that I knew Serbian, that was a limitation, in Slovenia you're limited if you speak Serbian, and it's true...

21
Serb: džeparac,
literally means pocket
money.

ni ishte e pamundun, e disha unë situatën, 150 vetë ata s'i marrin shqiptarë bre. Ata i kanë shkollat për sllovenë, eventualisht për maqedonë i kanë. Se maqedonët në ish—Jugosllavi s'kanë qenë shumë problematik, ata e kanë ulë kokën edhe gjithë kanë kalu mirë. Edhe shtet kur u bonën pa kurrëfarë problemi, ata s'jonë bo me luftë shtet, këta janë maqedonët, po i lidhi [temat], por qeshtu është. Edhe kisha një mundësi diqysh me m'ndihmu Agimi për atje në shkallë të tretë... atje për... masi ka qenë atje e ka njoftë situatën me m'ndihmu pak, por thashë, "Jo bre lene" {përplasë duart}. E jom nisë te kom marrë ato, te kom marrë çka duhet për provim pranues, u duhshin katër portrete, dhjetë vizatime kështu, t'ia kom nisë me bo portrete... tash disha me bo portrete. Përpara a din çka pikturojshta bre? Deçanin me një shpi edhe me një asi bre {shpejgon me duar} kurgjo s'disha bre, kurgjo përpara, përpara... por tash isha në një situatë krejt tjetër, tash disha.

I bona katër portrete të nivelit sa u... se pak orë ishin të skulpturës, sa kishte ardhë Agim Çavdarbasha në Akademi, edhe i bona ato. E bleva një syngjer të najllonit, syngjer të madh, i bona dy këtu, dy këtu {shpejgon me duar}, dy skulptura me një asi, dy skulptura me një asi, i morra vizatimet, hypa [në tren]. Ka qenë treni për me shku në Lublanë, në Fushë Kosovë në 11:00 sahati ka qenë, jom shku qashtu, jom hyp në autobus, jom shku deri në Fushë Kosovë, jom hyp n'asi [tren], jom shku në Lublanë. Qajo e mirë është që kisha të holla, situatën në familje e kisha perfeksion, krejt, Rafeti ishte kthy atëherë prej...

EK Beogradit...
AR Prej Beogradit hini në punë, në Akademi menjherë, e kishte rrogën njëmijë euro, njëmijë marka, rroga ishte njëmijë marka, a din çka ishin njëmijë marka n'atë kohë para katërdhjetë vjete. Para katërdhjetë e sa vjete, para 44 vjete, shumë moti more ajo, kishim n'shpi pare, kurrëfarë... unë u nisa

thashë, "Du me studiu." "Agim, veç shko studio. Kënaqu!" Hiç kurrëfarë problemi une, kurrëfarë problemi. Se gjithë shqiptarët, na kurrë, gjithë s'kena pasë, gjithë kena pasë probleme materiale. Pa kurrëfarë problemi jom shku, krejt motrat, krejt më çojshin pare, d'zeparac⁶, shkova po s'disha ku, s'disha, isha në Lublanë, s'disha kurgjo. Shkova, aiii Zot...

Hina në provim pranues, pesë ditë provim pranues atëherë, shumë seriozisht, shumë vetë, shumë vetë. Mandej gabimisht e kisha informatën, sllovenishtja nuk i përngajke shqipës [mendon me thënë serbishtes]. Sllovenishtja ishte tjetër gjuhë bre, as, as njerëzit nuk e dijnë, as sot njerëzit nuk e dijnë, kujtojnë që sllovenishtja është njësoj, jo bre sllovenishtja nuk është njësoj, sllovenishtja është krejt tjetër gjuhë bre, lidhje s'kisha. Tani une u mburrsha me ata që e di serbishten, ajo ishte hendikep, në Slloveni ishte hendikep me ditë serbishten bre, kjo ishte e vërtetë edhe...

EK Qysh ke provimi pesë ditë, po mendoj...
AR Pesë ditë...

EK Ditën e parë ishte...
AR Ditën... njëherë vizatojshim, mandej bojshim portret, mandej bisedojshim, komisioni, një komision e kur, në fund domethanë u mbledh një komision prej shumë vetë dhe na pyten, "Pse po studion, e pse po donë me studiu, e pse kështu..." Unë e kisha bo një llapsus shumë t'madh. Une e kisha diplomën e Shkollës së Lartë, une hiç, une e kom çu, por ata s'e kanë pa pse po e çoj. Une për vitin e parë jom shku, e tash ata vetën, "Kena një problem, ti e kishe kry Shkollën e Lartë," e m'thanë, "Ti mundesh në qoftë se donë, ti u duftë me na tregu. A po donë për vitin e dytë, a për dytin e tretë a?" "Jo," i kom thonë, "une s'po du as për vitin e dytë as... unë nuk e di skulpturën. Jom ardhë për vitin e parë." Ai ishte, ai ishte, ata s'kishin ndi kësi fjalë kurë në jetë, o budalla, unë isha shku me mësu skulpturën bre, s'më interesojke kurgjo, hiç

6
Serb: d'zeparac,
shuma mujore të të
hollave, jo medomos
shuma të mëdha,
para xhepi.

EK What was the five-day exam like... I mean...

AR Five days...

EK The first day was?

AR During the day... we would draw, and then make portraits and discuss, commission, a commission and where, at the end there was a commission with a lot of people and we were asked, "Why are you studying, why do you want to study this, why this..." I had made a big mistake. I had my Shkolla e Lartë diploma, I sent it, but they didn't understand why I sent it. I went there for the first year and now they said, "We have a problem, you finished Shkolla e Lartë" and they told me, "You can if you want, you should have told us. You want to enroll in the second or third year?" "No" I told them, "I don't want to enroll neither in the second year, nor... I don't know sculpture. I am here to enroll in the first year." He was, he was, they had never heard these words before in their lives, what a fool, I was there to learn about sculpture, I didn't care about anything, I cared about nothing at all.

I went there, this was very important, it was very, very, very important. At the time that seemed pointless to me, big deal, as if... I only cared about how to get into the Academy. I got in, perfect. They sent a telegraph, a friend, a guy because there were some Albanian students there, one from Gjakova, all the students, not many in Ljubljana, a hundred students. So this guy, Fahri Xharra is, he is constantly on Facebook, Fahri Xharra there, he studied textile. He sent it, wrote it, I told him, he sent the telegraph, "You got in." I went crazy, I went crazy, I went crazy and then I told Agim Çavdarbasha, oh my God he was so happy, he was so happy that I didn't ask for help. You know why? Because he said, "I would have helped you, but you would be left a cripple." You understand? These were the little things, but very, in my life very important. And I went to Ljubljana...

EK In which year?

AR I graduated in '77, minus four...

EK '73

AR Like that. Ljubljana exhausted me. I meant to never leave Yugoslavia, but Slovenia wasn't Yugoslavia, it was only in name. It was a different world, on one side Italy, on the other Germany {shows two sides with his hands}, very different cultures. But I didn't know. I could see that it was something else entirely, people lived differently around here, differently here, and there in Slovenia differently. I was in a good financial situation, I mention it again. So I had no problems, just to study and that was it. I had a problem with Slovenian, I was, was, was learning it. I learned, I learned nothing, I spoke Slovenian, I spoke and improved.

And I started a routine, not in the Albanian style, I would put up a big piece of paper in my room and I would do 30 of those and on that paper I would draw a square and write what I did that day, what I learned that day, what... as an overachiever you know I wanted to really... and I started learning there, I improved, I began to understand other art as art, I lacked manners, I... our pedagogy was very behind here, here pedagogy was very underdeveloped. And slowly, slowly I'd hear some names, some new things, I heard... mostly it would get on my nerves and this was crucial (laughs), when they would mention Wassily Kandinsky...

EK Why so?

AR Well he was a mix between abstract art and realistic art, and I didn't know those differences, I didn't know yet, I knew and I didn't know. I lacked in Slovenian, I lacked, I didn't lack in books because I read them in Serbian, I couldn't read in Slovenian. I was really famous because I could read Cyrillic, and Slovenians, no one knew (laughs), I was very famous. So I had no problems because they would come to you, students would offer, "I offer help with English! I offer help with French! I offer help with this..." I did the same, I had so many

kurgjo s'më interesojke.

Shkova, qe qekjo ka qenë shumë e randësishme, ajo shumë, shumë, shumë e randësishme. Në atë kohë mu nuk m'u duke kurgjo ajo për mu, eh punë e madhe, çka po... une veç e kisha dertin si m'u pranë në Akademi. U pranova, perfekt. Ma çunë telegrafin. Nji shok, nji djale, se aty ishin studenta shqiptarë, gjakovarë, krejt studentat, pak, s'ishin në Lublanë shumë, njiqind studenta ishin. E njeni, nji Fahri Xharra është, është në Facebook vazhdimisht, nji Fahri Xharra aty, tekstin e studiojke. Ai ma çoi, ma shkroi, i thashë, ma shkroi telegrafin, "Je pranë." U tranova, u tranova, u tranova mandej i kallxova Agim Çavdarbashës, ku—ku—ku çka u gëzu ai shumë, u gëzu shumë që s'i kom kërkun ndihmë. A din pse? Se tha, "Une ta kisha dhonë ndihmën po diqysh kishe vetë keq." A po kupton? Këto ishin sende t'vogla po shumë, për jetën time shumë të randësishme. Edhe shkova në Lublanë është...

EK Në cilin vit?

AR '77 kom diplomu, hekja katër...

EK '73.

AR Ashtu. Edhe ajo m'ka kartiratë [lodhë], ajo Lublana, une kujtojsha mos me dalë prej Jugosllavisë, ajo Sllovenia s'kishte qenë Jugosllavi hiç, ajo kishte qenë veç sa për sy e faqe. Ajo ishte nji botë [tjetër], knej Italia, knej Gjermania, {tregon dy anë me durë} kultura të ndryshme. Po une s'disha, e shihsha që diçka është krejt tjetër, çka o vëlla, këtu tjetërqysh po jetojkan, këtu tjetërqysh, atje në Slloveni tjetërqysh. E unë isha në situatë shumë të mirë materiale, po e cekim prapë. Prandaj unë nuk kisha kurrëfarë problemi, veç me mësu edhe kaq. Kisha problem sllovenishtën ata pa, pa, pa mësojsha. Mësojsha, kurgjo s'mësojsha, folsha sllovenisht, folsha edhe u përmirësojsha.

Edhe fillova me nji rezhim kështu, jo shqiptarçe, e qitsha ka nji hamer në dhomë edhe në hamer i bojsha 30—të edhe

çdo ditë shkrujsha në nji kator çka kom bo sot, çka kom mësu sot, çka... si i smutë pak a din dojsha shumë... Edhe ia nisa me mësu atje, ia nisa me përparu, ia nisa me kuptu artin, tjetër qysh ishte arti, s'i kisha maniret une... pedagogjia jonë është shumë mbrapa, ka qenë këtu, këtu ka qenë pedagogjia jonë shumë mbrapa. Edhe kadalë, kadalë i ndijsha do emna, do sende tjera, i nijsha... ma së shumti nerva m'shkojke kjo ka qenë vendimtare (qeshë), m'shkojke nerva kur ma përmendshin Wassily Kandisky...

EK E pse?

AR Po ai ishte thyerje n'nes artit abstrakt dhe artit realist, une s'i disha ato dallime hala, hala s'i disha, hala i disha e s'i disha. Sllovenishtja më mungojke, më mungojke, librat s'më mungojshin se i lexojsha serbisht, sllovenisht s'mujsha me lexu. Shumë isha i kërkum se une e disha çirilicën me lexu, sllovenët s'dishin kërkush (qeshë), shumë i kërkum isha. Kështu që, s'kisha kurrëfarë problemi se ata plot u ofrojshin, studentat u ofrojshin, "Ndihmoj me Anglishtën! Ndihmoj me Frangjishtën! Ndihmoj kështu..." edhe unë, mu aq shumë m'thirrshin çirilicë që une si kundërshpërblim...

EK E pse ku e kishit ju, ku u përdorë çirilica, n'çka? Në dokumenta?

AR Në libra.

EK Ah, në libra.

AR Në libra valla, libra estetike, libra të artit, ka pasë në Beograd bre gjithçka...

EK Në çirilicë i kanë shkru a?

AR Në çirilicë bre kanë shkru, ata kurrë s'kanë shkru n'latinicë veç çirilicë kanë shkru.

EK Po a?

AR Po (qeshë) aty kur m'pyte edhe njiherë thashë, "A jom mirë une?" në çirilicë kanë shkru.

EK S'e kom... kom mendu që kanë shkru n'latinicë...

AR Jo bre çfarë latinica s'u përdorë hiç, veç në Zagreb u përdorë.

“My brother played the violin, I did not play the violin or any instrument, every time guests came they made Rafet play the violin {explains with his hands}. Rafet does not like talking about this, does not like it at all. I envied him, because I did not know. [...] I used to copy the comics in the window {explains with his hands}. I would copy them in the window, to show off how I drew, I could not draw, I really wanted to know how to draw, I would go crazy, I wanted to be the best in something. Because when guests would come he [Rafet] played the violin and I did nothing, this was my childhood.”

“Vëllau im i ka mshu violinës, unë s’kom ditë as violinës as kurçkafit me i mshu, si janë ardhë mysafirët e kanë shti Rafetin me i mshu violinës {spjeron me duar}. Rafeti s’ka qejf me kallxu hiç këta, hiç s’ka qejf. E mu shumë më ka ardhë inatit, shumë se s’disha. [...] I kopjojsha ato stripat në xham {shpjeron me duar} në xham aty kopjojsha, me tregu qysh di me vizatu, s’disha me vizatu, qef shumë kisha, mentë m’lejshin kisha qef [me qenë] i pari në diçka me randësi. Se kur vishin mysafirët ky [Rafeti] i mshojke violinës une kurgjo, këto kanë qenë ato të fëminisë.”

requests for Cyrillic as an exchange...

AR

And reviews about art abroad. Yes but Yugoslavia was so big, it had many great people, a lot of great people. It is a big sin that you can't look up these things at all. For example sculpture, the greatest man of former Yugoslavia, the greatest in art, the greatest of all time, I think is Ivan Meštrović.²² Ivan the sculptor. The sculptor, I'll just explain this and then I'll come back again. This sculptor was crazy, cheated, he cheated himself with some kind of Yugoslavism, with some sort of slavism and then he made all of Belgrade's memorials, Ivan Meštrović made all Belgrade's memorials, Meštrović sculpted all the horses and all those things at the Assembly. Montenegro's assembly, Njegoš's grave and everything was by Me... Meštrović. Meštrović did work also in Slovenia.

Ivan Meštrović (1883—1962) was born in Vrpolje, Croatia. He was a renowned 20th century Croatian sculptor and architect. Meštrović particularly defined his practice through religious artistic production, mostly made of wood. He was influenced mainly by Byzantine and Gothic architecture. The most renowned works from his early period are Crucifix and Madonna.

EK Why, where did you encounter it, where was Cyrillic used, in what? Documents?

AR In books...

EK Oh books...

AR Yes in books, books on aesthetics, art books, everything in Belgrade...

EK They wrote them in Cyrillic?

AR They wrote in Cyrillic, they never wrote in Latin alphabet only in Cyrillic.

EK Oh, yes?

AR Yes (laughs) when you asked me again I said, "Am I in the right mind?" They wrote in Cyrillic.

EK I did not... I thought they wrote in Latin alphabet...

AR No, they did not use Latin alphabet at all, it was only used in Zagreb.

EK What did you do, did you transliterate it to the Latin alphabet?

AR No, I just translated.

EK Okay.

AR Translated, it had a page, two pages, three pages or something, I translated. Someone had the texts in Serbian and the students there had this good habit, this was very good. I didn't have any problems, everyone translated into English, one page, two pages, biographies. Especially biographies, because biographies you didn't have to know, where Martins is, where this one is, and where this one was, and where he was born and stuff. You know, I understood a bit of Slovenian, partly, I couldn't read Slovenian, my Serbian was perfect and so on... And I read Politika, Subotnja Politika [Saturday's Politics], the newspaper Subotnja Politika, it had critical perspectives on art, they were first-rate. I transcribed this one.

EK

Did he have any sculptures here before, Meštrović?

AR

Where?

EK

In Kosovo so we can relate...

AR

No, we didn't have those here, Kosovo was nothing, thankfully there are some in Belgrade, in Croatia, all of them are there. So he was really big, not even they knew how big he was, how big... what a great artist, you know? I do not know where this came from...

EK About the art in Yugoslavia right...

AR About figurative art in Yugoslavia...

EK Okay.

EK E çka bojshit ju i latinizojshit a...

AR Jo more, veç ia përkthejsa.

EK Okej.

AR Ja përkthejsa, e kishte një faqe, dy faqe, tri faqe diçka ja përkthejsa, dikush kishte literaturën serbisht edhe këta studentë... ishin mirë atje shumë qita, qe qikjo ish shumë mirë. Unë s'kisha kurrëfarë probleme, përkthejke gjithkush anglisht, një faqe, dy faqe, biografi. Sidomos biografi, se biografite s'ki çka u dufshe me ditë, kush është Martinsi, e kush ky, e ku e ky, e ku ka lindë e sende. Sllovenishtën e kuptojshja pak, t'cungume, une s'mujshja me lexu sllovenisht, serbisht perfekt e qeshtu... Edhe lexojshja une "Politika", "Politika e të Shtunës", gazeta "Politika e të Shtunës" ka pasë këndvështrime kritike për artin, kulminante. Këtë e kom diktë.

EK Për artin në Jugosllavi a...

AR Për artin figurativ në Jugosllavi.

EK Ok.

AR Edhe vështrime për jashtë. Po veç Jugosllavia ka qenë shumë e madhe, ka pasë shumë njerëz t'mëdhaj, shumë njerëz t'mëdhaj. Është mëkat i madh që ju s'po mundeni hiç me i kqyrë këto sende. Për shembull skulpturë, njeriu ma i madh i ish—Jugosllavisë, ma i madh n'art, ma i madh prej t'gjitha kohënave, une mendoj është Ivan Meštrović⁷. Skulptori Ivan. Ai skulptori, tash veç po e spjegoj këtë e mandej kthena prapë. Ai skulptori ka qenë i lajthitur, i mashtrumë, e ka mashtru vetën me njëfarë jugosllavizmi, me njëfarë sllavizmi edhe mandej ai krejt Beogradit ia ka bo përmendoret, krejt përmendoret e Beogradit i ka bo Ivan Meštrovići, krejt kuvendit, krejt ata kuajt e ato sende i ka bo Ivan Meštrović. Malit të Zi, kuvendin e krejt, vorrin e Njegoshit e krejt e ka bo Me... Meštrovići. Në Slloveni ka bo Meštrovići.

Ka qenë shumë i madh, mandej u ikë, gjatë kohës së kësaj, ka ikë në Amerikë. Edhe në Amerikë, midis Chicagos i ka... skulpturat e Meštrovićit jonë, i ka fitu në konkurs

gjithëbotëror me indianët t'u gjujtë, edhe ajo shumë, shumë skulpturë e madhe, kali kësh-tu {tregon me duar}... Dome-thonë këtë po e tregoj se sa i madh është a di, Amerika nuk t'njeh kush je ti, a je kroat a çka je a... Ky ka qenë kroat Meštrovići, po është habitë me këtë jugosllavizmin, ka qenë i lajthitur... Edhe ato duhet me lexu, ato duhet me mësu bre, atë artist duhet me mësu bre. Njerëz të kategorisë t'lartë, pa marrë parasysh çka jonë, ata duhet me i ditë, duhet me i ditë kush jonë, duhet me ditë kush është Nikola Tesla bre. Ai në Amerikë është hero. Është emër shumë i madh.

EK E a ka pasë skulptura ai edhe këtu përpara, Meštrovići?

AR Ku?

EK Në Kosovë po thom, ta di që na me pasë kontakt...

AR Jo, s'kena pasë na kështu, Kosova ka qenë kurkushi edhe shyqyr në Beograd ka, në Kroaci, krejt jonë. Domethonë, shumë i madh ai, as këta s'e kanë ditë sa i madh është, sa i madh... sa artist i madh, a din? S'di përtej çkafit e mora këtë, këtë...

EK Për vështrimet që i keni lexu në "Politika" në atë kohë?

AR Edhe po, eh, eh, eh... edhe une "Politikën e të Shtunës", une u çojshja midis Lublanës, a s'i dojshja, Beogradin s'e dojshja aty, "Politika" merre me mend, gazetë e politikës, kishte vështrime marramendëse. Nji ditë po lexoj, nji ditë po lexoj qysh në Minhen po hapet ekspozita e Wassily Kandisky, "Retro-spektiva". Ai m'u pat' bo pikë ajo, ato s'disha kurgjo hiç, folshin këta s'i kuptojshja çka po thojnë, hiç s'i kuptojshja çka po thojnë. Artin abstrakt unë s'e disha çka është, këta në Shkollë të Lartë s'na kishin mësu kërkush, këta abstrakt punojshin, po abstrakt nat-uralizëm, a din qashtu gjysë abstrakt, njëfarë gjysë... po ti mos ma përzi bre thuje kllot bre ja kështu, se nuk di une, ndama, ndama, çelmi sytë. Shujta, m'vike inati, sllovenët krejt botën e dishin, studentat sllovenë, kolegët, dishin vëlla, ata kishin pa, une s'ki-sha pa. S'disha une, as s'disha

7

Ivan Meštrović (1883—1962) u lind në Vrpolje, Kroaci. Ka qenë skulptor dhe arkitekt i njohur kroat i shekullit XX. Meštrovići, praktikën e tij krijuese e ka definuar drejt prodhimit religjioz artistik, të cilat i ka punuar kryesisht në dru. Në punën e tij janë ndier ndikimet nga arkitek-tura Bizantine dhe Gotike. Punët e tij më të njohura janë nga periudha e hershme krijuese si Crucifix dhe Madonna.

EK We were talking about the reviews that you read in Politika at the time.

AR And yes, hmm, hmm, hmm... and Subotnja Politika [The Saturday's Politics], I woke up in the middle of Ljubljana, I didn't want to, I didn't want Belgrade [to occupy my mind] there, imagine Politika, a newspaper on politics that had great art reviews. One day I was reading, one day I was reading how in Munich a retrospective exhibition of Wassily Kandinsky was about to open. I was obsessed by it, I didn't know anything at all, they kept talking and I didn't understand what they were saying, I didn't understand at all what they were saying. I didn't know what abstract art was, in Shkolla e Lartë no one taught us that, they did abstract art, but abstract naturalism, you know, half abstract somehow half... do not mess around, say it directly not this way because I don't know, break it down for me, open my eyes. I didn't say a word, I was frustrated, Slovenians knew all the world, Slovenian students, colleagues, they knew, they had seen, I hadn't seen. I didn't know, I didn't know what the Louvre was, I didn't know, I didn't know anything, it was then that I saw, I thought that I knew. I didn't know anything.

I woke up one night, Thursday evening and I took, I bought one rucksack {explains with hands} to go like, like... that time they went... it was like hippie, you know like this with a sack and everything, everything, everything... without speaking German or English, nothing at all, I left, I went to Munich. I went to Munich, I took this [sleeping bag] so I could sleep somewhere in the park, I knew that if there is a museum then there is a park, in Austria... and... I mean Munich... and I had to learn the routine of these trips, how would I know? You know, without speaking the language, without knowing anyone... then many years, many years, ten years I went like this, I traveled without knowing anything. I learned the system without speaking the language, you

know? You don't know the struggle when you travel and you don't speak the language.

And I wanted to sleep in the park but the police wouldn't let me, you had to sleep at night and you had to go into museums during the day, we left our things in those [boxes] at the station, somehow you left them {explains with hands}, you learned these things without speaking the language, it was hard to learn them (laughs)... I entered the Kandinsky museum, my God so many floors Kandinsky. I wanted to go crazy with how much I didn't know, but I read a lot, I read a lot about Kandinsky, who he is and what he is but I didn't understand. You know... the beginnings of abstract art and everything... there, there I, there while reading, because I wanted to be the best student, I didn't want to be mediocre I wanted to be the best, the best out of the Slovenians, they were all Slovenians.

I looked at the blue period, the green period this way, I started mechanically to learn what they were... I went, I couldn't stay from the morning, I couldn't stay from 9AM to, to 5PM in the afternoon. I paid two tickets, first I went out and slept in the grass for an hour because like that, and then the second ticket, nonsense but this way... I came, I went, I stayed for two days, two days in the museums that for me were like, like discovering America. I saw Kandinsky, they drove me mad with this Kandinsky, I didn't understand it. I followed that, I didn't tell anyone that I was in Munich, at all, at all, at all...

Read, read at night like crazy, read that one... about his life and about his views, I still didn't know, I still didn't know them aesthetically, but I understood them before the time. I started, I couldn't help myself when they talked, I said, "But no, this is the blue period, it has... it's a short period..." Kandinsky was crazy with music, he wanted to make paintings by obeying the principles of music. But you can't with the

çka është Louvre, as s'disha, s'disha kurgjo tek qatëherë e pashë, kujtojsha që po di.

Kurgjo s'disha. E t'jom çu një natë, t'ejtën prima te kom marrë atë, e kom ble asi rucksack⁸ {shpjegon me duar} për me shku si, si... atëherë shkojshin... ka qenë si hipik, a din kishe me thes e me krejt, krejt, krejt... pa ditë as gjermanisht, as anglisht, as kurgjo, jom nisë, jom shku në Minhen. Shkova në Minhen, këto e mora për me flejtë dikun te parku, e disa unë si t'është muze ka park, në Austri... edhe... në Minhen po mendoj... Edhe u duhsha m'i mësu shtosat e këtyne udhëtimeve, ku ki me i ditë ti bre? A din pa ditë gjuhë, pa ditë kërkush... mandej shumë vjet, shumë vjet, dhjetëra vjet kom shku kështu, pa ditë kurgjo kom udhëtu. E mësova sistemin pa ditë gjuhë, a din? Nuk e dini këtë dert sa keq është kur shkon e s'din gjuhë.

Edhe dojsha me flejtë në park po s'lejshin milicët, u dufshe natën me flejtë e u dufshe ditën me shku për në muze... i lejshim n'stacion ishin ato, njëfarë asi i lejshe ato {tregon me duar}, ti i mësojshe këto sende pa ditë gjuhën, zor ishte m'i mësu (qeshë)... Hyna në muze, Kandinsky, o Zot në shumë kate Kandinsky. Dojsha m'u tranu qysh s'po i di, po unë pata lexu shumë, une pata lexu shumë për Kandinskyn, kush është, e çka është, por s'e kuptojsha. A din... fillet e abstrakcionit e krejt... aty, aty une, aty t'u lexu, aty se dojsha m'u bo ma i miri prej studentëve, s'dojsha une gjysë më konë, ma i miri dojsha, ma i miri prej sllovenëve, krejt sllovenë i kisha.

E kqyra, periudha e kaltërt, periudha e gjelbërt, periudha kështu, ia nisa mekanikisht m'i mësu cilat jonë e qysh... Shkojsha, s'mujsha me nejtë prej mengjesit, s'mujsha prej 9:00 deri, deri në 5:00 masdite me nejtë. Pagujsha dy bileta, një dilsha flejsha një sahat qaty n'bari se qashtu, e mandej të dytën biletë, sende palidhje po qishtu... Erdha, shkova, dy ditë nejta, dy ditë n'muze për mu ish ajo si mi, si mi gjetë Amerikën. E pashë Kandin-

skyn, ma patën lodhë shpirtin me atë Kandiskyn kuku se kuptojsha. T'i hina tash mas asaj, shuj, kërkujt s'i kallxova që jom konë në Minhen, hiç, hiç, hiç...

Lexo, lexo natën si i trent, lexo atë... për jetën e tij e për ato vështrimet e tij, hala s'i disha, hala me estetikë s'kisha shku une për me i kuptu ato, por i kuptova para vaktit. Ia nisa s'mujsha me duru tash kur folshin ato, thojsha, "Jo bre, kjo është periudha e kaltërt, i ka... periudhë është e vogël..." Ku ka qenë ky i lajthitur Kandinsky me muzikën, ka dashtë me bo pikturë si me ligje t'muzikës. Po nuk bon me ligje të muzikës, e ka pa vetë n'fund që nuk bon, po veç folsha me serbez (qeshë) para studentëve, "Çka u bo me këtë Agimin, ai Zot, o Zot?" U ndërrova une, ia nisa m'u ndërru. Eh mandej ajo s'kishte të ndalun, mandej ajo s'kishte të ndalun. Mandej në mramje une nuk shkojsha n'shpi, në 7:00 sahati isha në bibliotekë, në bibliotekë të Akademisë, ka pasë Akademia shtatë... prej të hanës deri t'premtën.

Gjithë ditën skulpturojsha, gjithë ditën skulpturojsha me orar e pa orar, s'më interesojke, orari s'më interesojke, unë isha në atele. Edhe n'mramje shkojsha në bibliotekë, të shtunën e të dillën, të dillën isha me shqiptarë. Ia pata bo vetës me nejtë një orë me shqiptarë, dy orë se... s'u bo (qeshë)... me nejtë me shqiptarë, ata rrishin bashkë, ka dhjetë vetë, dymbëdhjetë vetë me një vend. Folshin për jetën për politikën edhe m'shkojke nerva. Slloveni... Slloveni, s'rihet bre shumë, ka dymbëdhjetë vetë qysh rrishin, ai Zot (qeshë). Kaniherë bojshin edhe pasul e s'di çka, ai lezet ishte një orë, dy orë hajt...

EK A ka pasë ndikim n'punën e juaj krejt...
AR Shumë...
EK Këto informata edhe...
AR Shumë, shumë.
EK Ky ekspozim...
AR Shumë edhe... erdhi, po duhej gjithçka m'u kthy me t'mirë. Erdhën studentët e Santa Cruz, e

8
Gjermanisht: Rucksack, bukfalisht çantë shpine.

principles of music, he realized it himself that he couldn't but I spoke highly (laughs) in front of the students, "What happened with Agim, God, God?" I changed, I started to change. And then it didn't have a stopping point, it didn't stop. Then in the evening I didn't go home, at 7PM I was at the library, the Academy's library, the Academy had seven... from Monday to Friday.

I sculpted all day long, I worked on my sculpture all day long with or without a schedule I didn't care, I didn't care about the time, I was in the studio. And in the evening I went to the library, Saturday and Sunday, Sunday I was with Albanians. I made myself stay an hour with the Albanians, two hours because... I did not (laughs)... you had to hang out with Albanians, they all hung out together, ten people, twelve people in one place. They talked about life, politics and it got in my nerves. In Slovenia... in Slovenia, you can't hang out for long, twelve people how they hung, God (laughs). Sometimes they even made beans and I don't know what, it was good one hour or two hours...

EK Did it influence your work...
AR A lot...

EK This information and...
AR A lot, a lot...

EK This exposure...
AR A lot and... they came, but everything needs reciprocating. Students from Santa Cruz came, I have the poster from America, I have the poster because I keep forgetting where they were from, from California something.... They came to exhibit with Ljubljana's students in the town's gallery and I don't know... I don't know what that deal was, on that poster was written who they were and everything.... And they selected us from the students, it didn't matter, they selected us from the first year and second and stuff, but, I was in the second year. Three of my works were in the town's gallery in Ljubljana, I thought that I had become the best, the best in the world.

For me that was the best in the world because three, three of my works only, oh God, I was so happy, I was about to go crazy, I was about to go crazy...

It was necessary to face these problems also, with these problems too, these are artist's problems, a lot especially in the beginning, because it looks like, you become snobbish. You think highly of yourself but it should be rational "the thinking highly of yourself" and it should be in accordance with reality (laughs). Then I found out that they were good works, that they wouldn't display them if they weren't good works because it doesn't work like that there in Ljubljana, knowing someone, I didn't know anyone (laughs). This was a big part... however the biggest thing in Ljubljana was that different cultures, the culture got to you, you went to Vienna once, you went crazy. You went to Venice, you went crazy, the world lived, Slovenia's world, it was a vibrant cultural life, the cultural life was well developed. In Slovenia there were strange exhibitions, Germans, from everywhere.

EK Was this your first exhibit, this in Slovenia?

AR Yes, in the gallery?

EK Yes.

AR Yes, in the gallery I always mark that one, I always write that in my biography, it was... it wasn't who knows what really, but for me it was so important really, a lot... so big, hey... student exhibition, however, but three of my works, they didn't take that many from everyone, they took only one from everyone. Slow down, think of it, where, how three of my works, everything is, I am good. I came to that conclusion that I was not bad, I knew of Kandinsky, I knew abstract art, realist art, it was nothing, it was nothing.

And this, this is it, it.. we were nurtured by different cultures. Then it was so important to see great people, for example, Slovenia's assembly, the Assembly is done in a relief, here you can look somewhere in the... it is a

kom pllakatën, të Amerikës, e kom pllakatën se po harroj të kahit jonë, të Kalifornisë diçka... Erdhën me ekspozu me studenta të Lublanës në galeri të qytetit edhe s'di... s'e di çka ka qenë ajo marrëveshje, n'atë pllakatë shkrun kush jonë ata e krejt... Edhe na zgjedhën prej studentave, s'kishte lidhje na zgjedhën na të vitit të parë, e të dytë e sende, po, une isha viti i dytë. Tri punime t'mia, në galeri të qytetit të Lublanës, kujtova qe u bona ma i miri, ma i miri n'botë. Ajo për mu ish ma i miri n'botë se tre, tri punime veç mu, hej Zot, u gëzova shumë, dojsha m'u tranu krejt, dojsha m'u tranu...

Duhej m'u ballafaqu edhe me këto probleme, edhe me këto probleme, këto jonë probleme për artistin shumë, sidomos në ato fillet, se t'doket, t'rritet mendja. Po t'rritet menja po duhet me qenë racionale ajo rritje e mendjës edhe duhet me qenë në kuadër të normales (qeshë). Mandej morra vesh që ato ishin punime t'mira, se ato s'i kishin ekspozu ato pa konë punime t'mira se atje s'kishte në Lublanë me të ngjofshëm, kërkon s'e ngjisha une (qeshë). Kjo ka qenë shumë pjesë... megjithëse sendi ma i madh në Lublanë ka qenë që kulturat e ndryshme, kultura të vike, ti shkojshe në Vienë njiherë, u tranojshe. Shkojshe në Venedik, u tranojshe. Bota jetojke, bota e Sllovenisë, ajo u bojke jeta kulturore shumë, u zhvillojke shumë jeta kulturore. Në Slloveni kishte ekspozita të çuditshme, të gjermanëve, të gjithkahit.

EK A ishte kjo ekspozita për juve e para, kjo në Slloveni?

AR Po, në galeri?

EK Po.

AR Po në galeri gjithë e shënoj une atë, gjithë e shënoj në biografi teme, u konë... s'u konë kush e di çka bre, po për mu shumë e randsishme bre, shumë... ai shumë e madhe... E studentëve megjithatë, por tri punime bre, kërkujt s'ia kanë marrë, ka njo ia merrshin gjithkujt. Kadal veç logjikoje, ku, qysh mu tri punime, diçka është, jom i mirë. Erdha aty n'përfundimin s'kokna i keq une, disha edhe për

Kandinskin, disha arti abstakt, arti realist, kurgjo s'është, kurgjo s'është.

Edhe këtë, kjo është kjo, kjo... u ushqeheshim me kulturë të ndyshme. Mandej shumë ishte me rëndësi me pa njerëz t'mëdhaj, për shembull, kuvendi i Sllovenisë, kuvendi është me reliefe, qe mundeni me kqyrë dikund n'asi... është me reliefe, skulptura në bronz, krejt, krejt me qindra, me qindra skulptura. A din kush i ka bo? Profesori jem, profesori Zdenko Kalin⁹. Zdenko Kalin është profesor shumë unik, ka qenë një njeri shumë i madh, ai ka dhonë fillet e... Por ai ka studiu në Zagreb, kur ka qenë Ivan Meštrovići, a din se kadal po i lidhi sendet. Ivan Meštrovići ka qenë jo profesor i tij po ka qenë profesor në Akademi. Dikush e ka pasë një klasë, dikush një klasë...

A din çka do të thotë me pasë Meštrovićin, a din, rritësh, bohesh i madh, bohesh i madh. Mandej kur e ka kry Akademinë, masi u shku në Karare, Karare është një gur, gur... ku nxjerrin gurë, mermer. Ai gurë, pllakat e krejt ktyne Saudi Arabisë, bohen pi Kararës, skulpturat ma t'mira të Michel... krejt skulpturat e Michelangelos jonë bo prej gurit të Kararës. Aty jetohej me familje, pesëqind—gjashtëqind familje me mija vjet jetojnë aty, e kanë shpinë, flejnë edhe bojnë... U shku ky profesori jem, i smutë, edhe ky u konë jo bash si duhet, shkon (qeshë) katër vjet ka nejtë, ka jetu në Karare për me mësu zanatin e gurit edhe ai ka pasë problem se këta Sllovenët jonë shumë t'mirë, shumë popull i mirë, po nacionalista jonë. Po s'kallxojnë ata, na kallxojmë, na menjherë edhe na s'e kuptojmë shumë fjalën nacionalizëm po... edhe kur fillojmë me kuptu një send e përmendim që jena nacionalista, na mburrëm.

Jo more, ai, nationalist është ai, ai donë me bo skulpturën, skulpturën sllovene. Ai ka jetu në Titova, Tito, Josip Broz Tito, kryetari i Jugosllavisë, ai e ka pasë një vend, Brione në Kroaci e aty i ka marrë të gjithë

9
Zdenko Kalin (1911—1990) u lind në Solkan, Slloveni. Ai ka qenë skulptor i njohur në ish—Jugosllavi. Ka studiuar në Akademinë e Arteve të Bukura në Zagreb më 1948. Më vonë, më 1965, ai mori pozitën e rektorit në po të njejtin institucion të artit.

relief, with silver sculptures, all, hundreds, hundreds of sculptures. Do you know who made them? My professor, professor Zdenko Kalin.²³ Zdenko Kalin is a unique professor, he was a really great man, he laid the foundations of... But he studied in Zagreb when Ivan Meštrović was there, you know I am slowly linking things. Ivan Meštrović was not his professor but he was a professor at the Academy. Someone had a class, someone a class...

Do you know what it means to have Meštrović, you know you grow, you become great, you become great. Then when he finished the Academy, after he went to Karare, in Karare there is a stone, a stone... where they take out rocks, marble. That stone, the plates of them all in Saudi Arabia are made from Karar, Michelangelo's best sculptures... all Michelangelo's sculptures are made from Karare stone. Families live there, 500—600 families have lived there for thousands of years, they have their homes, they sleep and they make... My professor went there, crazy, and he was not how it should be, he went (laughs), he stayed for four years, he lived in Karare to learn the stone—carving profession and he had a problem because these Slovenians are so good, a good nation, they are nationalists. But they don't show it, we show it, we show it immediately and we don't understand the word nationalism that much but even when we begin understanding something about ourselves we mention that we are nationalists, we show off.

But, no, the nationalist is he who, he wanted to do sculpture, Slovenian sculpture. He lived in Titova, Tito, Josip Broz Tito, Yugoslavia's president, he had a place, Brione in Croatia, it was there that he took all the artists. Even great artists had their studios, this Zdenko Kalin had his studio there, whenever he wanted he went there. He was a great man, I've learned a lot, he was, now I know, Neoclassic, old Neoclassic with old standards. When I went there he, he went, he started to get

ready for retirement, he was at that age, he smoked Yugoslavia cigarettes, he smoked Yugoslavia cigarettes, it was there that he took out {explains with his hands} he he took out his match.

I've learned a lot from him, I've learned things you can't learn in art, you can't learn some things, there are some things that are not written in a book. Some things are written, in art they don't write, you have to see it. You had to see him when he went to make a sculpture, Zdenko Kalin, when he was immersed in his work. I've learned more from that minute, I've learned more than from other things, more than from books I've read and art is... it has its secrets. It's not God's work, it is man's work, man, man that has worked a lot, that knows so much, that has worked a lot and he knows. Not something that God gave to him, no, it's not God's work, God has its place for other things, not to teach you to do sculpture. Not to teach you to make music. "I have this project, God gave it to me." Singer, rapper, stupid, nonsense, not any... not stupid, rap also is good and stuff but drop it..

So I was with Zdenko Kalin for two years he was my professor, I've learned everything in Slovenia that there was with Zdenko Kalin. For example, RTV Ljubljana, you know they had one, he had a guy naked with these {explains with hands}... with, with, with straw, with this he made music, naked, and that was an icon of Ljubljana's television, it was a work of this Zdenko Kalin. I wanna tell you a lot, a lot, a lot... And I've gained a lot from him, he too dealt with art, he didn't deal with those... After I was told some details, that I can be detailed too... One time early in the morning, since I used to go, 15 to 7AM all my life I've been going to the Academy, I've never been there at 10 to 7AM, I went there at 15 to 7AM, 15 to 7AM I went to the Academy and at 7PM I went to the library.

You have to be crazy, it eats

Zdenko Kalin (1911—1990) was born in Solkan, Slovenia. He was a renowned sculptor in former Yugoslavia. He studied at the Academy of Fine Arts in Zagreb. Kalin became a professor at the Academy of Fine Arts in Zagreb in 1948. Later, in 1965, he became the rector of the same arts institution.

artistat. Edhe këta artistat e mëdhej i kanë pasë atelehtë, ky Zdenko Kalin ka pasë atelenë aty, kur ka dashtë ka shku. Ka qenë njeri i madh, kom mësu shumë, ka qenë, tash e di, neoklasik, neoklasik, i vjetër, me standarde t'vjetra. Une kur jom shku atje, ai ka dalë, ia ka nisë m'u përgaditë për pension, në atë moshë ka qenë, ka pi cigare "Jugosllavia", cigaren e ka pi "Jugosllavia", këtu e ka nxjerrë {shpjegon me duar} tak, e ka nxjerrë qibritin.

Prej tij kom mësu shumë, kom mësu që s'mundësh ti m'i mësu në art, nuk mundësh m'i mësu do sende, ka do sende që nuk shkrujnë n'libër. Do sende shkrujnë, në art nuk shkrujnë, duhesh me i pa, duhesh me i pa. Duhesh me pa ai kur e kapë me skulpturu, Zdenko Kalin, kur e ka kapë ndonjiherë punimin e vet. Ma shumë kom mësu prej qatij minutit, ma shumë kom mësu se shumë sende tjera, shumë libra qe i kom lexu dhe arti është... i ka fshehtësitë e veta. Nuk është punë e Zotit, është punë e njerit, njeri, njeri që ka punu shumë, që din shumë, që ka punu shumë ai din. Jo ai që ia ka pru Zoti, perendia, jo bre perendia, s'është punë e perendisë, perendia e ka vendin e vet për sende tjera jo me ta mësu skulpturën. Jo me ta mësu muzikën. "E kom një projekt, ma ka falë perendia." Kangëtarë, rep, budallë, palidhje, kurrëfarë... jo budallë edhe repi është i mirë e sende po leje bre mos...

Domethonë une isha me Zdenko Kalin, dy vjet e kom pasë ate profesor, kom mësu, çdo gjë në Slloveni çka ka qenë, ka qenë me Zdenko Kalin. Për shembull RTV Lublana, a din që ka një, e ka pasë një djalë, lakuriq me kësi {spjegovon me duar}... me, me, me pip, me kësi ka bo muzikë, lakuriq e ajo ka qenë shenjë e televizionit të Lublanës, ka qenë punë e këtij Zdenko Kalinit. Po du me të tregu shumë, shumë, shumë... Edhe shumë kom përfitu prej tij, edhe ai u merrke me art, s'u merrke me asi... masi m'thatë do detale, që muj me bisedu edhe për detale... Njiherë në mëngjes herët, se unë shkoj-

sha, 6:45 krejt jetën kom shku në Akademi, kurrë s'kom shku 6:50, 6:45 kom shku, 6:45 kom shku në Akademi edhe në 7:00 në mbramje kom shku në bibliotekë.

Duhesh m'u konë i smutë, të han, ai vend i madh të han, a din qysh? S'munesh me u bo ma i miri, s'munesh me u bo ma i miri ti, duhesh me e mujtë me sende tjera (qeshë), me, me primesa tjera. Edhe une shkojsha në mëngjes edhe kur kom shku një ditë në mëngjes e shfrytëzojsha prej 7:00 deri në 9:00, kërkush s'vijke në Akademi kurrë hiç, po studenta të Akademisë nuk vijnë në Akademi prej 7:00, 8:00 sahati bre. Une vijsha, s'më interesojke mu kerkush hiç more, une edhe skulptura. Edhe kur erdh profesori, une t'u skulpturu, "A profesor..." shumë e dojsha, shumë, shumë, e tha, "A ki probleme?" Profesori po ma bon mu, "A ki probleme materiale?" A din, ia thashë, "Unë nuk kom kurrëfarë probleme materiale," thashë, "unë përveç tjera që më çojnë prej shpisë, unë këtu e kom gjetë punën në, në këso muze." Verës une merrsha pare shumë, shumë në muze, punojsha në restaurim kështu edhe kisha pare shumë. Unë udhëtojsha me aeroplan bre. Megjithëse, këtë me aeroplan ma ka mësu kjo grua se vijke aty te une...

Edhe thashë, "Nuk kom probleme, e tjera..." "E cilat janë ato brengat për të cilat ti i bon për hirë me e bo këtë, cilat janë ato vujtat tuja?" Thashë, "Ndigjo profesor, më vjen keq unë me ju tregu shumë gjana a e di kështu, por..." thashë, "unë tani nuk kemi kështu... ne jemi të aneksum prej Serbisë, shteti Jugosllav na ka marrë prej Shqipërisë edhe na jena në Jugo..." "E qysh ju s'jeni, s'është pjesë, Kosova nuk është pjesë e Serbisë a?" "Jo more ajo është pjesë e Shqipërisë, a s'e dini a?" Tha, "Unë s'e kom ditë." Thashë mandej, "Ne, une vetëm 10—15 përqind të kangëve shqipe guxoj me i ndëgju në Radio Prishtinë, 80 përqind, 90 përqind nuk guxoj me i ndëgju." "E ku i ndëgjon?" "Në Radio Tiranë i ndëgjoj msheftas". Thashë, "Unë Dostoevskyn e kom lexu

you, a big city eats you, you know how? You can't become the best, you can't become the best, you should fight it with other things (laughs) with other premises. And I used to go early in the morning and when I went one day in the morning I used the time from 7AM to 9AM, no one used to come to the Academy, never ever, students of the Academy didn't come to the Academy from 7, 8 in the morning. I came, I didn't care about anyone, me and the sculpture. And when the professor came I was sculpting, "Yes professor..." I loved him so much, so much, and he said, "Do you have any problems?" The professor said to me, "Do you have any financial problems?" You know, I said, "I don't have any financial problems," I said "Except that they sent me from home and I have found the job here, in these museums." During summer I earned a lot of money, a lot, I worked in the museum's restoration department, this way I also had a lot of money, I traveled by plane. Though, traveling by plane my wife taught me that when she came to visit there...

And I said, "I don't have problems, and etc..." "What are the worries that you have that make you do this, what are your sorrows?" I said, "Listen professor, I feel awful telling you a lot of things, but I said now we don't have this... we are annexed from Serbia, Yugoslavia's state took us from Albania and we are in Yugo..." "And how aren't you, isn't part, Kosovo isn't part of, of Serbia?" "No, it is part of Albania, don't you know this?" He said, "I didn't know." Then I said, "We, I only dare to listen to 10 to 15 percent of Albanian songs on Radio Pristina, 80 percent, 90 percent I don't dare to listen to." "Where do you listen to them?" "I secretly listen to them on Radio Tirana." I said, "I've read Dostoyevsky all in Serbian, because there isn't... doesn't have..." It wasn't translated in, in Albanian, everything basic is in Serbian, I finished high school in Serbian. I had Albanian, just in the Albanian language course.

I said, "I can't sing my song, this is a song, he sings," I said, "he doesn't moan or shout, he sings."

Those songs... I connected them with Këngë e Pakëndueme,²⁴ I made this connection, my idea, the idea of this sculpture, the idea of this sculpture was Këngë e Pakëndueme. He said, "For real? Why didn't you ever tell me about these things?" And I then told him, he tried to understand but he couldn't, he who is full cannot understand the hungry. And he was kind of a communist, a good sculptor but a communist. Communist, you know, he was part of the party, which made it possible for him to live as a king, the king of kings and if now... I don't know, I haven't tried it, no one asked me to live as a king because maybe I'd give in (laughs), do you understand because life like this is beautiful, this was with...

Then I... something else happened in the third year I, another professor came at me, Slavko Tihec.²⁵ Slavko Tihec was... the monuments in Slovenia were made by no one besides Slavko Tihec in that period, you know he had a great reputation, very modern. He worked a lot in France, he did his master's degree there in France under the mentorship of César [Baldaccini], he is a very well known sculptor, César. Sculpture is, it has its characteristics. Until I learned from Kalin how to work with the chisel, then I didn't need anything else here unfortunately (laughs). Then until the principles of the material and form, principles, rules, the good side of sculpture is not only the sculpting part, you know...

From him I learned other things, at all times you have to be in tune with time, also in art you have to be in tune with time, everything is okay as long as you are in tune with the time. If you're not in tune with the time, imagine yourself wearing a blouse that was worn in the eighteenth century, imagine how stupid that is, or if you eat

24

Milosh Gjergj Nikolla (1911–1938) was an Albanian poet and writer, known under his nom de plume Migjeni. Këngë e Pakëndueme [The Un-sung Songs] is one of his most well-known poems.

25

Slavko Tihec (1928–1993) was born in Maribor, Slovenia. He studied at the Academy of Fine Arts and Design in Ljubljana. He was a well-known sculptor in former Yugoslavia, especially for his World War Two Memorials dedicated to fallen soldiers.

komplet në serbisht, se unë... s'ka..." Nuk ka pasë atëhere të përkthyme në shqip, çdo gjë elementare është në serbisht, shkollën e mesme e kom kry në serbisht. Shqip kom pasë veç shqip [lëndën e gjuhës shqipe]. Thashë, "Kangën time nuk muj me këndu, kjo është një këngë, ky këndon," thashë, "nuk kukat, nuk pisket, ky këndon."

Ato këngë... e pata lidhë une me "Këngët e pakëndume". E pata lidhë une, kjo është ideja ime, ideja e kësaj skulpture, ideja e kësaj skulpture ishin "Këngët e pakëndume" ishin. Tha, "Po a? Qysh Rudi kurrë qysh nuk m'i ke tregu këto sende?" Edhe i tregova mandej, u mundu me kuptu por s'mujti, ky i ngiti të untit nuk ja din. Edhe ai ka qenë njifarë komunisti, skulptor i mirë, por komunist. Komunist domethënë i ka taku një partie e cila e ka mundësu me jetu si mbret, mreti i mbretave. Edhe mu qetash me m'pasë... s'e di s'e kom provu kërkush s'më ka lutë me jetu si mbret se nash-ta isha dorëzu (qeshë). A po m'kupton se e bukur është jeta kështu, kjo ka qenë me...

Mandej une... ndodhë edhe diçka në vitin e tretë, te une vjen një profesor tjetër Slavko Tihec. Slavko Tihec ka qenë... përmendore të Sllovenisë në këtë periudhë tjetër i ka bo Slavko Tihec a di. Ka qenë një njeri shumë i madh, modern. Ai ka punu shumë në Francë ka magjistru edhe në Francë te César [Baldaccini] është një skulptor shumë i madh, i njoftun César. Skulptura është, i ka karakteristikat e veta. Unë deri sa kom mësu prej Kalinit si punohet në daltë mandej s'më ka vyjtë kurgjo këtu mjerisht (qeshë). Mandej, derisa ligjshmëritë e materialit dhe formës, ligjshmëritë, rregullat, e skulptura s'është veç me skulpturu a di...

Prej këtij kom mësu gjana tjera, çdo kohë duhesh me shku me kohën edhe arti duhet me shku me kohën, çdo gjë është okej në qoftë se je me kohën. Në qoftë se s'je me kohën, merre me mend me vesh ti sot një blluzë e cila u vesh në shekullin e XVIII, merre me mend

çfarë budallakie është, apo me hongër ushqimet e atij të shekullit të XVIII. E ne... gjanat, gjanat duhen me qenë me kohën edhe skulptura edhe arti edhe muzika edhe krejt artet duhen me qenë me kohën bre, duhen me qenë me kohën.

Edhe tash ky më pruni në një kohë tjetër, por unë isha hazër, unë isha hazër, une e disha dallimin... e disha çka ka bo Picasso, çka ka bo Henry Moore, çka ka bo... kush u konë Michelangelo. E disha të vërtetën tash, jo një të vërtetë të, të... si në strip të tregume, por tash e di të vërtetën qysh duhet me ditë. Si ka jetu me kohën, si ka korrespondu me kohën, çfarë niveli kohor ka qenë? Ato sende në qoftë se s'i dinë, badihava, ti mos skulpturo, mos pikturo, duhesh me ditë në çfarë kohe je t'u jetu bre. Ajo është me rëndësi. Tash është art tjetër, tjetër është arti i shekullit XVIII, tjetër është arti i shekullit XIX. Impresionistat janë të bukur, të bukur, qitash ka maru puna mo, veç i qayri ma... hajt më dhimbsën, ani. Ka maru se është tjetër kohë.

Është shekulli XXI duhet me gjetë çka është, cila është për tjetër, për shekullin XXI. Duhet me qenë artisti i mençur, shumë i ngritur, s'bon mos me qenë i ngritur. Badihava s'ka ajo kaloi, maroi mo, "Zoti ka me ma pru, Zoti kangën, ka me ma pru Zoti një kangë, ka me m'kallxu çka me bo". Jo more, jo, jo, duhesh m'u, m'i qayr ligjet e rregullat e botës, duhesh me i ditë ka, ka buron arti yt, ka? Prej kahit është ka del? Eh, mësova prej këtij Tihecit shumë sende, mësova prej këtij Tihecit edhe m'u çelën sytë, mu çelë një perde tjetër. S'po e nënçmoj këtë, ka qenë shumë i madh po ky ka m'u bo i madh, se për m'u bo i madh duhesh me shku koha pak a din s'munesh mu bo i madh menjherë...

EK E qysh të mësojke ai me reagu pak në mënyrë ma imediate me çka është t'u ndodhë në botën e artit?

AR Po, na tregojke, na tregojke shumë, por unë e shihja prej veprave të tij, s'kishte nevojë shumë m'u spjegju.

eighteenth century food. And us... things, things should be with time, sculpture also and music and all arts should be in tune with time, they should be in tune with time.

Now he brought me to this other time but I was ready, I was ready, I knew the difference... I knew what Picasso did, what Henry Moore did, what he did... who Michelangelo was. I knew the truth, not one truth of, of... told like in comic books [simplified], but now I knew the truth how it should be known. How it lived with the time, how it corresponded with time, what was the level at the time, if you don't know those things then don't do sculpture, don't paint, you should know what time you are living in. That is important now, it is another art, eighteenth century art is different, nineteenth century art is different. Impressionists are beautiful, beautiful, now it has ended, I just look at them and I feel sorry for them, okay. It has ended.

It's a different time, it is the twenty-first century, you should find what it is coming next, what is for the twenty-first century, you should be a smart artist, well established, you cannot be poorly established. It has passed, it ended, "God, God will you bring me the song, God will bring me a song, He will tell me what to do." No, no, you have to follow the laws and rules of the world, you should know where, from where your art derives, where? What is the source of your art? And I learned a lot of things from this Tihec, I learned from this Tihec and my eyes were opened widely, another window opened up. I am not underestimating this, he was great but he would become even greater, because to become great, time should pass a little, you know, you can't just become great immediately...

EK And he taught you to respond in a more immediate way to what was happening in the art world?

AR He taught us, taught us a lot, but I observed his work, he didn't need to explain much to us.

EK How were they, what, what was his style?

AR His work, the point was something else, he grabbed a thing, a, a movement of a thing and from that he would create a story, from that he created the idea and began the sculpture. He, he made the partisans, he, he made the partisans he, he, naked people and partisans he... but that isn't enough, I know it isn't (laughs) that isn't enough, just to make partisans you know, you need something else, you know, you need a little more of course.

I had this student of... I'm going to go ahead and tell you. At the beginning [of the academic year] a student came, just after the war, here, the war had just ended. The student took the entrance exam, he was one of the best, so good and I told him, "You know what? Tell me all your struggles, tell me your struggles don't keep them for yourself, you have your professor here and you can confess everything to him. Like, like, like one does with the rabbi... like to him, like to him, like to the one you go to for confession, confess to me your struggles. Of course what falls in the field of sculpture, if you have any struggles, tell me, I'll help you." He said, "Yes professor, I'll tell you," he said, "I will immediately start to sculpt Adem Jashari."²⁶ He was young, charming, good, useful. Well I said, "You know what, I won't stop you from doing Adem Jashari, but you still haven't learned enough to do Adem Jashari, you should do some other steps in the first, second, third year and then when you do Adem Jashari it will reflect, it will show, you can't now..." "But no, I have done it once." In his way he told me he had done it once, but leave it at that (laughs), I mean you did it once...

And as it happens, he was in the fourth year, somehow I didn't stop him because to make a large-scale figure, technically the skeleton needs a lot of things, and is it worth trying if you're still not, if you don't have extensive experience? And I couldn't talk him

Adem Jashari (1955—1998), also known as the "legendary commander," was a founder of the KLA and is celebrated as its foremost leader and symbol of Kosovo's independence. He died in March 1998, together with his family of twenty — half of them underage girls and boys—in a shootout with Serb troops during a three-day siege of his home in Prekaz.

EK Si ishte, çfarë, çfarë ishte stili i tij?
AR Veprat e tij, filozofia ishte krejt tjetër send, ai e kapke një gjë, një, një lëvizje, një diçka prej asaj krijojke storie, prej asaj krijojke idenë edhe e niste skulpturën. Ky, ky i ka bo partizanët, ky i ka bo partizanët, ky, ky, njerëzit lakuriq edhe partizantë ky... po s'është ajo boll, a di s'është (qeshë), s'është ajo boll, partizanët veç me i bo a di, duhet diçka tjetër, a di, duhet pak partjetër.

E kom pasë një student të... s'di po iu tregoj. Një student në film erdhi, sa ishte kry lufta këtu te ne, këtu te ne sa ishte kry lufta. Erdhi studenti në provim pranues ma i miri, shumë i mirë erdh edhe i thashë, "A e din çka? Krejt çka keni dert tregomni, tregomni dertet mos i mbani dertet mrena, këtu e keni profesorin atij i rrëfehëni. Si, si, si atij rabinit... si atij, e si atij, e si atij që i rrëfesh, rrëfemi mu dertet çka keni. Çka në kuadër të skulpturës, në kuadër... a ki naj dert kallx-oma bre se ta ndihmoj". Tha, "Po valla, po ta kallxoj profesor," tha, "menjherë ia kisha nisë Adem Jasharin me ba." I ri, simpatik, i mirë, i vyshëm. Po thashë, "A din çka? Unë ty nuk po t'ndali me bo Adem Jasharin, por ti hala s'je mësu me bo Adem Jasharin, duhesh do hapa tjerë me i bo me vitin e parë, dytë, tretë e mandej kur e bon Adem Jasharin ajo reflektohet, shihet, s'munesh ti tash..." "Po, jo bre e kom bo njiherë bre." Ai, ai me të veten e tregojke e kom bo njiherë, po ti le aty (qeshë) që e kom bo njiherë...

Kur u bo erdhi në vitin e katërt, diqysh s'e nala unë se qata me bo një figurë të madhe, teknikisht skeletit i duhen shumë sende, e a vlen në qoftë se s'je hala, në qoftë se s'ki përvojë të madhe? E s'mujsha me hekë e sende po u bo viti i katërt, viti i tretë u ba edhe viti i tretë po i thom, "A po e merr e kena kështu një figurë me bo, një figurë të një personi shumë të rëndësishëm, a i luftës, a i pendës a i... por, ku i ke ato fjalët e... fjalët para tre vjete, a po e nisë?" (qeshë) Jo që s'e boni, po tanë kohën i shkojke

koha t'u u arsyetu. Kishte fillu, kishte hi në botë tjetër të artit, ishte në fshehtësira tjera, fshehtësira të cilat ate e preokupojshin, edhe prej që e ka kry tash Akademinë punon për të holla, punon përmendore...

EK A ka qenë i ngajshëm raporti i juaj me Tihecin?

AR Me?

EK Tihecin. Slavko Tihecin, profesori juaj që...

AR Po, ka qenë, ka qenë, ka qenë... prej secilit, prej tjerëve ke marrë diçka, prej secilit ke marrë diçka. Prej tij kom mësu atë dashurinë ndaj materialit, arti bëhet në material. Arti nuk bohet në frymë, s'është ton, ton në muzikë, por është material. Ai e ka ditë atë mishërimin me materialin {tregon me duar} qysh ka dashtë, ai e ka dashtë gurin, aktin e gurit, a po kupton e ka dashtë, e kom mësu atë dashurinë prej tij. Por prej tij jo, prej tij kom mësu sende tjera, konstruksionin, kom mësu qysh është... dimensionin, çka tregon dimensionin e atëherë dimension është, arti është dimension, madhësia do sende tjera, do sende shumë ma tjera të cilat kur i mbledhsha edhe ato edhe ato u bojshin për mu mjaft. E plus një e mirë, një e mirë e Akademisë së Lublanës, jom t'u i tregu të mirat e Akademisë të Lublanës, e kishim estetikë e teori e këso landë kishim plot... ne kishim anatomi, këto i merrshin, i blejke Akademia në asi, këso njerëz të vdekun edhe e kishim për detyrë të anatomisë me...

EK Përnime a?

AR Palidhje, muskuj, një muskul...

EK Edhe Michelangelo edhe Da Vinci e kanë bo të njejtën.

AR Ashtu, ashtu ka bo Michelangelo e ka mësu anatominë. Unë mendoj që e panevojshme, por këta kishin qejf me i shti edhe sendet e vjetra, ata kishin qejf këta gjenerata e vjetër si Leonardo, me konë si Michelangelo, me konë... E tash ma bojshin këta profesorët, e dijshin që jom shqiptar, ma bojshin, "Agim... shumë mirë e kena Agimin e na asiston." E t'më ra një herë të fiktë prej asaj... më ra të fiktë, menzi erdha në veti (qeshë). Thashë, "A e din çka?

out of it and stuff but the fourth year came, the third year, also in the third year I told him, "Do you want to do this, we have to sculpt this figure, to make a figure of a really important person, a man of war, a man of letters... where is your commitment to, your commitment from three years ago, can you do it?" (laughs) Not only did he not do it but he spent all his time finding excuses. He started to get into another world of art, he was [caught up] in other secrets, secrets that were concerning him, and now that he graduated from the Academy he works for money, he makes memorials and...

EK Was your relation with Tihec similar to this?

AR With?

EK Tihec. Slavko Tihec, your professor that...

AR Yes, it was, it was, it was... from each and every one you got something, from each and every one. From him I've learned love towards the material, art is made with material. Art isn't made with wind, it isn't a tone, a tone in music, but it is the material, he knew the mercifulness of the material {explains with his hands} he appreciated, he appreciated stone, he appreciated the act in stone, do you understand, he appreciated it, I learned that appreciation from him. But from him, from him, no, I learned other things, construction, I've learned how, how... dimension, what dimensions mean, and then dimension is, art is dimension, the size and some other things, some other things entirely different which when I internalized them, they became a lot for me. Another advantage I had, the advantage of the Academy of Ljubljana, now I am enumerating what was good about the Academy of Ljubljana, we had aesthetics and theory and a lot of these courses... we had anatomy, these were taken, the Academy would buy these, these corpses and it was our task for the anatomy course to...

EK For real?

AR Nonsense, muscles, a muscle...

EK Michelangelo and Da Vinci used to do this.

AR That way, that way Michelangelo learned anatomy... personally I think it is unnecessary, but they liked the old ways also, the older generations liked to be like Leonardo, to be like Michelangelo, to be... And now the professors were like, they knew that I was Albanian, they were like, "Agim... so good we have Agim so he can assist us." And I fainted once from that... I fainted, I barely got on my feet (laughs). I said, "You know what, leave it alone that I, I don't know if I'll come to the class, to assist you, no way..." You know, Albanians are like that you know, carnal...

Part Three

AR I had this well-known professor, Milan Butina,²⁷ he had a lot of books, he had. Now he is dead, all of them are dead. So old, and he taught us the course and there were three of us, in the school year, three of us. Only a few of us, so little, not like here, 20 people, I have 20 of them, fourth year 20 people, third year 17. Nonsense, no one does that, even in Paris it is like that, three to four people. And he taught, his lectures were often personal, with one at a time.

EK You mean, one on one.

AR I had so much fun with him and learned a lot. And he told me at the beginning, "Agim, you have a problem, you're a good guy and everything, but you have this problem that you don't listen, you just think about how you're going to answer, you're a lot like that, you are concerned with how you're gonna answer not how to listen to me, you should use all your strength to listen to me then answer, you should gain skills." It pissed me off so much at the beginning then I understood it well, he said, "Understand it well, we're talking heart to heart." I learned how to listen to him, I began listening to him, it's so important to listen, us as a nation we don't listen, what we've got to say? Let's listen. Then he was my mentor, we had a four-year diploma [research thesis] and we chose

Milan Butina (1926–1999) was born in Kočevje, Slovenia. He studied at the Academy of Fine Arts in Ljubljana, where he graduated from the Painting Department in 1951. He was a painter, scenographer and art theoretician.

Unë le që as... unë s'di a kom me ardhë n'orë, me të asistu çfarë..." A din, se na shqiptarët jena fizikuza, a din kësi...

Pjesa e Tretë

AR E kom pasë një profesor shumë të njoftun estet, Milan Butina, ka libra shumë ai, ka pasë. Tash ka vdekë, krejt kanë vdekë këta, shumë i vjetër. Edhe ai na jepke landën edhe na kemi qenë tre vetë, në vitin shkollor, tre vetë. Shumë pak vetë, shumë pak, jo si këtu 20 veta, une i kom 20 vetë, viti i katërt 20 vetë, viti i tretë 17. Palidhje ashtu, kërkush s'bon. Edhe në Paris qashtu tre, katër vetë. Edhe ai mësojke, ai shpesh ligjeratat i kishte personale, njëherë me njenin një herë me njenin.

EK Aha, një me një.
AR Edhe unë u kënaqsha me to, shumë mësojsha. Edhe ai në fillim m'pati thonë, "Agim ti ki një problem, ti je djalë i mirë e krejt por e ki një problem, nuk ndëgjon, ti veç mendon qysh ki me u përgjegjë. Shumë je qashtu, je i përgaditun qysh ki me u përgjegjë, jo qysh me m'ndëgju. Ti përdore krejt forcën me m'ndëgju mandej përgjigju, duhesh me fitu aftësi." Njiherë më erdhi shumë inat, mandej e kuptova mirë, më tha, "Kuptoje mirë na jena n'katër sy." Mësova une me ndëgju ato, ia nisa me ndëgju, shumë është me rëndësi me ndëgju, na si popull nuk ndëgjojmë. Çka kemi me thonë? Le bre, të ndëgjojmë. Mandej e kom pasë mentor, ne kemi pasë diplomë katër vjeç kemi pasë, dhe kemi zgjedh mentorin.

Puna diplomike e imja ka qenë për formën, për formën, o formi e kom punën diplomike, edhe kemi pasë në kuadër të asaj me pasë skulpturën. Edhe ajo ka zgjatë, krejt viti i katërt ka qenë çështje, puna diplomike tekstuale, edhe... që s'ka ndodhë tjetërkah, s'ka pasë punë diplomike kështu. Domethonë magjistratura jeme është ma pak e shkrueme, se puna diplomike e diplomës atje që e kom bo a din, magjistraturën e kom kry këtu. Edhe mirë, prej tij fitova shumë, fillova me lexu unë estetë, estetika

ma të perfeksionume, unë e mbrojsha tezën, se njeriu din shumë me mbrojt vetën, unë e mbrojsha tezën, une di me skulpturu por nuk jom estet. Okej. Ani ti skulpturon derisa ta din çka po bon, e kush të mëson çka po bon është ajo, estetika ajo që të mëson. Estet s'du m'u bo, por skulptor du m'u bo. Eh, këtu ishte lufta, por ishte luftë e mirë çfarë niveli ishin krejt, krejt tjetër.

Unë ende e kom atë problem, këtu e kom problemin me studenta, kujtojnë mujnë m'u bo skulptor t'mirë, nuk munësh m'u bo pa estetikë t'mirë, pa tabana, pa temela, pa e ditë rrugën. Une ju them, "A e din çka jom une? Profesori. Cili jom unë? Ai që iu tregon rrugën si krijohet një vepër artistike. A e din sa ka rrugë nëse janë 5000 milionë artista? Janë 5000 milionë rrugë. Une po iu tregoj një, une e di veç rrugën teme". Po vetëm t'u i pa disa rrugë, e sheh që arti e ka rrugën, duhet m'i ditë, jonë do rrugë, për me kuptu këto mirë e marr shembullin ma banal që mundet me qenë. A po donë me shku në Podujevë, e nisesh për Fushë Kosovë, edhe profesori të thotë, "Hajde, a po donë me shku në Podujevë? Pse je nisë atje? Unë ta shkurtoj rrugën".

Profesori është ai që ta shkurton rrugën, se ai din pak ma shumë, pak ma shumë, edhe ai ta shkurton rrugën, a e din çka domethonë me ta shkurtoj rrugën? Ky është profesori, jo me mitizu profesorin, me kriju distanca {shpjegon me dorë}. "Urdhnoni, çka po doni? Unë di ma s'miri në botë". Jo, more. Unë s'di ma s'mirti në botë, une di shumë sende, normal i kom 70 vjet di, ti je 25 vjeç ti s'din hala. A po kupton? Këso relacione a din, kanjiherë banale jo akademike. Këto kanë qenë këto përgjigje t'mia, por shumë të vërteta, unë mendoj që janë shumë të vërteta. Moshë t'i lejon disa lukse, moshë të lejon me ditë diçka pak ma shumë. Okej, shkoi ky profesori, u kryen shkollat.

EK Kur u kthyet mandej në '77?
AR Në '77 erdha plotë [dije]. Dijsha shumë, shumë shumë dijsha, veç thojsha me skulpturu

our mentor.

My thesis concerned the shape, the shape, o formi [in Serbian] I did my thesis, and we had to do it within the framework of sculpture. And it lasted, all the fourth year was a question, the thesis, the written part, and... that hasn't happened anywhere else, they didn't have diploma work like this. So my master's degree was less written, because diploma work of a diploma there that I have done you know, I finished my master's degree there. And good, I gained a lot from him, I began reading aesthetics, about a more refined aesthetics, I defended the thesis, because one knows a lot about how to defend oneself, I defended the thesis, I know how to make sculptures but I am not an aesthetic. Okay, but fine you make sculptures until you know what you're doing, and who teaches you what you're doing, it's the aesthetics that teach you. I don't wanna become an aesthetic, but a sculptor, yes, and this was the war, but it was a good fight, what level it was, all, all different.

I still have that problem, here I have this problem with the students, they think they can be good sculptors, you can't be that without good aesthetics, without groundwork, without knowing the road. I tell them, "Do you know who am I? The professor. Who am I? The one who shows you the path for how a work of art is created. Do you know how many paths there are? If there are 5000 million artists there are 5000 million paths. I'm showing you one, I only know my path." But only by seeing some roads, you see that art has the road, you should know, there are some roads, to understand this better I'll take the most common example there is. You wanna go to Podujeva and you leave for Fushë Kosove and the professor tells you, "Come, do you wanna go to Podujeva, why are you going there, I'll make the road shorter."

The professor is the one who makes your road shorter, he knows a bit more, a bit more,

and he makes the road shorter, do you understand what making your road shorter means? This is the professor, not to make a myth out of the professor, to create distance {explains with hands}, "Anything I can help you with? I know it best of all in the world." No, more.²⁸ I don't know the best out of everyone in the world, I know a lot of things, of course I am 70 I know, you are 25 you still don't know. Do you understand, these kind of relations you know, sometimes banal not academic, these were my answers, but so true, I think they are so true. Age gives you some luxury, age enables you to know something a bit more. Okay, the professor is over, schools are done.

EK When did you come back then, '77?

AR In '77 I came back full [with knowledge]. I knew so much, so so much, I knew only how to do sculpture and nothing else. Where to go, here the Academy had just opened, things were... Agim said, "Come, come, come to my department to teach." I had all of mine, they were professors, I know teacher's responsibility I know it very well, education is a lot of responsibility. I never wanted [to work in] education, never because... I always wanted, but I respected it so much that I didn't dare to go into education, because in these circumstances, because there are a lot of strange circumstances that happen (coughs) and a lot of strange circumstances, and you are the teacher. I would have taught at a good school of sculpture, here there aren't good conditions for sculpture, and I said to myself that I won't get into the academic world and not be able to be on top of it. Here the people are different also, it's different, I got used to a different world, five years left a big influence on me.

I slowly started, it was the Venice Biennial, that has taken place for a hundred years, I always went to the Venice Biennial, what it is, it is a preview of all the world. You see what happens in the world, what

Colloquial: used to emphasize the sentence, it expresses strong emotion. More adds emphasis, like bre, similar to the English bro, brother.

- e send. Ku me ardh, këtu ishte çelë Akademia sende ishin... Agimi thojke, "Hajde, hajde, hajde te unë [në departament] me dhonë mësim". Une i kom pasë krejt të mijtë kanë qenë profesora, përgjegjësine e arsimtarëve e di shumë mirë, përgjegjësi e madhe është arsimi. Kurrë s'e kom dashtë arsimin, kurrë s'e... gjithë e kom dashtë, po aq shumë e kom respektu që s'kom guxu me shku në arsim, se në këto rrethana, se shumë ka rrethana të çuditshme ndodhin (kollitet), e shumë rrethana të çuditshme, e ti je arsimtari. Unë kisha mësu shkollë t'mirë të skulpturës, këtu nuk ishin kushtet e mira të skulpturës, e thojsha mos të hi në atë botë të Akademisë së Arteve e mos me mujtë me i dalë në kry. Këtu jonë edhe njerëzit tjerë, ndryshe ishte, unë isha mësu në një botë tjetër, pesë vjet lanë ndikim t'madh aty te unë.
- Fillova ngadale, është Bialja e Venedikut që mbahet qindra vjet, unë gjithë shkojsa në Bienale të Venedikut, çka është? Është pasqyrë e krejt botës. Ti e din çka bohet në krejt botën, çka ndodh në botë, ti i sheh sendet krejt ma përpara çka ndodhin, këtu njerëzit i shohin sendet pak ma vonë. Këtu, këtu njerëzit në atë kohë i shihshin sendet pak ma vonë, unë i shihsha ma përpara, jo që asi, por thjeshtë shkojshe në Bienale të Venedikut, shkojshe në Romë, shkojshe në Vjenë. Shihje ekspozita, i ndiqje ekspozitat, ishe jetoje me një botë artistike, një botë artistike, jetoje me një botë artistike në Lublanë. Këtu s'kishte botë artistike, ishte vetem një Shoqatë e Artistëve Figurativ.
- EK A keni qenë pjesë e shoqatës?
AR Po, gjithnjë, si kom ardhë jom bo pjesë e shoqatës. Menjherë kom fitu shpërblim, shumë shpërblim t'mirë me një skulpturë të mirë. Krejt në rregull, krejt mirë, kom ekspozu në krejt Jugosllavinë, në shumë vende edhe jashtë nëpërmjet shoqatës, "Bravo, bravo, Agim". Kom qenë kryetar i shoqatës, veç mos m'vet në cilin vit s'di gjo.
- EK Jo, jo në cilin vit. Veç a po më
- tregon qysh ka funksionu shoqata?
AR Shoqata ka funksionu si e ma mirë.
- EK Qysh?
AR Une kur jom bo kryetar kena qenë, na vet kena funksionu si e Kosovës, gjithë kena pasë problem prej ktyne të Serbisë. Se na kemi qenë njëherë njëriun e tyne si shoqatë e Serbisë, mandej jemi nda, edhe mandej ka qenë Shoqata e Artistëve Figurativë të Jugosllavisë. Ajo ka funksionu perfekt çdo gja ka qenë mirë bre.
- EK Veç po më intereson kështu kur po ju ves si ka funksionu nuk po ju pys a mirë a keq, por çfarë lehtësi ka ofru për artistë?
AR Shumë është çuditë kur i kom tregu qitash, për shembull Grožnjan është ngat Umagut në Kroaci, e kemi pasë shtëpinë me nëntë dhoma, me tre kate, me gjitha të mirat, ka qenë pronë e Kosovës. Aty kemi shku të gjithë artistët figurativë. Në Paris, gjithnjë janë ndarë shpërblimet për ne, në ekspozita të ndryshme, për të shkuar në Paris tre muaj ditë e ka paguar BVI—ja. Ato kanë qenë kushte të hatashme, por veç këtë që e përmenda ma parë të Grožnjanit është e çuditshme, e kena hupë mas luftës. Çka u bo hiç s'e di. Si shteti jonë që nuk kujdeset shumë për këto sende.
- EK Si e ka organizu jetën kulturore dhe ekspozitat Shoqata? Po më intereson ma detajisht, përmes kësaj po shpresoj që spjegohet më mirë sistemi?
AR I ka pasë sallonet. Ne kemi mrrri, shoqata, që çdo artisti që ka marrë pjesë në ekspozitë, m'i pagu ka 50 marka. Për shembull, e mbaj mend ka 50 marka, veç që po merr pjesë. E mandej kemi nda shpërblimet domethonë ka qenë salloni vjeshtor, salloni, mos më... në qoftë se gaboj dikun. Ka qenë koloni të ndryshme, ka qenë kolonia e Deçanit.
- EK Edhe kjo është subvencionu prej Kosovës?
AR BVI—së së Kulturës. Kosova i ka subvencionu. I ke marrë paret ke shku në Grožnjan. Ke nejtë atje, je kënaqë atje, ke

happens in the world, you see all the things ahead of what happens, here people see things later. Here, here people at that time saw things later, I saw them ahead, not for anything, but you went to the Venice Biennial, you went to Rome, you went to Vienna. You saw exhibitions, you chased the exhibitions, you were, you lived in an artistic world, an artistic world, you lived in an artistic world in Ljubljana. Here there wasn't an artistic world, there was only the Association of Figurative Artists.²⁹

Speaker: Agim Rudi

EK Were you part of the Association?

AR Yes always, right when I came back I became part of the Association, I won a prize right away, such a good prize with a good sculpture. All right, all good, I exhibited all over Yugoslavia, in a lot of places abroad also through the Association, "Good job, good job Agim." I was the president of the Association, but don't ask me in what year, I have no idea.

EK No, no in what year. But can you tell me how the Association functioned?

AR The Association worked very well.

EK How?

AR When I became a president we were, we functioned by ourselves as Kosovo's, we always had struggles with the Serbians. Because we once were with them as an Association, and then we separated, and then it was Yugoslav Association of Figurative Artists. It functioned perfectly, everything was really good.

EK I am just interested to know, I am not asking how it worked only. I am not asking if it was good or bad, but how, what did it facilitate, what did it offer to the artists because I do not know how it worked.

AR It is very surprising when I tell this now, for example in Grožnjan, it is near Umag in Croatia, we had a house, with nine rooms, three floors, with everything, it was Kosovo's property, all the figurative artists went there. In Paris, we always got

Interview

awards, in different exhibits, SIG³⁰ paid for us to go to Paris for three months. Those were great conditions, but the one in Grožnjan that I mentioned earlier, it is weird, we lost it after the war. I do not know what happened. Our country does not take care of things like this.

EK How did the Association organize cultural life and exhibitions, I am interested in this because you will explain it then, I am hoping that through this the system will be explained in the best way?

AR They had their salons. We were able, the Association, to pay 50 marks to each artist who participated in the exhibition. For example, I remember paying 50 marks, just for participation. And then we gave rewards, it means it was the Autumn Salon, Salon, if... if I am not mistaken. There were different colonies, it was Dečan's colony.

EK This was sponsored by Kosovo, too?

AR SIG of culture. Kosovo sponsored them. You took the money and went to Grožnjan. You stayed there, you had fun, you ate with their money, perfect. You saw exhibitions, you saw so many exhibits, all, on the road and like this. They paid for travel too. You would go there every year. Those were weird things. Even those that we had after the war, we refused them, we did not want them anymore. The Association... perfect, it was perfect. It had its own houses, its own things, its own channels. It was intertwined with all the other Associations. Now it is good too, it is still interesting, they mixed these things together. It was very, very, very, the work of this Association was very good, but then slowly it created confrontation between the young and the old. The old ones would say that it was good that the Association existed, the young ones would stay silent and would say that it was something that the old ones invented, with old methods, ideas of communism. It is a little banal, but it was something like this.

Association of Kosovo Figurative Artists — Shoqata e Arteve Figurative te Kosoves (SHAFK). A self-governing association of artists founded in 1967. Associations were present in all Yugoslav republics and provinces and SHAFK created opportunities for artists from Kosovo such as chances to travel and exhibit locally and abroad and participate in artist colonies.

Bureau of Self-Governing Interests, now the Public Housing Enterprise in Pristina.

- honger bukë me pare të këtyre, perfekt. Ke pa ekspozita, shumë ke pa ekspozita, krejt, edhe rrugës edhe kështu. Ta ka pagu edhe rrugën. Vjet për vjet ke shku. Kanë qenë gjana të çuditshme. Ne edhe ato që i kem pasë mas luftës i mohum, s'dojshim mo ato. Shoqata... perfekt, perfekt shoqata ka qenë. I ka pasë shtëpitë e veta, i ka pasë sendet e veta, kanallet e veta.
- Ka qenë e kyçun në të gjitha asociacionet tjera. Mirë edhe tash është, se tash edhe internet e sende, i kanë bo këto sende bashkë. Kanë qenë shumë, shumë, shumë, puna e shoqatës ka qenë shumë e mirë, por mandej kadal puna e shoqatës krijoi këtu tek ne konfrontim në mes të të rinjëve dhe të vjetërve. Këta të vjetrit thoshin që shoqata është mirë m'u konë, të rinjtë shujshin e thojshin që ajo është diçka që kanë shpikur këta të vjetrit, me shtosa të vjetra, ide të komunizmit. Po e banalizoj pak, por këtu dikun edhe ka qenë.
- Unë mendoj që kanë qenë shumë të mira. Ka qenë si yrrnek i komunizmit. Yrrnek i komunizmit ka qenë, se kjo koha e re kërkonte forma të reja. Unë jom për, koha e re kërkon forma të reja. Po veç yrrnekin që e ki të mirë, mos e prish atë të mirin. Po, bon forma të reja, por mos e prish këtë të mirin. Kjo është përgjigjja ime për këtë, në lidhje me shoqatën.
- EK A keni qenë të ndamë kështu skulptura apo krejt artet pamore...
- AR Krejt artet pamore kanë qenë, shumë e mirë ajo.
- EK Shoqata, a ka organizu ekspozita nëpër qendrat tjera të Jugosllavisë?
- AR Ekspozita në të gjithë Jugosllavinë edhe jashtë. Edhe jashtë kanë ekspozu.
- EK Ka pasur rolin me ju rrjetëz domethonë...
- AR Qysh jo more, mandej ka organizuar ekspozita vetë.
- EK A ka bo edhe para se me ekzistu Galeria?
- AR Po!
- EK Ku, në çfarë hapësira, në teatër?
- AR Në teatër, unë në teatër kam ekspozu. Veç mos më vet në cilin vit (qeshë).
- EK (Qeshë) Jo vetëm po më intereson çfarë hapësira ekspozuese janë përdorë?
- AR Në teatër. Foaje të teatrit kam ekspozu.
- EK Tjera?
- AR Ajo ka qenë ekspozita ma s'miri, mandej, s'po di, varet se në cilën fazë a din.
- EK Veç po më intereson.
- AR Boll na ka dalë ajo Galeria neve. Unë mandej kam qenë në periudha kur gjithnjë Galeria ka funksionu. Edhe Galeria ka funksionu sidomos me Shyqri Nimanin perfekt, perfekt me Shyqri Nimanin. Shumë ia kanë pasë inat Shyqriut diçka s'e kanë dashtë krejt. Por, unë tash po flas mbas shumë viteve, e ka majtë si zotëri, ka pasë marrëdhënje me krejt botën, me krejt Jugosllavinë, me krejt. Me të ke hy në kanale botërore, është puna... harrova diçka me ju thënë, po kthehna pak megjithatë, s'është puna që kam studiu në Lublanë. Në Akademi të Lublanës edhe në ndonjë Akademi tjetër, edhe me qenë një vend ma i vogël, Lublana është e vogël sa Kosova, por është jeta kulturore aty, jeta kulturore, atje hapen ekspozita t'mëdhaja, ekspozita të njerëzve shumë t'mëdhej. Mandej sheh shumë njerëz kur shkon në galeri, sheh shumë njerëz, shumë njerëz t'njoftun.
- E mbaj në mend si sot, une po thom, po i them këtij profesorit, u ktheva veç me vetëdije të plotë që s'po du me lonë pa e thonë. Po i thom profesorit, "A bon bre..." ky kish me shku në Zagreb bojke ky një përmendore shumë të madhe e shkrijke në Zagreb. E thashë, s'mujsha me i thonë, "Se ki me shku te Dušan Džamonja..." Ai është një skulptor i cili ka bo krejt përmendoret e Sutjeskës e luftave t'mdhaja të Jugosllavisë, ish—Jugosllavisë. Ai i ka bo, Dušan Džamonja. E ky e kish shok, e disha që ka me shku te ai, edhe tha, "Hajde!" Ai s'mujke me m'thonë tash mos hajde i vike marre profe-

I think they were really good. It was like a model of communism. It was a model of communism, because this new era asked for new models. I agree, the new era asks for new models. But the good model that you have, do not ruin it. Yes, make new models, but do not ruin the good ones. This is my answer about this, about the Association.

EK Were you divided like sculptors or all visual arts...

AR All the visual arts, it was very good.

EK Did the Association organize exhibitions in other Yugoslav centers?

AR Exhibitions in all of Yugoslavia, and outside of it. They had exhibitions abroad too.

EK It had the role of networking meaning...

AR Yes, then it organized exhibitions itself.

EK Did they organize exhibitions even before the Gallery existed?

AR Yes!

EK Where, in what spaces, in the theatre?

AR In the theatre, I did an exhibition in the theatre. Just do not ask me in which year (smiles).

EK (Laughs) No, I am just interested to know what spaces were used then?

AR In the theatre foyer I exhibited.

EK Others?

AR That was the best exhibition, the... I do not know, it depends on what stage you know.

EK I am just interested...

AR The Gallery was enough for us. I was active in periods in which the Gallery functioned. And the Gallery functioned especially well with Shyqri Nimani,³¹ perfect, perfect with Shyqri Nimani. A lot of people envied Shyqri, not everybody loved him. But I, now I am speaking, after so many years, he kept it as a gentleman, had relations with the world, with Yugoslavia, with everyone. With him you entered in the world channels, the thing is... I forgot to tell you something, although I

am going back. It is not that I studied in Ljubljana. At the Academy of Ljubljana and any other academy in a small country, Ljubljana is small, as small as Kosovo. But the cultural life is there, the cultural life, there they opened big exhibitions, exhibitions of great people, you can even see many people, whenever you go to a gallery you see a lot people, a lot of well-known people.

I remember like it was today, I said to, I said to this professor, I return to this consciously because I don't want to leave it out. I said to this professor, "May I..." He was going to Zagreb, he was working on a very big monument, he was melting [the wax] in Zagreb. And I thought, I could not directly say it to him, "You are going to see Dušan Džamonja..."³² He is the sculptor who did all the Sutjeska Monuments of Yugoslavia's great wars, ex-Yugoslavia. He did them, Dušan Džamonja. And he was his friend, I knew that he was going to see him and he said, "Come along!" He could not say do not come, the professor felt bad. He was old and good but he felt bad to say no. "Come" he said, "Rudi, do come," I went and just stayed there and watched how he spoke to the people in the foundry. He said to me, "Now come we are going to that friend of mine, we are going to drink a glass of wine. Come you will see." He took me to Džamonja, but do you know I went to Džamonja's atelier, you know what that was. It was the biggest thing in my life, to go to Džamonja's atelier, do you know what I experienced? It was a great experience to see great people, it was a great experience (laughs), we did not see many great people.

For example, I experienced the same thing when Odhise Paskali³³ was here, I stayed with him, I stayed with him a lot. I hate his way of sculpting. I hate it, his sculpture of Skanderbeg³⁴ was good, anything else he did was not good. It was this competition worldwide, it was in Germany, you had to send a proposal, one sculpture against Nazism, you

31
Shyqri Nimani (1941) was born in Shkodër, Albania. He is a Kosovo-based graphic designer and professor who graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade. Nimani is known as one of the first professional Albanian graphic designers; he is also one of the founders of the Graphic Design department at the Faculty of Arts, University of Pristina, and one of the first directors of the National Gallery of Kosovo.

32
Dušan Džamonja (1928–2009) was a contemporary Croatian sculptor of Macedonian ancestry. He designed a number of monuments to the Partisans and victims of concentration camps, most notably the Memorial Ossuary at Barletta, near Ban (completed 1970) and the Monument to the Battle of Kozara (completed 1972).

33
Odhise Paskali (1903–1985) was born in Kozani, Greece. He is one of the most acclaimed Albanian sculptors. He was awarded the Artist of the People of Albania Award for his contributions. Paskali has finished around 600 sculptures; his masterpiece is the Skanderbeg's monument in Tirana, Albania.

34
Gjergj Kastriot—Skanderbeg (1405–1468) was an Albanian nobleman and leader. Taken hostage as a boy by the Ottomans, he served the Empire until 1443 when he became the Chief of the League of Albanian People in the League of Lezhë. He led a resistance to the Ottoman Empire for the next 25 years until his death, and is considered a model of Christian resistance against Ottoman Islam throughout Europe. He is the greatest Albanian national hero.

sorit. I vjetër i mirë krejt, por i vike marre me m'thonë jo. "Hajde" tha, "Rudi, hajde!" Shkova veç rrisha kqyrsha qaty qysh po ju thotë atyne në shkritore kështu e tha, "Tash hajde po shkojme te një shok i jemi kena me pi ka një gotë venë. Hajde se ki me pa." Më çoi te Džamonja, a une ne atele te Džamonja shkova, a e din çka ish ajo. Sendi ma i madh që e kam pa n'jetë në atele të Džamonjas me shku une, po a din se çka përjetova? Se një përjetim i madh është me pa njerëz të mëdhaj, shumë është përjetim i madh (qeshë), na nuk shohim njerëz të mëdhaj shumë.

Për shembull t'njejtën gjë e kom përjetu kur Odhise Paskali ka qënë këtu, kom nejtë me to, kom nejtë shumë me to. Unë e urrej atë menyrenë e tij të skulpturës. E urrej! Ai veç Skenderbeun e ka bo mirë, krejt këto sendet tjera s'i ka bo mirë. Ka qenë njëfarë konkursi gjithëbotëror ka qenë në vendet në Gjermani, me i çu nga një skulpturë kundër nacizmit, a po më kupton? E ky e ka bo një skulpturë t'madhe shumë t'madhe dy metra e gjysë. E ka bo një gjerman edhe një partizan. Ky partizani prej s'naltit me pushkë po i mëshon gjermanit {shpjegon me duar}. Hej ajo është sendi ma i... Odhise Paskali e ka bo, qyky që e ka bo Skenderbeun, jo këtë Skenderbeun [në Prishtinë], këto tjetërkush e ka bo, atë Skenderbeun tjetër që është n'qendër të Tiranës.

Tash unë s'mujsha me i thonë, ai ishte njeri tepër i vjetër, s'mujsha me i thonë, "O njeri... nuk të respektoj ty bre. Je i Shqipnisë e sende por ti që e ke bo këtë skulpturë, ti s'je normal". Merre me mend ka shku e ka bo partizanin t'u i mëshu atij gjermanit me kondak t'pushkës. Por arti nuk ka asi shërbime, nuk krijon asi shërbime, arti është human, ti çka po donë me tregu? S'mujsha m'i pa, kuku nana jem, m'u doke po m'lexon qitu [në balli]. Qe kështu ka ndodhë me atë Odhisenë.

Domethonë është... mirë... se dola prej temës. Është shumë me randësi me pa njerëz

t'mëdhaj, por vetëm edhe këta i shihja, ai që e ka bo Skenderbeun. A din qysh Skenderbeun edhe një herë nuk duhet kërkush me punu Skenderbeun, po mendoj ftyrën e Skenderbeut. A di, ato kërkush nuk duhet me punu, duhet me ua ndalu njerëzve, me iu thonë, "Tung. U kry storja." Këto sende s'mujsha me i thonë une 30 vjeç, tash kur jom bo 70 vjeç, tash, tash muj me i thonë, tash muj me i thonë une. Ajo nuk vyn gjo, ajo e Odhise Paskali e atij midis Tiranës, ky tjetri është i mirë.

EK A po më tregoni për punën në universitet kur keni fillu?

AR Po, në vitin '92. Më n'fund tha ky më '92, tha Agimi, "S'ki qare pa ardhë qitash pikë."

EK Çka ndodhi në ndërkohë se s'e dita që është aq vonë?

AR Kom punu në television.

EK Ah, krejt '70—tat, '80—tat?

AR Po, po. A din pse kom punu n'televizion? Pse i kisha dy ateleja t'mdhaja ka dyqind metra, pa pare t'miat ishin. Skulpturojsha sa mujsha si i trent, e kanjiherë ju bojsha ka një skenografi qaty e hajt kurgjo tjetër. Qe qekjo është e vërteta, qekjo është e vërteta hiç s'po zbukuroj. Ateletë e mija kanë qenë, kërkush s'ka guxu me hy mrena, qetu punova, po ajo ka qenë. Televizioni të han, të mytë. U dufsha me bo skenografi, u dufsha kanjiherë. Ia nisa me bo, m'u bo i njoftun për skenografi të festivaleve, ia nisa për festivale t'mëdhaja bojsha, budallakina, po s'kishe qare u dufshe me marrë rrogën.

EK Çfarë festivale ishin në atë kohë, po mendoj në '80—tat, a po na tregon për atë periudhë qysh ka qenë, edhe kohën e televizionit se edhe ky është fillim për shqiptarët me pasë television në shqip.

AR Tyrilifare. "Akordet e Kosovës" i bojsha. Këto, hiç nuk më doket e mirë këtë pjesë me tregu a di, por s'kom pasë qare (qeshë). Në Akademi s'dojsha, nuk dojsha. Shumë m'lutshin krejt se krejt i kisha shokë unë këta të Akademisë edhe shumë të mirë. Por nuk dojsha, nuk isha i interesum. Edhe aty e pata

understand, he did the biggest sculpture, the biggest, two meters and a half. He did a German and a Partisan. This Partisan from above with a rifle shooting the German {explains with hands}. Hey, that was... Odhise Paskali did it, this one that did Skanderbeg, not this Skanderbeg, somebody else did this one [in Pristina], the other Skanderbeg that is in the center of Tirana.

Now I could not say to him, he was a really old man, I could not say, "Hey man... I do not respect you, you are from Albania and all, but you did this sculpture, you are out of your mind." Think about it, he did the Partisan shooting the German with the butt of the rifle. But art is not in the service of that, it does not do these kinds of services, art is human, what are you trying to show? I could not see it, oh my God, kuku,³⁵ it felt like it was written here [on my forehead]. That is what happened with Odhise.

I mean it is... okay... I got off topic. I mean it is very important to see great people, but I also saw the one that did Skanderbeg. You know how Skanderbeg, one more time, nobody should do Skanderbeg, I mean Skanderbeg's face. Nobody can work with that, it should be forbidden for people, say, "Goodbye. End of the story." These kinds of things I could not say, I myself as a 30 year old, now when I have reached 70, now I can say them, now I can say that. The sculpture of Odhise Paskali in the middle of Tirana is nothing, the other one is better.

EK Can you tell us when you started working at the University?

AR Yes, in '92. Finally he said in '92, Agim said, "You cannot come now, period."

EK What happened meanwhile because I did not know it was this late?

AR I worked in television.

EK Aaaaa all of the '70s, '80s?

AR Yes, yes. You know why I worked in television? Because I had two big ateliers about 200 me-

ters for free, they were mine. I sculpted like crazy, sometimes I designed the stage for them [the TV] and nothing else. This is the truth, it is the truth I am not sugar coating it, these were my ateliers, nobody dared come inside, this is where I worked, but that was, television eats you up, it kills you. I had to do stage design, sometimes I started doing it, I started being known for festival stage designs, I started doing great festivals, dumb stuff, but you had to do it, to get the salary.

EK What kind of festivals were there at that time, I mean the '80s, can you tell us how that period was and that time in television because it was a beginning for Albanians, to have Albanian television.

AR All kinds. I did the festival "Chords of Kosovo". I do not think this it is a good thing to tell this part you know, but I had no choice (laughs). I did not want to work at the Academy, I did not want to. Everyone begged me to, because I was friends with everyone at the Academy and very good. But I did not want to, I was not interested and there I found my source of income, two ateliers man, perfect, I got my salary, I did something in return.

EK Were you exhibiting your work?

AR I did exhibit all the time with the Association, with the Association, a communist country, I was becoming well-known, Rilindja³⁶ sometimes wrote about me. I have everything that was written about me in Rilindja, everybody wrote "He is good, he is good," Good, me? Good, but I was not earning anything, not even a dinar³⁷ (laughs). I am laughing, laughing with time, I am not laughing with anyone, I am not ridiculing anyone, the time was backwards, the biggest thing you gained was an article about you in Rilindja.

I do not want to mention his name. When I exhibited, when I won the award in America, they sent one thousand dollars, critics, just to show them to you [addresses the interviewer], and very good. With-

35 Colloquial, expresses disbelief, distress, or wonder, depending on the context.

36 Rilindja, the first newspaper in Albanian language in Yugoslavia, initially printed in 1945 as a weekly newspaper.

37 Dinar was the Yugoslav currency. Now it is the basic monetary unit of Serbia.

gjetë bukën, dy ateleja bre vël-
la, perfekt, rrogën e mersha,
bojsha diçka si kundërshtërim.

EK Ekspozojshit?
AR Ekspozojsha tanë kohën me
shoqatë, me shoqatë, shteti
komunist, u bojsha i njoftun,
"Rilindja" kanjherë shkrujke
për mu. Kom të shkruje krejt
çka kanë shkru për mu në "Ril-
indje", krejt shkrujshin, "I mirë,
i mirë". Unë i mirë, i mirë, unë
kurgjo unë s'fitojsha, asnjë di-
nar (qeshë). Po keshi, po keshi
me kohën, unë s'jom t'u keshë
me kërkon, unë kërkon s'jom
t'u shaj koha ka qenë e mbrap-
sht, gjëja ma e madhe që ke
fitu ti është se kanë shkru në
"Rilindje".

S'po du me ia përmend em-
rin. Kur ekspozova, kur fitova
shpërblimin unë në Amerikë,
m'i çunë njëmijë dollarë, kriti-
ka, veç me ti tregu [i drejtohet
intervistuesës], edhe shumë
t'mira. Edhe pa [ditë] gjë, pa
ditë po i tregoj një kolegut, s'po
du me ia tregu [emrin]. Tha,
"Agim bre, Agim bre, pse s'po
qet' në gazetë bre ti qito?"
Thashë, "S'kom nevojë, s'kom
nevojë m'i qitë n'gazetë". Çka
po m'vyn me i qitë në gazetë,
a po kupton? (qeshë). S'është
në pyetje një njeri këtu, një pop-
ull, një popull hala jeton me
qato, me dalë në "Rilindje". Jo,
ka shku e ka fitu shpërblimin e
parë në "Rilindje", a din. "Pse
s'po i shkrun në gazetë?". Qe
kjo është ajo logjika, a din?
Çka po m'vynë more mu me
shkru gazeta, jo bre tjetër log-
jikë kishte, logjikë tjetër.

Tha, "A ma shet këtë vizatim?"
"Po." "Sa?" Thashë, "Viza-
timin?" "[Shumë] I mirë, i mirë,
i mirë". Se pata shku në Çikago
me gru (qeshë). Po vjen ai dja-
li tha, "A po i shet?" "Po more
1500 euro". "Po lëshoja ma
lirë bre se po m'vjen keq." "Jo,
more pse?" Kur erdhi ma pruni
çekun, e para herë në jetë, ma
pruni çekun 1500 euro, 1500
dollar, jo 1500 euro po 1500
dollar. A din sa bukur bre,
shumë bukur a din se ty qashtu
të kanë eduku që ti me mendu
kur e shet një send me të holla,
thua se je i pandershëm.

Qashtu ka qenë gjeneratë e
mbrapsht e cila ma së shum-

EK

ti që ka dashtë me shkru në
"Rilindje"... e m'dhimbsen a
din se ka pasë artistë, edhe ka
pasë artistë të cilët kanë qenë,
shumë të mëdhaj bre, shumë
të mëdhaj bre, qitu në Kosovë,
qitu. Hala jonë gjallë, qitash
hala i sheh me Tahir Emra, me
Rexhep Ferri hala jonë gjallë
bre. A din çka bojnë bre, ato
jonë mrekullina bre, nëpër
botë shihet arti. Por mënyra e
jetesës këtu ka qenë vështirë
me jetu në Kosovë. Kosova
ka qenë jo e mirë në këtë... E
tash është e lirë, tash krejt ti
mundesh me i bo, por badiha-
va t'kanë mbetë botëkuptimet
e mbrapshta bre.

Hala shoki jem mendon, "Haj-
de po du me ekspozu. Qetash
u ardhë vakti me ekspozu."
"Pse m'u ekspozu? Pse m'u
ekspozu Sabedin, për çka?"
Shokit i thom une, "Pse me
ekspozu?" "Valla qe qysh mos
m'u ekspozu se jemi mësu na
m'u ekspozu. Hajde po ek-
spozojmë". Tash jonë ndalë
ato "Salloni" e hiç mo nuk po
i bojnë kërkush se s'po e sheh
interesin, hiç kurrfarë intere-
si s'ka mo. Po veç jonë ardhë
gjenerata e re e cila s'po guxon
me thonë ashtu. Zakonisht nuk
jonë ma t'mirët ata që tho-
jnë, "Hajde t'bojmë..." a e din,
është keq.

T'iu tregoj edhe diçka për m'u
konë qeshtu qysh jom unë,
shumë m'ka ndihmu shkumjet
e mia n'rrugë. Unë kam qenë
nja pesë herë në Paris, kom
shku jo me shoqatë, por kom
shku me pare t'mia. I kom shti
n'xhep edhe jom çu jom shku
në Paris 25 ditë njëherë, 25 ditë
njëherë, ashtu njëherë kështu.
Edhe edhe kom ditë me kqyr
edhe jom përgaditë për me
shku me kqyr, i kom çelë sytë
mirë. Jom shku kom pa, edhe
unë s'ka send që s'kom pa
prej Picassos, s'ka send që
s'kom pa të Michelangelos,
s'ka send. Unë i di krejt sendet
e botës. Pse, pse i di une? Pse
jom marrë me to, se s'mundesh
me konë artist e mos me ditë
çka o ka ndodhë nëpër dynja,
çka ka ndodhë gjatë shekujve.
S'mundesh. Duhesh me kuptu
sende çka kanë ndodhë.

A ka pasë gjeneratë dinamike
të skulptorëve n'kohën kur ju,

out knowing anything I told a colleague of mine, I do not want to mention his [name]. He said, "Agim bre, Agim bre, why you are not announcing this in the newspapers." I said, "I see no point, I see no point to put it in the newspapers." Why do I need to announce it in the newspaper, do you understand? (laughs) We are not talking about a person here, a population, a population that still lives with these [conceptions], to be featured in Rilindja, he went and won the first prize in Rilindja, you know. "Why don't I announce it in the newspaper?" This was that logic, you know why would I want to be in the newspaper, no it was a different logic, a different logic.

They said, "Will you sell me this drawing?" "Yes." "How much?" I said, "The drawing?" "Good, good, good." Because I went to Chicago with my wife (laughs). My son comes and says, "Are you selling them?" "Yes of course, 1500 euro." "Make it cheaper, I feel sorry for them." "No, why?" When he came and brought me the cheque, he brought a 1500 cheque, 1500 dollars, not 1500 euros but 1500 dollars. So amazing, so amazing, you know because you were taught to think that when you sell a thing for money you have no honor.

That was a backwards generation that mostly wanted to be in Rilindja... and I feel bad there were so many artists, and there were artists that were, great ones. Great ones here in Kosovo, they are still alive, you still see them with Tahir Emra, with Rexhep Ferri, they are still alive. You know what they do, they are miracles, you see art around the world. But their way of living, Kosovo was difficult to live in, Kosovo was not good for this... Now it is free, now you can do anything, but still they are old school.

My friend still thinks, "Come on I want to exhibit, now it is time to exhibit." "Why exhibit? Why exhibit Sabedin, for what?" I tell my friend, "Why exhibit?" Well this is how we exhibit, we are used to exhibit, let's ex-

hibit. Now those are stopped, the salons, nobody does them anymore because there is no interest whatsoever anymore. But the new generation came, which dares not to say so. Usually not the best of them say, "Let's do it.." you know, it is bad.

Let me tell you something else that made me the way that I am, travelling helped me a lot. I was in Paris about five times, I was there not with the Association but with my own money. I put it in my pocket and I went to Paris for 25 days once, 25 days another time. And I knew how to look and I was prepared to go and look and I opened my eyes widely. I went and I saw, I saw everything, from Picasso there is nothing, from Michelangelo there is nothing, I know everything from the world. Why, why do I know it? Because I studied it, because you cannot be an artist and not know what is happening around the world, what happened during the centuries. You cannot. You have to understand what happened.

EK Were there any sort of dynamics among the generation of sculptors at the time, I mean when you came back, were there other sculptors that you were in conversation with?

AR No, no I think that we had no sculpture, it was always painting, especially the older, Muslim and others, when they talked about figurative art they said painting.

EK The top of the pyramid.
AR (Laughs) The top of the pyramid, people knew very little about sculpture. However sculpture I am explaining because people do not know, random people for whom it is not their profession. Abstract sculpture, modern abstract sculpture was born in Russia, from there it started, nobody knows this only a few people only the professionals and even this they sometimes forget.

EK Were you influenced by that school?

AR No, there was even Kandinsky, he sculpted there but not only do I want to tell you where to

- AR po menoj atëherë kur jeni kthy, a ka pasë skulptorë të tjerë me të cilët keni bashkëbisedu?
- AR Jo, jo unë mendoj që skulptura s'ka pasë te ne, gjithë u konë piktura. Këtë e kanë pasë sidomos t'vjetrit, Muslimi e këta kur kanë fol për art figurativ kanë thonë piktura.
- EK Në cilin vit?
- AR E kom emisionin komplet të xhirum me Enver...
- EK Gashi?
- AR Jo, Enverin që e kanë mytë serbët.
- EK Ah, Malokun?
- AR Malokun, me të e kom një emision një orësh.
- EK Të '90—tat a?
- AR Po.
- EK Okej.
- AR Me të e kom një emision një orë, kur jonë ardhë këta të fshatit Novosellë i kanë mbledh paret. Kisha s'po i lenë me bo këtë Nënë Terezë. Kisha s'ka lonë m'i bo, se njeri pa konë...
- EK Nuk ka qenë e shenjtërume ende?
- AR Po de, ka qenë e ndalume me skulpturu këtë. Ata po vinë me [më komisionu] mu m'i bo, oh unë u gëzova e sende, shumë kishte të interesum. E kapa e bona Nënë Terezën. Kom punu katër muj ditë. Valla krejt paret s'i kom marrë me të tregu të drejtën (qeshë). Po e kom pagu atë njerin në Maqedoni, ka qenë shumë problem teknik u dashtë m'u fsheh ti. Për shembull, [Dom] Lush Gjergji ka qenë aty, por u fsheh që po vjen. Se kisha s'e ka qyr si duhet. Në kishë jonë mledhë të hollat, paret, se koxha pare se une e kom bo shumë lirë, po jemi t'u folë jemi t'u folë për 35.000 franka. Edhe e kom bo. Ka qenë kjo një diçka shumë e rëndësishme për mu. A e din kështu, kom shku këtë buçetën kur e kom bo, kom shku se në Novosellë të Gjakovës se nëna e Nënës Terezë e ka pasë gjininë.
- EK Ah, Okej.
- AR Qekjo më doket qeshtu, edhe e jom shku e kom çu buçetën e ka qyr populli e kanë kritikua, populli e kanë kështu e ashtu i kom dhonë përgjigje sa kom ditë edhe kom nisë e kom bo
- Kom shku një ditë në Frankfurt mas luftë me Nevryzen [bashkëshortën] e me krejt jom shku me pa art, i etshëm dojsa m'u tranu. Pesëdhjetë marka bileta për me bo krejt katër kat. Po, po, po thashë pesëdhjetë marka, sa shumë ishin pesëdhjetë marka. Se na ishim shumë vetë tash, ishte edhe Nevryzja edhe krejt ishim, çika, krejt. Kur jom shku gati jom tranu, gati të fiktë m'ka ra. Ata të sigurimit kqyrshin që s'është tamon me këtë njeri. Dojsa m'u tranu t'u pa gjana të bukra. Se na këtu ishim të mangët, na ishim këtu me gjithë... se te Frankforti dashta me të tregu edhe diçka

find the fountain where it was, you understand. I have not left a thing without touching and learning about sculpture. A man cannot achieve anything, I only went and opened my eyes. I went to Rodin [Musée Rodin] I saw what Rodin did, what he breathed, I knew some small barracks at the atelier, at the atelier in Rodin's Palace in Paris there were some small barracks. I went and I saw a lot, I tried hard to analyse, to read them, because now I knew how to read, before I did not know how to read, I looked at them, but I did not know.

I went to Frankfurt one day after the war with Nevryze and everybody I went to see art, I was thirsty I was going crazy. 50 marks, the ticket to make it four floors. Yeah, yeah I said 50 marks, 50 marks was a lot of money. Because we were a lot of people, now it was Nevryze and everybody, girls everybody. When I went there I almost went crazy, I almost fainted. The security was looking like this man is not okay, I wanted to go crazy seeing beautiful things. Because we were incomplete here, even though in Frankfurt I wanted to say something extra but I forgot. It does not matter, after the war we were thirsty to see a lot of good things. Also something else because I keep jumping for there to here when I had been given Mother Teresa [sculpture], in Novoselo.

EK What year?

AR I have the complete show recorded with Enver...

EK Gashi?

AR No, the Enver that the Serbs killed.

EK Ah Maloku?³⁸

AR Maloku, with him I have an hour—long show.

EK The '90s?

AR Yes.

EK Okay.

AR I have an hour—long show with him, when those from the village of Novoselo came and collected the money. The church would not let them do Mother Teresa. The church did

not let them do it, because without the person being...

EK Because she was not beatified yet?

AR Yes it was forbidden to do a sculpture of her. They came to commission me to do it, oh I was happy and all, there were a lot of people interested. I did Mother Teresa. I worked for four months. I did not get all the money to tell you the truth (laughs). But I paid that man in Macedonia, I had practical problems, you had to hide the sculpture. For example, [Father] Lush Gjergji³⁹ was already there, but he pretended like he had just arrived. Because the church did not supervise it well. The money was collected at the church, a lot of money because I did it very cheaply, we are talking about 35.000 franks. And I did it, it was something very important to me. You know, I went... when I did the model, I went to Gjakova's Novoselo because it was the birthplace of Mother Teresa's mother.

EK Ah, okay.

AR This one is like this, and I went I sent the model, the people looked at it, criticized it, people are like this, I gave answers as much as I knew and I started working on it. I brought it. It was the first sculpture of Mother Teresa in the world, and it is still. And you know who did it? I, Agim Rudi. I am so proud, such a good sculpture. Good? Good has no limit, good has no limit but I did it, I did it at that time.

EK You did it with bronze?

AR We did it with bronze in Skopje, with bronze, I called that person he did it with plaster piece by piece.

NR Zana was two years old when you did it...

AR I took her. She was with three guys can you see {explains with hands}, all three of my boys posing in their underwear, they were older, smaller and I like it when I see that sculpture you know. Nobody appreciates it enough because of the war, nobody. I didn't even get the money because they started building the church. Those big

Enver Maloku (1954—1999) was born in Bradash, Kosovo. He studied Albanian Literature at the University of Pristina. Maloku was a journalist, writer and the head of the Kosovo Information Centre. He was killed in 1999 by Yugoslav forces during the Kosovo war.

Don Lush Gjergji (1949) was born in Viti, Kosovo. He is an Albanian Catholic priest from Kosovo. He graduated from La Sapienza University in Rome, where he also earned his PhD in Psychology in 1975. He is currently the Vicar General of the Kosovo Diocese.

- për sot. E kom pru. Ajo ka qenë Nëna Terezë e parë skulpturë në botë, edhe është. A e din kush e ka bo? Unë, Agim Rudi. Shumë mburrna skulptura e mirë. E mirë? E mira s'ka skej, e mira s'ka skej, por une e kom bo, e kom bo në atë kohë.
- EK Me bronz e keni bo?
AR Me bronz e kemi bo në Shkup. E kom thirrë atë njerin e ka bo në gips copa copa.
- NR Zana ka qenë dy vjeçe kur e ke bo.
AR E kom marrë. Është me tre djem a po e sheh {tregon me dorë kah skulptura}, tre djemtë e mi në brekë m'kanë pozu. Krejt kanë qenë n'mosha ma të mëdhaja, ma të vëgjel edhe valla kom qejf kur e shoh atë skulpturë a din. Kërkush s'ma ka vlerësu shumë, se jo lufta, jo kështu, jo ashtu. Kërkush hiç. Qaq edhe paret s'mrrija se ata ia nisën me bo kishën. Ata fetarë të mëdhaj ma shumë e qyrshin kishën se sa skulpturën edhe nuk ia dishin shumë vlerën, po të kallxoj të drejtën. Po skulptura ka mbetë, është aty. Unë e kom bo. E mandej kanë bo probleme kush e ka bo i pari, a ai i Indisë, a? Jo, jo hiç në '90—tat e kom bo une menzi, menzi fshehtas me ata të UÇK—së, a s'di të UÇK—së të '90—tave. Me do njerëz me një botë tjetër më kanë ndihmu për me i qitë kah Ferizaji se qysh me i pru në bronz. S'ke guxu ti Nënë Terezë me pru se me të zonë milici t'kanë shti n'burg, ka qenë shumë, shumë.... Këtë deshta me cekë, a e din, për mu shumë me rëndësi ka qenë.
- EK A mundeni me na folë për materialet?
AR Qysh?
- EK Materialet, materialet që preferoni m'i përdorë? Çfarë raporti keni me materiale?
AR Aty s'jom, s'jom shumë, shumë, ai raport është fundamental, a din shumë. Unë mendoj që kush mendon për skulpturë, si profesionist i cili s'mendon për këtë, nuk i jep rëndësi, atëherë nuk din çka është skulptura. Duhesh me qenë me përcjellë materialin, me përcjellë formën e materialit. Ato shkojnë bashkë, qysh i renditë
- skulptori aty është e skulptorit, ato jonë kulturë, sa ka kulturë, kulturë skulpturale, po mendoj sa ka aftësi skulpturale.
- Me të tregu drejtën gjatë kësaj kohe që kom qenë unë si profesor, se ka vdekë Agimi edhe ajo ka mbet, mbetja kryesore, une s'mujsha me e majtë krejt skulpturën. Por mandej dulën disa studentë të mi edhe fil-lun kadal—kadale m'u bo une. Ata u bonën, mandej ata s'thojshin, thojshin, "Skulptura ma e mirë është prej krejt degëve këtu te ne". Une thojsha, "Jo", se une isha bartësi, une i kisha mbi shpinën time. Kanë ra shumë sende të skulpturës, por nuk mujsha. Une nuk mujsha me i pru të gjitha të mirat që i kom mësu une në Lublanë. Nuk mujsha për shumë kushte, kena punu edhe nepër pod-ruma nëpër Velanija [shtëpi private] nëpër.... S'ka qenë, sa herë sa sendin e kom bajtë une me kerr temin, baje atelenë me kerr. Sende qe s'duhet kështu njeriu me e shfrytëzu atë periudhën për me tregu sa ka bo vet a e dinë, se ajo është periudhë që të prinë qashtu. Edhe kjo ka qenë puna.
- EK A të kthehemi te materialet?
AR Urdhëro?
- EK A të kthehem te materialet?
AR Okej.
- EK Si proces po më intereson qysh, qysh i qaseni?
AR Me të tregu të drejten une, ma s'pari duhet gjithqysh me i përfillë materialet e reja. Pa marë parasysh sa bohna une i vjetër, duhet me i përfillë materialet e reja. Duhet me i, të mrrimet e reja. Duhet me i, të mrrimet e reja. E kështu që, po duhet me i ditë edhe materialet e vjetra, se qysh, si funksionojnë, si shkon druri, si shkon të mendumit në dru krejt tjetër mendim është. Të mendumit në guri është krejt tjetër mendim. Të mendumit në kësi sende të lehta me poliestera e sende ato jonë, që që po shihet prej fytyrës teme se çka janë ato sende.
- Pjesa e Katërt
- AR Duhet me shku me kohën. Unë e kom pasë këtë problem këtu, unë i adhuroj materialet e

"...Josip Broz Tito, Yugoslavia's president, he had a place, Brione in Croatia, it was there that he took all the artists. Even the big artists had their studios, this Zdenko Kalin had his studio there, whenever he wanted he went there. He was a great man, I've learned a lot, he was, now I know, Neoclassic, old Neoclassic with old standards. When I went there he, he went, he started to get ready for retirement, he was in that age, he smoked Yugoslavia cigarettes [...] I've learned a lot from him, I've learned things you can't learn in art, you can't learn some things, there are some things that are not written in a book. Some things are written, in art they don't write, you have to see it. You had to see him when he went to make a sculpture, Zdenko Kalin, when he was immersed in his work. I've learned more from that minute, I've learned more than from other things, more than from books I've read and art is... it has its secrets."

“...Josip Broz Tito, kryetari i Jugosllavisë, ai e ka pasë një vend Brione në Kroaci, e aty i ka marrë të gjithë artistat. Edhe këta artistat e mëdhej i kanë pasë atelietë, ky Zdenko Kalin ka pasë atelenë aty, kur ka dashtë ka shku. Ka qenë njeri i madh, kom mësu shumë, ka qenë, tash e di, neoklasik, neoklasik, i vjetër me standarde t’vjetra. Une kur jom shku atje, ai ka dalë, ia ka nisë m’u përgaditë për pension, në atë moshë ka qenë, ka pi cigare ‘Jugosllavia’ [...] Prej tij kom mësu shumë, kom mësu që s’mundësh ti m’i mësu në art, nuk mundësh m’i mësu do sende, ka do sende që nuk shkrujnë n’libër. Do sende shkrujnë, në art nuk shkrujnë, duhesh me i pa, duhesh me i pa. Duhesh me pa ai kur e kapë me skulpturu, Zdenko Kalin, kur e ka kapë ndonjiherë punimin e vet. Ma shumë kom mësu prej qatij minutit, ma shumë kom mësu se shumë sende tjera, shumë libra që i kom lexu dhe arti është... i ka fshehtësitë e veta.”

believers cared more about the church than the sculpture and they did not know its value, I am telling you the truth. But the sculpture is there and I did it. And then they caused problems about who did it first, was it the one from India or? No, no I did it during the '90s barely, barely in secret with the UÇK,⁴⁰ in the '90s. With some people from another world who helped me bring it to Ferizaj because how to bring it in bronze. You would not dare to bring Mother Teresa because if the police caught you, they would throw you in jail. This I wanted to emphasise, it was very important for me.

EK Can you talk about the materials?

AR What?

EK Materials, what materials do you prefer to use? What is your relation to the material itself?

AR There, I am not quite, quite, quite, it's a fundamental relation you know. I think that anyone who thinks of sculpture as a profession, anyone that does not think that it does not give importance, then they do not know what sculpture is. You have to follow the material, to follow the form of the material. They go together, how the sculptor ranks them, that is on the sculptor, depending on how much culture they have, sculptural culture, I mean how much sculptural abilities they have.

To tell you the truth through all this time that I have been a professor, because Agim [Çavdarbasha] died and that was a setback, the main setback, I could not run the entire sculpture department. But then a few of my students graduated and started slowly becoming me. They became those who did not say, they said, "The Department of Sculpture is the best among the departments." I would say, "No." Because now I had all the responsibility. Many things concerning sculpture were not valid anymore, but I could not. I could not share all the good things I learned in Ljubljana. I could not because of many conditions, we worked in a base-

ment⁴¹ in Velania⁴² in places... It was not, how many times I carried stuff with my car, carried the atelier with the car. Stuff that cannot be used to show the period and tell how much they did and how much they knew, because that period demanded of you like that. And this was the job.

EK Let's go back to materials?
AR What?

EK Can we go back to the materials?
AR Okay.

EK It interests me as a process, what was your approach?
AR To tell you the truth, first I have to consider all the new materials. Does not matter how old I get, I have to consider the new materials. I have to, the new developments. And so, but you should also know the old materials, how they function, how does woodwork, how thinking of wood it is completely different. The thinking about stone, it is completely different. The thinking about the other lighter things, polyester and others, as you can see from my face what those other things are.

Part Four

AR You should keep up. I hate this problem here, I adore old materials for which you need time, you need to ask for help, because you can not [do it] alone. I worked on a stone sculpture in front of the Rectorate in the year 1990, Gazmend Zajmi was the rector, within the framework of a symposium... the alarm, for medicine...

EK Do you have to take it?
AR No it is okay, I'll take it later.

EK What kind of symposium?
AR A symposium of sculpture, participants were from all over Yugoslavia. Together with Gazmend Zajmi we put that sculpture in front of the Rectorate, in front of the Rectorate that is there. I was happy because my sculpture was there, two meters of cube, stone, I am talking about the material...

EK The white ones?

40
Ushtria Çlirimtare e Kosovës—Kosovo Liberation Army, was an Albanian guerrilla paramilitary organization that sought the separation of Kosovo from the Federal Republic of Yugoslavia and Serbia during the 1990s.

41
By 1991, after Slobodan Milošević's legislation that made Serbian the official language of Kosovo and the removal of all Albanians from public service, Albanians were excluded from schools as well. The Albanian reaction was to create a parallel system of education hosted mostly by private homes, basements included were used as classrooms.

42
Velania is one of the Pristina's neighborhoods, mainly inhabited by the Albanian population, where the Albanian parallel education system was accommodated during the '90s in Kosovo.

- vjetra të cilat kërkohet kohë, të kërkohet ndihmë, se s'mundesh vetëm. Une kom punu një skulpturë në guri para rektoratit në vitin '90 ka qenë ky Gazmend Zajmi Rektor, edhe në kuadër të njëfarë simpoziumi... Qe alarm, për ilaqe është ky...
- EK A duheni me i marrë?
AR Jo s'ka problem, hajt se e pij ma vonë.
- EK Çfarë simpoziumi?
AR Simpozium i Skulpturës, kanë marrë pjesë prej krejt Jugosllavisë. Me Gazmend Zajmin bashkë e kemi qitë atë skulpturën para Rektoratit, para këtij Rektoratit që është aty. Unë u gëzova se ajo skulptura jem aty e krejt, dy metra kub, gurë, për material jom t'u folë...
- EK Te ato të bardhat a?
AR Te ato të bardhat, po. Hala jonë metë ato gurë aty pa përdorë. Akademia qet' studenta nonstop, çdo vjet qet' studenta edhe unë kom punu në Akademi (qeshë), edhe... Kur erdhën serbët e hekën atë skulpturë e çunë dikun në drejt të mallkum, e çunë...
- EK A e keni gjetë najherë?
AR Po, po e kom gjetë, është këtu. Këta serbët fer vendosën Dositej Obradović. Kur erdhën shiptarët, a është pronë e Rektoratit, s'është pronë e jeme, e vendosën tjetër kend e vendosën Hasan Prishtinën. Skulptura jem u gjujtë atje te Fakulteti i Arkitekturës, u gjujtë (qeshë). Po keshi e hiç s'është për me keshë. Është dhimbshëm shumë, është për me kajtë...
- EK Këtu deshta me ju pytë, është edhe një pyetje me rëndësi këtu. Këto farë punë të cilat i ka komisionu Shoqata të cilat kanë përfundu nëpër ndërmarrje publike, të cilat tash jonë privatizu, çka ka ndodhë me to?
AR Kurgjo.
- EK A keni ndonjë të drejtë mbi to?
AR Jo, kërkush. As s'u bisedu për këtë punë. Veç ministritë sa artin e kanë, ministritë e Kosovës sa arte kanë. Ajo është si një fundus i madh i galerisë...
- A ki drejtë me i, me i...
Kurrëfarë të drejte. S'ka se kurrëfarë të shkume nuk kam as nuk dihet kush është pronë e kujt. As s'dihet, s'është e shkume kush është pronë e kujt. Kurgjo s'është e definume. Është tmerr që duhet me na qitë këtë problem duhet... Po ky shtet që e kena formu na, që jena gëzu shumë, "Rrnoftë Kosova e sende..." s'mundet, s'din me i zgjidhë këto probleme.
- A keni shumë qesi punime që kanë përfundu në qesi vende?
Une jo...
- ...në situata të padefinume?
Une jo, ka qenë gjenerata tjetër e cila ka, shumë ka. I kanë marrë do pare do...
- Në Grand ka...
Në Grand, ato i kanë shitë i kanë marrë paret.
- Po, pé di, po në Grand jonë ato tapisëritë e Matej Rodiqit, shumë të mira.
Po, shumë të mira.
- Mandej jonë edhe do skulptura që po dyshoj që jonë të Agimit.
Po, të Agim Çavdarbashës, po të atij jonë, i ka marrë paret.
- Piktura e Gjeloshit.
I kanë marrë paret.
- E di, e di po tash...
E çka të kujt jonë, kujt i takojnë (qeshë). Mosvet hiç, hiç...
- As Galerisë, as Grandit?
Jo, është kijamet është. Në Ministri të Kulturës jonë do vizatime, do piktura, hajt u mundojsa me i lypë, unë isha në bord të Galerisë e më kishte ardhë momenti kur mujsha me bo diçka, kur më vetshin mu çka me bo, më vetshtin qeshtu diçka (qeshë). E ia nisa unë me i sillë e ku, e ku është e evidentume, ku është e qysh është e sa ia ka dhonë, a ia ka dhonë përkohësisht. Kur e gjejsa një vërtetim përkohësisht ia ka dhonë. Po thojsha, "Përkohësisht. Pse s'po i ktheni? Kjo ka qenë para dymbëdhjetë vjetve, a para kaq vjetve". "Po s'é dijmë qysh..." S'dijnë me i zgjidhë këto probleme. Te na nuk mujnë me u zgjidhë këto

AR Yes, the white ones. Those stones are still there unused. The Academy puts out students non—stop, every year it puts out students, and I worked at the Academy (laughs), and... when the Serbs came they removed that sculpture and took it somewhere, they took it...

EK Did you ever find it?
AR Yes, yes I found it, it is here. The Serbs were fair they placed Dositej Obradović. When the Albanians came, it was the property of the Rectorate, it is not my property, they put someone else, they put in Hasan Prishtina. My sculpture was thrown at the University of Architecture, was thrown {explains with his hands}, I am laughing and it is not a laughing matter, it is very sad, it makes you want to cry.

EK This is what I wanted to ask, there is another important question here. These works that were commissioned by the Association that ended up in state enterprises, which are now being privatized, what happened to them?
AR Nothing.

EK Do you have any rights over them?
AR No, no one. It was not even discussed. Just how much art ministries have? How much art Kosovo's ministries have? That could be another art collection for the Gallery.

EK Do you have the right to claim them?
AR There are no rights, there's nothing written, you cannot know what is whose property. You cannot know, it is not written, what is whose property. Nothing is defined, it is horrible, we should discuss this problem, we should... This country we created, that we got so happy, "Long live Kosovo," and stuff, they cannot, they do not know how to solve these problems.

EK Do you have works that have ended up in these places?
AR Not me.

EK That are in undefined circumstances?

AR Not me, it was the other generation a lot, a lot. They got some money, some...

EK There in Grand [Hotel]...
AR In Grand, they sold those and got the money.

EK Yes, yes I know, but in Grand there are the tapestries by Matej Rodiqi⁴³ which are very good.
AR Yes, very good.

EK Then there are some sculptures that I think are Agim's.
AR Yes, Agim Çavdarbasha's, they're his, he got the money...

EK Gjelosh's⁴⁴ painting.
AR They got the money.
EK I know, I know but now...
AR What is who's, who they belong to (laughs). Do not ask...

EK They do not belong to the Gallery, nor to Grand.
AR It is horrible, it is. In the Ministry of Culture there are some drawings, some paintings, I tried to look for them, I was on the board of the Gallery and the moment came for me to be able to do something, when they asked me what is to be done, they asked me something like this (laughs). I started investigating, where it was registered, where is it, how and when was it given, whether it was given temporarily. When I would find a certificate that it said it was given temporarily, I would say, "Temporarily. Why won't you return it, this was twelve years ago, this was this many years ago." "We do not know how..." We do not know how to solve these problems. They cannot solve these problems in our country, we cannot even solve whom Grand belongs to, they cannot solve it through court for ten years now. They cannot do anything.

EK Yes, these are more cultural heritage...
AR Very important heritage...

EK They cannot belong to the buyer of Grand.
AR Yes, that is how it is. I am under the impression that there is, there is no force here. There is not, I just saw my sculpture dropped on the ground...

43
Matej Rodiqi was born in 1929 in Prizren, Kosovo. He graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade. He specialized in industrial design at the Venice State Institute. He is a well-known Kosovo artist, especially known for his large-scale tapestries that cover one of the interior walls of the Grand Hotel in Pristina, Kosovo.

44
Gjelosh Gjokaj (1933—2016) was an Albanian painter and graphic artist. He was born in the village of Miles in Tuzi, Yugoslavia. After receiving his fine art degree from the Art Academy in Belgrade in 1963 he started teaching in Pristina, Kosovo until 1969.

- probleme, s'po mujnë Grandin me zgjidhë i kujt është. Grandin s'po mujnë me zgjidhë me gjyq e me sende qe dhjetë vjet. S'po mujnë kurgjo.
- EK Po de, po këto jonë ma shumë trashëgimi kulturore.
- AR Trashëgimi shumë e rëndësishme...
- EK Nuk i takojnë blerësit të Grandit.
- AR Po kështu është, s'ka. Kom përshtypjen që s'ka, te ne nuk ka forcë. Nuk ka, veç kur e kom pa skulpturën tem të rrxume...
- EK A e keni marrë?
- AR Jo, s'muj me marrë se une... është pronë e rektoratit, ka thonë sekretari i rektoratit.
- EK Edhe nëse është e gjujtun a?
- AR Eh, po tha, "S'ka lidhje që e gjujna na. A e kena ble Agim? Ti a e mbanë mend shumë mirë që na iu kena dhonë disa pare", diçka s'di... "Po, po veç e jemja bre është ajo. Qysh bre?" Edhe skulpturë e gurit ka qenë dy metra kub, unë e kom punu, gjithë natën i kom majt dur të në {shpjegon me duar} e tjerë e tjerë. Domethonë për me mujtë, se më dhimshin dur të shumë. Edhe për histori, unë ia kom lonë, historia i rregullon këto sende (qeshin). Ajo s'i rregullon kurrë sendet historia.
- EK A po flasim edhe për të '90—tat, për të '90—tat?
- AR Po.
- EK Kur keni fillu me universitet edhe krejt situatën politike edhe kulturore nëse mundeni. Çka ka ndodhë me juve në njëfarë mënyre?
- AR Me të tregu të drejtën unë njëfarë mënyrë kom hasë në... kom hasë në universitet një strukturë tjetër të arsimtarëve. Ajo struktura që ka qenë në Shkollë të Lartë, unë i kom gjetë në universitet. Plot përvojë, plot, veç ata ia nisën kadal, kadal me shku në pension. Edhe është e çuditshme pak, unë e përmendi pak si hajgare por nuk është hajgare po... para... Akademia jonë e Arteve, parës unë e livdova shumë këtë Shkollën e Lartë Pedagogjike në superlativë, po ata njerëz kanë qenë këtu edhe e kanë bo Akademinë, por Akademia nuk ishte e mirë si Shkolla e Lartë. Unë plus këtu isha profesor eee {onomatope}, profesor, docent jom pranë, merre me mend jo asistent. Edhe kadal, kadal nisën me shku këta, edhe mandej erdhi lufta.
- EK Gjatë të '90—tave nëpër shpija, a po na tregoni si ka qenë?
- AR Ka qenë tmerr, s'di a mujmë me i kompenzu na ato të këqija që na kanë ardhë prej asaj kohe. Na e kena kry secili detyrën tonë perfekt, a din. Unë mendoj që perfekt e kom kry, kom shku në mësim e kom dhonë mësim. Studentat kanë pasë, studentat të shtishin me ardhë në mësim. Kjo nuk është veç parollë, t'u i pa sakrificat të tyne për me ardhë në mësim, shpesh shumë herë kanë ardhë studentat të rrehun, "Ah, profesor ma mëshoi ai polici". Kanë qenë tmerre ato. Apo për shembull, kemi shku kemi pasë mësim kemi thonë, "Kur kryhet protesta..." se komplet kemi shku në protestë, edhe kur ktheheshim jemi kthy në mësim edhe kemi vazhdu mësimin edhe kanë punu gjithë natën e kanë skulpturu.
- Apo kom pasë, më kanë pytë do profesora të Amerikës, më kanë pytë bash këtë. Kishte ardhë njeni, e mbaj mend, e ka emrin e mbiemrin, prej Podujevës një katun ma bojke, "Bre profesor, gjithë natën kom çelë rova"¹⁰ "Çka ka lidhje?" A e din çka është rov? Ajo si kamp {shpjegon me dorë}, "Gjithë natën kom çelë rova për me luftu..."
- EK Qysh e ka emrin, qysh o termi? Ka qenë çka?
- AR Rov...
- EK Rov...
- AR Rov serbisht i thojnë, rov a dinë... aty për me hi ushtarët, për m'u mbrojtë, edhe unë i thojsha...
- EK E mandej vishin në shkollë a?
- AR Unë i thojsha, na këtu veç për skulpturë kena me folë këtu jena për skulpturë, unë vetë kom qenë në detyrë me dhonë mësim. Qetu jom, qekjo ishte ajo... kur i shihsha ata që vishin t'rrehun edhe shpesh ma jep-

EK Did you get it?
AR No, I cannot get it... it is the Rectorate's property, said the secretary of the Rectorate.

EK Even if it has been taken down?
AR Well he said, "We can throw it, we did buy it Agim, you remember we gave you some money," something I do not know... "Yes, yes but it is mine. How come?" It was a stone sculpture, it was a two-meter cube, I worked on it, all night long I kept my hands {explains with gestures} etcetera, etcetera. My hand would hurt. And for the history, I left history to fix these things (laugh). History never fixes things.

EK Should we also talk about the '90s, about the '90s?
AR Yes.

EK When did you start at the University and the political and cultural situation if you can. What happened to you in a way?

AR To tell you the truth in some way I encountered... at the University I encountered another configuration of educators. The configuration that was in the Shkolla e Lartë I found in the University. Those with lots of experience, a lot, but they started retiring slowly. It is a little weird, I mention it jokingly but it is not a joke but... before... our Academy of Arts, earlier I talked highly of the Shkolla e Lartë Pedagogjike, the same people were here too and established the Academy, but the Academy was not as good as the Shkolla e Lartë Pedagogjike. Plus I was a professor here, a professor, not an assistant, imagine. And slowly they started going, then the war happened.

EK How was the education at home—schools in the '90s, can you tell us how it was?

AR It was horrible, I do not know if we can compensate for all the bad things that came from those times. Each of us completed our duties perfectly, you know. I think that I completed them perfectly, I went to class, I taught. The students had, they made you come to class. This is not just a slogan, see-

ing their sacrifices to come to class, often times they would come beaten up, "Professor that policeman hit me," {explains with his hand}. That was horrible, or for example there were times we had classes and we said, when the protest is over because we all went to the protest, and when we came back to class we continued studying and they sculpted all night long.

Or when I had some professors from America and they asked me, they asked me this exactly. One person came, I remember, he has a name and a surname, from some village in Podujeva he would say, "Bre professor, all night long I opened a rov."⁴⁵ "So what? Do you know what rov is? The one like a camp {explains with his hand}, "All night long I opened rov to fight"....

EK What is the name, the term? What is it?

AR Rov...

EK Rov...

AR They're called rov in Serbian, rov you know... For the soldiers to get it, to be protected, and I would tell him...

EK And then they would come to school?

AR I would say, here we will talk about sculpture we're only here for sculpture, I was in charge of teaching. I'm here, this is it... when I would see those who would come beaten up and often times they gave me their indeks⁴⁶ as they wanted to put it somewhere because they couldn't travel with it on the bus because the police would ask for the indeks. Horrible things you know things we forget, I'm afraid we will forget everything, enough is enough... there was an incredible enthusiasm especially amongst students.

EK What pushed them?

AR I don't know, I don't know, this is related to other things, things, this is related to God, I don't know what things... when I would see people, I would teach, we would have lectures in the Department of Civil Engineering, I would have

45
Serb.: rov, means trench, ditch.

46
Indeks were personal booklets issued to students under the old university system. It was used both as a student ID and grade register. Indeks issued in the '90s had "Kosovo Republic" written on them. Very often Albanian students were mistreated by Serbian police if found with indeks.

shin indeksin se dojke me lonë dikun indeksin se s'mujke me udhëtu me autobus ia lypshin indeksin. Gjana të tmerrshme a din të cilat na po i harrojmë, veç po tutna mos po i harrojmë krejt, shumë është shumë... Aty ishte një entuziazëm i pa pamë, sidomos i studentëve.

EK Çka i mbajke?

AR S'di, s'di. Kjo ishte e lidhun me sende tjera, sende... qekjo është e lidhun me Zotin, s'di çka me sende... Kur i shihsha more vëlla njerëzit, po jepshin mësim, mbajshim mësim në Fakullet Teknik e majsha aty legalisht bojshim, serbët na patën lonë... ai Italisë e pat' rregullu... Ibrahim Rugova s'di çka e pat' rregullu ai. Edhe mbajshim mësim, ata u fshehshin aty në Fakultet Teknik se i nxehtë ish, edhe rrishin, "A bon me fletjtë?" Hajt flejshin qaty.

Punojshim në Velani me një shpi krejt myk, e u bojshin skulpturat si t'gjelberta, prej drunit. E u bojsha shpikullant edhe i shpikullojsha thojsha, se një proces patinimi i skulpturave është proces shumë i rëndësishëm, për ato duhet me ditë për me bo t'vjetër skulpturën t're me e bo imitim [folësi e mendon të kundërtën], e i thojsha ky është patinim pa pare. Ai çfarë patinimi i gjelbërt pi mykit. E mbaj mend krejt atë rrugën e parë majtas, rrugën e parë majtas ka qenë ajo është e pa fund, s'ka, po mendoj është e pa fund, ka fund, qaty kena punu disa vjet, një vjet, dy vjet.

EK A ekspozojshin këta, apo çka ishte motivimi i studentëve?

AR Jo, jo, jo, jo, jo, jo, mundoheshim me i improvizu na do ekspozita, improvizojshim do ekspozita po s'kanë qenë bre skulptura s'kanë qenë ato. Kom përshtypjen që studentët mësojshin një mënyrë jo si duhet të jetës artistike. Ata e mësojshin se na krejt profesorët ishim t'ndërgjegjshëm ligjerojshim si duhet krejt okej po, s'ishte ajo atmosferë a din se na improvizojshim. Unë shpesh kom pre... kom bo pjesë në blerjen e rakisë për me pasë atmosferë Akademia, bojshim i blejshim drutë për me skulpturu ata material druni ato

çka teprojke e shtishim n'zjerm. Patëm shti koftor, e tash hajde edhe raki hajde kush po blen. E improvizojsha e maj në mend si sot, ju thojsha, "Kush e çelë në skulpturë një vrimë ka me ble raki, një kille llozë..." sende palidhje, sende palidhje, sende të pamundura sende s'di çka? E bojshim ekspozitën n'fund të vitit shumë t'mirë, e bojshim mirë, e pastrojshim mirë.

EK N'ato dhoma t'njejtë ku ishin ato klasat?

AR Aty more, aty e bojshim si asi e fshijshim, e di mershim prej banesave aty një thithëse, me thithëse e pastrojshim e bojshim e... Unë nuk mujsha me dhonë ato që di, nuk ishte ajo që di, ajo ishte tjetër send, çka ishte s'e di, une spjegojsha që ky jom, ky që spjegojsha kështu e ashtu e... ky artisti e ky artisti e ky e ky e... s'ish...

EK A keni qenë najherë i cenzurum ose a e keni vërejtë cenzurën?

AR Jaaa, jo ia nisëm edhe mos m'u tutë ma, me t'kallxu drejt ia nisa mos m'u tutë. Se unë jom tutcan, shumë, ia nisa mos m'u tutë fort. E shkojshim gjithë ditën asi sende protesta ç'protesta. Po vetëm une shumë m'brejke që nuk, une ata fëmi nuk... për hirë të rrethanave nuk i mësojsha sa duhet. E ata m'motivojshin mu për me ardh aty, ata ishin motivi, studentët, kjo s'është parollë e kumunistave, po ata ishin ata vishin bre studentat.

E pata organizu... eee qito e harrova krejt, e pata organizu me Besnik Nikajin, është një njeri e ka firmën e madhe t'sigurimit, është ende gjallë Besniku e sende, edhe une shok i tij e organizova një simpozium në Shtupeq. Kom fotot krejt fotografitë e asaj kohe edhe erdhen dhetë studenta edhe une i njimbëdheti e bomë secili ka një skulpturë t'madhe. Organizum simpozium të drunit vishin shpijunat atje në Shtupeq, shpijunat shiptar na kqyrshin çka po bojmë. Na veç punojshim, ai njeri na sigurojke ushqimin e krejt e na skulpturojshim, krejt bojshin skulptura t'mëdhaja shumë. Krejt skicat përpara i patëm bo me veti i kanë marrë.

lectures there legally, Serbs allowed us... the guy from Italy fixed it... Ibrahim Rugova⁴⁷ fixed I don't know what. And we would have lectures, they hid there at the Faculty of Civil Engineering because it was warm there, and they would stay there, "May we sleep here?" They slept there.

We worked in Velani in a house full of mold and we made green sculptures out of wood. And I would be an inventor and I would invent things, I would say that this process of applying patina to a sculpture is a very important process, you should know how to make an old sculpture new [the speaker means the other way around] and imitate it, and I would say this process of applying patina is priceless. What application of patina that was? It was green from mold. I remember the entire first road on the left it was the one with no ending, it doesn't have an end, I mean it is endless, it has an end, we worked there a few years, a year, two years.

EK Would they do exhibitions or what would motivate these students?

AR No, no, no, no, no, no we would try to improvise with exhibitions, we would improvise some exhibitions but they weren't sculptures at all. I was under the impression that students learned one way and not the way it should be about artistic life. They knew that us professors, we were responsible and we would lecture as we should and all but it wasn't the atmosphere you know because we would improvise. Often times I... I was part of raki⁴⁸ purchases just to have fun at the Academy, we did that and bought wood to make sculptures and used the leftovers to fuel the fire. We put them in the fireplace and come on, come on who is buying raki. I improvised, I remember like it was yesterday I would tell them whoever makes a hole in their sculpture has to buy one liter of raki. Stupid, stupid, stupid stuff, impossible stuff I don't even know what kind of stuff, we had the exhibition at the end of the academic year

and had a good one, we would clean it well.

EK In those same classrooms?
AR There, exactly there we would make one and clean it, I know we would get vacuum cleaners from the nearby apartments, with the vacuum cleaner we would clean and... I could not give them that which I knew, it wasn't that which I knew, it was something else, what it was I don't know, I would explain that this is me the one who would explain in this way and this manner and... this artist and this artist and this and this and, wasn't...

EK Were you ever censored or have you felt censorship?
AR Nooo, we began to not be afraid anymore, to tell you the truth I was no longer scared. Because I'm a coward, really, I began feeling not as scared and we went every day to protests and protests. But what would haunt me was those... that those kids... due to the circumstances I would not teach them much. And they would motivate me to be there, they were my motivation, the students, and this isn't a communist saying, but they were, they would come, the students.

I organized... aaah I forgot about it completely, I had organized it with Besnik Nikqi, he is someone with a big insurance company, he is still alive Besnik, and stuff, and me as his friend organized a symposium in Shtupeq.⁴⁹ I have all the pictures from that time and ten students joined me, the eleventh one, and each one made a big sculpture. We organized a wood [sculpture] symposium and those spies would come to Shtupeq, the Albanian spies would look at what we did. We worked, that man brought us food and everything and we made sculptures everyone created big sculptures. The sketches we did beforehand they had taken with them. There I paid three people, I want to share this because it is very important, these three people I paid the guys with saws to work with saws, so we don't waste time on the basics. The huge parts would be taken

47 Ibrahim Rugova (1944—2006) a writer and journalist, founder and leader of the Democratic League of Kosovo, and President of Kosovo during the war and after until his death.

48 Raki is a very common alcoholic drink made from distillation of fermented fruit.

49 Shtupeq [i Madh] is a village near Rugova Mountains, located to the north-west of the city of Peja, Kosovo.

Atje, i paguva tre njerëz une, qito po du me tregu shumë me rëndësi kjo tre njerëz i kom pagu asi sharra me sharra për mos me zgjatë shumë ajo elementarja. Atë të madhen ia hekshin ata me sharra edhe u tutsha qe po m'vrahen studentat kanë qenë edhe studente disa studente... O skulptura midis Rugovës skulptura t'mdhaja, mas luftës disa jonë djegë disa kanë shpëtu. Skulptura jeme s'u djegë ka qenë varianta e plisave, dhetë metra, njimbëdhjetë metra, njimbëdhjetë metra kështu ka qenë gjashtëdhjetë centimetra edhe unë e kom punu. Ai na bike me hongër, na punojshim prej mëngjesit deri n'mramje.

Prej mëngjesit dej në mramje, në mramje s'kishin qare pa pi raki, qare ata krejt pishin, s'kishin qare. Veç me u pi s'guxojke kurkush se kishin m'u çu herët me punu, qikjo ka qenë simpoziumi në Shtupeq. Shumë sakrificë e madhe ka qenë. Ooo Zot, ooo Zot se dojsha bre, dojsha me ju dhonë shpirtin, dojsha jo veç une po po t'kallxoj drejt krejt profesorët dojshin me dhonë shpirtin për ata studentë. Po edhe ata studentë e kthejshin me t'mirë se ai n'atë siklet, ai njoni prej tyne ka qenë luftëtar i UÇK—së, se e di prej malit m'ka thirrë bash njoni e maj mend në atë kohë.

EK Qysh ke lufta për juve? Familjen e juj? Qysh ju nxuni?

AR Interesant ka qenë kjo lufta, mas luftes njeri po ia niske pi s'pari. Edhe une a din çka kom perjetu n'luftë, mas tri dite jena shku në Gostivar, e kom pasë ni shok, ai ka qenë n'sh-kallë të tretë këtu te ne.

EK Mas tri ditë bombardimi?

AR Jo. Jo, mas tri ditë qe shkuam mas shtatë ditë bombardime, mas shtatë dite bombardimi une shkova në Billace, shtatë ditë kom nejt në Billace, me krejt familjen e, me krejt familjen. S'i kom pasë, i kom pasë dy djem edhe një çikë aty, ai i madhi Petriti ka qenë në Amerikë... edhe shkuam në Gostivar te ai Xhelil Rufati skulptor është. Ma i miri skulptor në Maqedoni, ma i miri profesor në Akademi të Arteve, e jep

skulpturën. Une kom qenë recenzues gjithë te ai, edhe veç m'ka thonë kështu, na ka siguru secilit prej neve ka një sobë, mu e grus njo, atyne krejt. Ai djali jem n'atë kohë filloi... u martu n'atë kohë, u martu ishte edhe ajo gruja. Edhe iu siguroj sobat, mu m'tha, "Profesor, ti që e ki këtë mobil me veti", m'çoi në atele të tij. Me një restoran ngat ateles ish, i tha një njerit, "Çdo gjysë ore me shku te ky." Bleva vizatime shumë vizatime bleva shumë hala i kom ato vizatime. Shumë prej tyne m'u kanë shitë në Amerikë, ato t'luftës, unë s'isha normal vizatojsha si budall. Tre muj ditë kom vizatu, çdo ditë, çdo ditë. Natën shkojsha pisha raki si i trentë, natën raki, n'mëngjes shkojsha, ai m'lejke aty me kerr, vike e m'merrke ka 3:00 sahati qashtu 4:00. Qe kështu ka qenë, qe kjo ka qenë lufta, përjetim i keq, i keq, i keq, veç une kom punu shumë e s'kom ditë. Dy sende s'i kom ditë qysh punohet kur bohet lufta bombardohet hala, u bombardojke këtu. Une punojsha, s'kom ditë që mundet ashtu njeri, e po mujke, po mujke.

EK Kur jeni pensionu, ose a po na tregoni atë fazën e fundit deri në pensionim, mas luftës qysh ka qenë?

AR Po more, para pesë vjete jom pensionu, e mandej neve në universitet edhe pesë vjet na mbajnë, na japin njifarë honorari të vogël, si mëshirë na japin, shumë mirë shyqyr, eh mirë.

EK Si kanë qenë gjeneratat mas luftës, të studentëve po mendoj?

AR Kanë qenë profesorët, profesorat kanë qenë t'këqij, mas luftës ndërmjet profesorëve ka pasë presion shumë t'madh, ka qenë frikë me qenë në universitet, tash po e thom. Përpara s'kisha thonë isha tutë, tash s'tutna hiç. Ka qenë presion shumë i madh, e ka marrë krejt kjo pjesa, pjesa, fizikisht e kanë uzurpu universitetin. Struktura, ndëgjoni struktura, edhe këto s'e kisha thonë përpara, tash po e them, struktura. Për shembull, para dhjetë vjetëve, para dhjetë vjetëve që kom dalë n'pension. Qajo strukturë ka qenë moti, ka

off by saws and I was worried that my students might get hurt, there were some male and female students... Sculptures in Rugova, huge sculptures, after the war some were burned down and some survived. My sculpture survived, it was a plis,⁵⁰ ten meters, eleven meters, eleven meters like this {shows with hands} and 60 centimeters and I did it. He [Besnik] brought us food, we worked from the morning till the evening.

From the morning till the evening, in the evening they had no other choice but to drink raki, no other choice, everyone drank, they had no choice. Just no one dared get drunk because we had to get up early and work, this was the symposium in Shtupeq. It was a huge sacrifice. Oh God, oh God I wanted to, I wanted to give them my life, I wanted not just me but I will be honest with you, all the professors wanted to give their lives for those students. But the students would pay it back nicely because in those stressful times, one of them was a UÇK soldier, I don't know from the forests he called me I remember that time.

EK How was war for you? Your family? How did it find you?

AR War is interesting, after the war you begin anew. And me, you know what I went through the war, after three days we went to Gostivar, I had a friend, he was a Master's student here.

EK After three days of bombing?

AR No, no three days after we went after seven days of bombing, after seven days of bombing I went to Bllace,⁵¹ I stayed in Bllaca for seven days, with my entire family and, with my entire family. I didn't have, I had two sons and a daughter there, Petrit [speaker's son] was in America... and we went to Gostivar to Xhelil Rufati, he is a sculptor. The best sculptor in Macedonia, the best professor at the Art Academy teaching sculpture. I was always his second reader, and he simply said, he got each and every one of us a room, one for my wife and myself, and everyone

else. My son got married at the time, he got married and his wife was there as well. He got the rooms and said to me, "Professor you have this mobile phone with you." And took me to his atelier. In a restaurant near where the atelier was, he said to them, "Go to him every half an hour." I bought drawings, a lot of drawing paper, I bought a lot, I still have those drawings. Most of those were sold in America, those of war, I wasn't okay I drew like a madman. For three months I drew, every day, every day. At night I would drink raki like a crazy person, at night raki, in the morning I'd go, he'd drop me off with his car, he picked me up at around 3 or 4PM. This is what it was like, this was the war, an awful experience, awful, awful, awful, but I worked hard and didn't know that much. I didn't know two things about how to work when there is war bombing still going on, bombing was happening. I worked. I didn't know we were capable of that, but we were, we were.

EK When you retired, or will you tell us about the last period until retirement, after the war, how was it?

AR Sure, I retired five years ago and then we have five extra at the University, they give us some kind of honorarium, out of mercy, very good, good.

EK How were the generations after the war, the students I mean?

AR There were professors, the professors were bad, after the war there was a lot of pressure between professors, it was scary to be at the University, I will say it now. Before I didn't say it, now I'm not afraid anymore. It was a lot of pressure, took everything piece by piece, they usurped the University physically. The structure, listen the structure, I would not have said this back then either, now I will say it, the structure for example ten years ago, ten years before I retired. That structure dates back to long ago, 97 percent were Gjakova people. When I came, I was born in Gjakova you know. The last, no other person from Gjakova is a teacher anymore. The struc-

Traditional white felt conic cap, differs from region to region, distinctively Albanian.

Bllace is the border crossing between Kosovo and Macedonia where thousands of refugees were stuck for a few days on March 1999, at the beginning of the NATO intervention, unable to either move into Macedonia or re-enter Kosovo.

qenë, 97 përqind kanë qenë gjakovarë. Kur jom dalë unë, une kom le [lindë] në Gjakovë a din, i mrami mohikan, asni njeri i Gjakovës nuk është arsimtar më. Struktura e din cila është, s'di, e Llapit e kështu, une nuk kom kundër kësaj. Por, une mendoj në vende kështu duhet me qenë urbane, njerëz urban. Në këto vende të kulturës duhet me qenë struktura urbane, kjo është nashta e metë e jeme, por s'bon ajo. E kom pasë një shok, Dervishi ka qenë prej një vendi që me xhip kur mrijshe... qysh e ka pasë...

NR Kostërrc.

AR Kostërrc. Eh, ai ka qenë prej Kostërrcit. Kur mrijsim me xhip u duke me ecë edhe 20 minuta, e lejshim xhipin, se s' shkohet më shumë kodër. Edhe thojke, Beqir bre thojsha, "Po ku e gjeti ai..." ai vendi i mrekullushëm po s'mujsh me shku more vlla. Thojke, "Bre Agim," se ai ka qenë muzikant, edhe Beqiri thojke, "Ku m'çoi drejt muzikant në Kostërrc." A po kupton? Unë po foli, po marr shembull shokun tem a di. Ai tash, ai punon muzikant në Gjermani. Edhe shumë jo urbana, struktura u ndërru qind për qind. S'mundet m'u ndërru qind për qind bre, a po kupton... me monopolizu ndoshta kështu.

Të tregoj edhe një storie ndoshta për Akademi, që... unë mendoj se jonë t'u dalë studenta t'mrekullushem, kah po dalin? Pse po dalin? S'di. Ndoshta unë s'e di. Personeli arsimor nuk është si duhet, nuk është i nivelit çfare ka qenë. Çfarë nivel ka qenë? Mendoj që çdo gjë pedagogjike ia ka nisë m'u ulë te ne. Ende jemi t'u i pa pasojat e atij dhjetë vjetshit. Unë po i them dhjetë vjet se ai ka qenë mosvet, s'ka qenë veç dhjetë vjet, kanë qenë pasoja të mëdhaja. Unë jom konë vetë arsimtar i asaj kohës, une e di çka kam ligjërë, unë kam qenë në trans bre, s'kam qenë normal, s'kom qenë si duhet, s'kom qenë... m'u është dashtë me shku me punu, me ngajhtë, me punu, fëmijëve të mi me iu siguru bukë. Shumë kom punu, shumë kom punu në skenografia, në lokale, në interiere për me fitu bukë, se fëmija s'vesin,

a u ardhë armiku a s'u ardhë armiku? Ata lypin qumësht. Eh kështu është edhe një periudhë që kom qejf unë me përmend... pse s'po e hani bos-tonin? (qeshin të gjithë).

EK
AR

Po të ndëgjojmë me kujdes. Eh është edhe një periudhë që kom qejf unë me përmend që është shumë e mirë, shumë e mirë. Në 2006 shkoj unë në Amerikë, martohet djali jem me një amerikane, unë ia kom ngjitë asaj emrin Butterfly [flutur]. S'disha tjetër çka, këtë emër e disha, hajt. Edhe mandej ngadal ngadal... edhe unë para se me shku për m'u martu ata thashë, "Kështu more, që po ta çoj një CD kallxoja galerisë". Ia çova sende krejt s' ishte problem shumë, në qoftë se i ki punimet e mira, në qoftë se i ki punimet e mira s' ishte problem me ekspozu në Amerikë. Në qoftë se ishe i keq, le që asi, po të përzejke me milicë, me milicë po të përzejke. Në qoftë se ishe i mirë... unë si duket kom qenë i mirë. E mbaj mend, atij menjherë i kanë çu fjalë. Në Nashville ai ka jetu, në Nashville Petriti. Ka shku i ka thonë, "Baba im ka qeshtu qeshtu punimet", ka thonë, "Okej".

Vizatime, krejt vizatime kurgjo tjetër, edhe mirë i çova, i çova edhe shumë tjera vizatime... ekspozova në Amerikë e heka atë, atë baksuzin. Atje në Amerikë kom ekspozu në Nashville, qekaq qekaq {tregon me duar} sa punime m'i kanë ble haj Zot, o Zot! Shumë, shumë, shumë 15.000 euro. Edhe shumë jom gëzu edhe mandej e pashë që s' është kijamet në qoftë se je i mirë. Edhe s'jom ndalë hiç veç kom punu. Mandej e kom pasë një ekspozitë në një vend t'vogël Grand Rapids, Michigan është ajo një vend. Edhe aty kom pasë në ngjyrë kafe {shpjegon me duar}, me asi ngjitësi edhe aty jonë shitë punimet. O Zot m'pa kanë ble pasanikët, është një pasanike gjithë m'çon ato {shpjegon me dorë} "Oh, Agim ooo", shumë, e kom njoftë atë pasaniken shumë, çfarë vendi e ka punimin tim, shumë të mirë. Edhe, mandej unë shumë pata qejf, kom pasë edhe ekspozita në ndërkohë, ekspoziti-

ture you know how it is, Llap⁵² region and so, I have nothing against it. But I think in places like this, it should be urban with urban people. In these kind of cultural places there should be an urban structure, this may be my own flaw but that's not it. I had a friend, a Dervish he was, from a place that when you go there with a jeep... what was its...

EK
AR

We are listening attentively. Ah, there's a period that I like to mention that is very good, very good. In 2006 I went to America, my son married an American and I named her Butterfly [English]. I didn't know what else, I knew this name so whatever, and then slowly, slowly... and before I'd gone to them to their wedding I told him, "I will send you a CD to show to the gallery." I sent everything it wasn't much trouble, if your work is good, if your work is good it wasn't a problem to have them [the works] shown in America. If you're bad, not only that, but they chased you away with the police, they chased you away with the police. If you're good... as it seemed I was good, I remember they sent a word immediately. Nashville, he lived in Nashville, Petrit, he went to them and said, "My father has these and these kind of works." They said, "Okay."

Llap is a small basin in northeastern Kosovo. Malo Kosovo is about 16 kilometers long and five kilometers wide. It is bordered by the mountain ranges of Kopaonik in the north and west, and Goljak in the east. Its main river is the Lab River. Its largest city is Podujevo.

NR
AR

Kostërrc... Kostërrc, eh, he was from Kostërrc. When we got there by jeep and walking for 20 more minutes, we would leave the jeep behind because you couldn't go up in the hills, and he would say, "Beqir, how did you even find this..." this marvelous place but you couldn't go there. He would say, "Agim," because he was a musician and Beqiri would say, "it's the devil's work being a musician in Kostërrc." Do you understand, I am saying, I am taking my friend as an example you know. Now he works as a musician in Germany. And not very urban, the structure changed entirely. It cannot change entirely, do you understand... to monopolize it like this.

Drawings, everything was a drawing nothing else and yes I sent them, I sent even more drawings... I showed them in America and got rid of that, of that bad omen. There in America, I had my work in Nashville, this much and this much {explains with hands} how many of my works they bought, oh God, oh God. Plenty, plenty, plenty, 15,000 euros. I was really happy and saw that it's not a big deal to be good. And I didn't stop I just worked. Then I had an exhibition in a small town Grand Rapids, Michigan, it's a place. And there was a hanged on a brown {explains with hand} with a tape and there my drawings were sold, oh God rich people bought from me, there's a rich woman that always sends me those {explains with hands} "Oooh Agim, oooh," a lot, I knew that wealthy woman, in what place she hanged my work, very good. And then I really liked it I had other exhibitions simultaneously, exhibitions, I had those exhibitions proper to publish in Rilindja (all laugh).

Let me tell another story maybe from the Academy that.. I think wonderful students are getting out of there, how they're going why they're going I don't know, maybe I don't know. The higher education is not what it should be, it is not of the level it used to be, of what level it should be, I think everything pedagogical has begun to decrease here. We are still facing the consequences of those ten years, I say ten years but it was horrible it wasn't ten years, they were huge consequences. I was a teacher at the time, only I know what I was teaching, I was in a trance, I wasn't okay, I wasn't okay, I wasn't. I had to work so I could feed my children. I worked hard, I did display designs for shops and interior designs so I could bring food to the table, because children don't ask whether the enemy is here or not, they ask for milk. And there's a period that I like to mention, why don't you eat your watermelon (laughs)...

EK
AR

Exhibitions? Yes of course (laughs), here not at all, at all, at all. "Ah Agim, ah Agim," I don't show them I

- ta, kishite edhe asi ekspozita për "Rilindje" (qeshin).
- EK A keni ekspozu?
AR Po more (qeshë), këtu hiç, hiç, hiç. "Agim more, Agim, more Agim", oh s'ka nuk ekspozoj s'kom pse, s'kom vallain, s'kom hiç kurrëfarë interesi s'kom a din, s'po muj m'u marrë mo... unë tek me marrë pjesë në një simpozium shumë të rëndësishëm. Shkova atje te vjehrra e djalit, në garazhdë të saj, garazhda shumë e madhe 150 metra katror. E organizova garazhdën i qita drita edhe e kom bo ate.
- EK Sa qëndruat në Amerikë?
AR Tre muj e gjysë, gati jonë tranu ata krejt shokët e zezatshin djalin. Se kërkush s'po shkojke atje asnjë muj ditë as... tre muj e gjysë, hej (qeshin)! Ata zezatshin e unë nuk disha anglisht unë, qaty e zezatshin, tre muj e gjysë si budall.... Edhe dojsa skupturë diçka me bo atje, atje dojsa me bo, një punim që e boj atje, m'u doke për histori interesant, shumë. Këta e kom bo për pikë t'qejfit. Qekjo është punimi {tregon kartolinen} që e kom bo atje. Qe edhe ti, qe ti dy (qeshin). A din çka është kjo? Kjo është pa relief. A din çka donë me thonë pa relief? Relief që është i madh kështu {tregon me duar}. Edhe ndëgjoni kjo është një e njetetë, tri, tri, triptik... është një e njetetë, një e njetetë, një e njetetë, dome-theonë tri e gjashtëdhjetë me dy e dhjetë, tre metra e gjashtëdhjetë me dy e dhjetë.
- EK Hmm... dy e dhetë, tepër e madhe.
AR Edhe e kom punu une, qeky fraeri tap {onomatope} atje. As s'jom tutë as hiç e kom, ma kanë ekspozu në një vend. E Amerika është tjetër send, duhet m'i ditë çka jom t'u thonë, po mendoj duhet me ditë çka.... Ma kanë shpallë këtë veprën time me një ekspozitë mbarëbotërore kjo, mbarëbotërore. Vepra jeme është shpallë, pa pare pa kurrëfarë të holla, është shpallë, eks... vepra që duhet me u kqyrë, vepra që duhet me u kqyrë, qe qekjo ka qenë. Përndryshe e kom pasë një ipad, në ipad e kom bo një xhirim e kom spjegu une kështu...
- EK Nji video e keni bo për me spjegu punën a?
AR Po, se në Amerikë autori po dufke me qenë, në vikend duhet me qenë aty. Unë rri-sha s'disha kurgjo ata më vetshin une e qitsha aty çka kom thonë, hop, hop, hop në ipad. Kështu e pata përgaditë me kësi pjesë qeshtu e qitsha {tregom me duar}. E me të tregu të drejtën vepër e mirë, më ka pëlqy vepra, por une jom, qeky jom, arti jem o qeky, qe qeky. Mjaft moderne e sende po jo ai i shekullit XXI, po qaty gati sa jom hi në shekullin XXI, qe qeshtu.
- E, ja kom pa hajrin Amerikës se mjaft t'holla, mjaft jo more s'jonë shumë pare, por pesëmijë, dymijë, shtatëmijë, këtu s'mundesh me i fitu ato kurrë, s'mundesh. Po veç edhe motivi shumë, e kom fitu atë shpërblimin, shpërbilim shumë të madh, kjo gazeta "Tribuna" a cila që qet' prej internetit. Qysh e ka emrin një gazetë?
- EK A është shqiptare a?
AR Po bre shiptare këtu.
- DB Krejt tash jonë online.
AR Eh, po ajo ka qenë prej fillimit prej para dy vjete a s'di...
- DB Ndoshta "Tribuna" pra.
AR Eh "Tribuna", krejt e kanë qitë unë prej asaj e kom marrë vesh merre me mend ej. Ata e kanë marrë vesh në asi se i kanë çu atyne, djalit i kanë çu.... Ku një mijë dollar hej, ai një mijë dollarë për mu ka qenë njëqind mijë dollar, edhe tri kritika t'mira kom marrë, t'gjata, prej Indiana... kësi, kësi. Hiç gjo pa ditë, vepra jeme. Oh Zot, një piskamë, {shpjegon punën e tij me duar} një shqiptar me plisa t'u piskatë, një vizatim shumë i mirë. E në shumë, shumë, shumë atje une funksionoj. E qetash, ka shumë s'po... po kallxoj se s'jom t'u i ngje shumë.
- Parvjet, parvjet, kom pasë një ekspozitë në Chicago në një pallat të një njeriut. Pallat po i thom une se si t'është, s'jom i Shqipnisë une që po thom kështu. Pallat i madh, shtëpi e madhe shumë e një avokati shumë të madh të Chicagos. Me lidhjet e veta këtë djali, e këtë e kanë siguru te ai, edhe

don't have to, I have no interest at all you know I can't deal with this anymore... I was part of a very important symposium. I went there to my son's mother—in-law, a garage a huge garage 150 square meters. I fixed the garage and put up lights and turned it into an atelier.

EK How long did you stay in America?

AR Three and a half months. They almost went crazy, they made fun of my son. No one goes there for even a month or a day. Three and a half months, hey (laughs). They made fun of him, I couldn't speak English, they made fun of him, three and a half months like a fool. I wanted to make a sculpture there, I wanted to make it there, a work done there, it seemed like an interesting story, really, I did this exclusively for fun. This is the work {shows a card} that I did there. You too, you too (laughs). Do you know what this is? It's without relief. Do you know what it means, without relief? A relief that is big like this {explains with hands}. And listen this is one twenty, three, three... it's one twenty, one twenty, one twenty, so it means three sixty with two ten, three meters and sixty centimeters with two meters and ten.

EK Uhm, two meters and ten, really huge.

AR And I did it, this man right here, I wasn't scared at all, I did it, it was put up in a place. America is something else, you should know what I'm trying to say, I mean you should know what... they showed my work at a worldwide exhibition, worldwide. My work was announced, without me having to bribe anyone... as the work that must be seen, the work that must be seen, this was it. But I had an iPad, an iPad and I recorded myself explaining it like...

EK You made a video to explain your work?

AR Yes, because in America the author should be, should be there during weekends. I didn't know anything they would ask me I would show what I said

hop, hop, hop {onomatopoeic}, on my iPad. So I prepared a piece and would show it. To be frank a good work, I liked it a lot, this is me, this is me, this is my art, this here. Quite modern and stuff but not of the twenty-first century, but we just got into the twenty-first century, like this. And, I gained a lot from America, a lot of money, no it's not a lot of money but five thousand, two thousand, seven thousand, you can't ever get it here, you can't. But also motivation, I won that award, a great award, this Tribuna⁵³ newspaper on the internet. What's the name?

EK Is it Albanian?
AR Yes, here, an Albanian one.

DB Now everything is online.
AR Ah, yes but that one was from the very beginning two years ago or...

DB Perhaps Tribuna then.
AR Ah, Tribuna, they posted it that's where I heard, imagine, hey. They heard about it in that they sent the, sent my son... a thousand dollars hey, for me a thousand dollars were one hundred thousand, I received three critiques, long, from Indiana... this, this. Without expecting, my work. Oh God, a scream, {explains his work with hands} an Albanian wearing a plis screaming, a great drawing. I function very, very, very well there. And now there's a lot I am not mentioning because I'm not counting everything.

Two years ago, two years ago, I had an exhibition in Chicago at someone's palace. I say palace because it was, I am not using the term as people from Albania do. A big palace, a huge house of this great lawyer from Chicago. With his connections they made this, there were 50 people I have it all taped, I recorded that exhibition. You know with what I {explains with hands} with tape so it wouldn't damage their furniture and all my works were on the computer, laptop, I had this {explains with hands} and I sold, I sold you know how.

In Chicago and these big

aty kanë qenë pesëdhjetë njerëz. E kom të xhirume krejt, të xhirume e kom atë ekspozitë. A din me çka kom kapë me asi {shpjegon me duar} ngjitëse kështu që mos me lëndu as orenditë e tyne e krejt veprat e laptop edhe i kom pasë kështu {tregon me duar}, edhe kom shitë, kom shitë a din qysh.

Në Chicago, në këto vendet e mëdhaja po u mbajshin ekspozitat kësi soji mjaft kështu të nivelit, pesëdhjetë vetë kanë qenë, jo njerëz të rëndomtë, shumë, shumë të... shumë. Edhe ajo ka qenë ekspozitë shitëse, vërtetë amerikanët nëse s'është shitëse ata nuk dijnë tjetër ekspozitë, ata nuk dijnë për ekspozitë. Ja hyn në histori, ti je, bohesh Van Gogh, ja je shitëse, nuk dijnë kësi ekspozite për kurgjo a din kështu veç eh. Po mendoj une këtë po e tregoj pak t'u keshë, por nuk është kjo për me keshë është mënyra e shoqnisë si jeton a di, si funksionon, edhe qeta s'harrova...

EK A keni pasë kritika në kohë të Jugosllavisë, kështu a ka pasë naj?

AR Po, more këtu të shiptarëve, shiptarëve valla.

EK Ah okej, e të qendrave tjera?
AR Jo, jo, jo, s'kom qenë unë i madh. S'ke mujtë ti në Jugosllavi me qenë i madh. Shqiptari me qenë i madh shansa s'ke (qeshë). Kështu ka qenë e vërteta edhe s'kemi qenë t'mëdhaj, por edhe s'kom qenë une aq i madh që me shkru Jugosllavia. E këtu po, Nebih Muriqi, Vesta Nura, Mustafa Ferizi, kom plot sende të shkume, kom edhe emisione kështu që. S'kom përfitu shumë prej atyne sendeve. Po e përsëris shumë herë nuk jom prej atyne që pres t'kom prej veprës time vetëm përfitim, por t'kem lavdata. I kom marrë tri kritika prej Amerikës pashë Zotin, që mend m'kanë lonë prej... sa jom kënaqë me vetëveten.

Pa ngjoftë, pa ditë, veç vepra, komunikimi ka qenë veç vepra ime. Atëherë s'kom pasë as website, kom pasë, pasna pasë se pa website ishe kërkushi, s'e kom ditë hala. Unë kujtojsha që duhet me ia tregu

katalogun. Jo more çfarë katalogu, website—in duhet me ia tregu. Po unë pata fat (qeshë) se këtë website e ka kry për website [edukimin] në Los Angeles, Fakultetin e Arteve djali jem Petriti, ai ma ka bo website—in.

EK A po e mshelim këtu, a te kryjmë këtu a po doni edhe pak, keni mbetë edhe diçka pa thanë?

AR Jo, mjaft, mjaft, une shkova me fjalët e juaja që mos me u kufizu e sende. Krejt okej. Mos e kom tepru?

EK A ka mbetë diçka që duhet me u shtu?

AR Valla jo, kur t'më bjen n'mend ju thirri (qeshin).

places would have these kind of exhibitions of this level, 50 people were there, not random people, but very, very... very. And it was an exhibition you could buy from, really in America there are no other exhibitions, they don't know about other exhibitions. You're either history, you become Van Gogh, or a seller, they don't know these kind of exhibitions about anything you know, just like yeah. I mean I am telling this with a bit of humor but it's not funny the way of life there how they live, you know, how it works, I didn't forget about this...

EK Did you receive any critiques in the time of Yugoslavia, was there any?

AR Yes of course, from Albanians, from Albanians.

EK Ah okay, and others?

AR No, no I wasn't great, you couldn't be great in Yugoslavia. No chance for an Albanian to be great (laughs). This was the truth and we weren't great but I wasn't so great that Yugoslavia would write about me. But here, yes, Nebih Muriqi,⁵³ Vesta Nura,⁵⁴ Mustafa Ferizi,⁵⁵ I have lots of stuff written, I also have television interviews so. I didn't gain much from those things. I repeat once again I am not one of those who expect benefits from their work but to receive praise. I received three critiques from America I swear to God, at that I went crazy... how pleased I was with myself. Without knowing me personally, just my works, my only communication was through my work, back then I didn't have my website, I did, I had, because without it you were nobody. I didn't know I thought I must show them the catalogue. No catalogue, you should show them the website. I was lucky (laughs) these websites, for website design he finished in Los Angeles, my son Petrit, Faculty of Arts, he made my website.

EK Should we close it off here, are we done here or do you want some more, do you have anything?

AR No, enough, enough, I followed your words to not refrain my-

self and stuff. All is well. I might have overdone it.

EK Is there anything left that needs adding?

AR Not really, if I remember, I will call you. (laughs)

53

Nebih Muriqi (1943) was born in Novoselo, Kosovo. He graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade. Muriqi taught art at the Academy of Art in Pristina. His work was exhibited in Kosovo and Yugoslavia in the 1970s and 1980s. In the 1999 Kosovo War a lot of his paintings were destroyed and burned.

54

Vesta Nura (1956) is a Kosovo—born painter who was active in the 1980s art scene. Currently, she is the coordinator of Visual Arts in the Ministry of Culture, Youth and Sports.

55

Mustafa Ferizi (1941—2011) was born in Peja, Kosovo. Ferizi was a painter and art critic. He graduated from the Academy of Art in Pristina.

Alije Vokshi

Alije Vokshi was born in 1945 in Pristina, Kosovo. Vokshi was the first woman in Kosovo to take up painting as a profession. In 1968, she graduated from the Painting Department, in the class of Nedeljko Gvozdenović, at the Academy of Figurative Arts in Belgrade, Serbia. In 1981, she received her master's degree from the same academy and specialized for a year in Paris, France. Currently, she lives and works in Pristina.

Alije Vokshi u lind në vitin 1945, në Prishtinë, Kosovë. Vokshi është gruaja e parë në Kosovë që u mor me pikturë në mënyrë profesionale. Në vitin 1968, ajo diplomoi nga departamenti i pikturës, në klasën e Nedeljko Gvozdenović, në Akademinë e Arteve Figurative në Beograd, Serbi. Në vitin 1981, magjistroi nga e njëjta akedemi dhe specializoi për një vit në Paris, Francë. Sot, ajo jeton dhe punon në Prishtinë.

Interview

Interview with Alije Vokshi
Pristina | Date: July 4, 2014
Duration: 23 minutes

Present:

Alije Vokshi (Speaker)

Jeta Rexha (Interviewer)

Donjetë Berisha (Interviewer / Camera)

Transcription notation symbols of non—verbal communication:

- ◊ Emotional communication
- ✎ The speaker explains something using gestures.

Other transcription conventions:

- [] Addition to the text to facilitate comprehension
Footnotes are editorial additions to provide information on localities, names or expressions.

Intervistë

Intervistë me Alije Vokshin
Prishtinë | Data: 4 korrik, 2014
Kohëzgjatja: 23 minuta

Te pranishëm:
Alije Vokshi (E intervistuar)
Jeta Rexha (Intervistuesja)
Donjetë Berisha (Intervistuesja / Kamera)

Simbolet e komenteve në transkriptë të komunikimi jo—verbal:

- Komunikim emocional
- † I intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

- [] Shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin
Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime,
emra apo shprehje.

JR Ms. Alije, can you tell us something about your childhood, where you finished elementary school, what are your most beautiful memories?

AV Yes, I finished elementary school in Ferizaj since my father was moved to Prizren, Gjilan... because he worked at the court. And I went to elementary school there until the third grade, then we moved here, to Pristina, and here I continued at Emin Duraku¹ Elementary School. Then at Elena Gjika² Elementary School.

JR How did the desire, how did the desire to paint come about?

AV It started in elementary school here at Emin Duraku, that is when, from elementary school, and it continued.

JR Then you continued in secondary school, where?

AV I finished secondary school at gymnasium.³

JR At Sami Frashëri?⁴

AV In...

DB Back then it was called Ivo Lola.⁵

AV It was Ivo Lola.

JR And after secondary school you continued with your studies, right?

AV Yes. No, first I went to Shkolla e Lartë Pedagogjike⁶ for two years. Then my professor saw that I was working so well, he was from Montenegro, he told me, "You should definitely go to Belgrade to continue your studies because you are working so well, your portraits..." and I went to Belgrade. When I went to Belgrade, the exam... we worked for one week with colors, drawing, with... and in the end, I passed the exam, it was a big joy for me. All the professors came to me and asked, "But your paintings..." One of them was a painting professor there, she asked me, "You have something very special, keep it, you are working very well." Another professor from Belgrade, Zoran Petrović,⁷ complimented my portraits, so they really motivated me and I was very happy when I passed the exam, it was a big joy for me.

DB Was it difficult to enroll?
AV Now, I don't want to say that it was, but I know that when I saw myself there, my name... auu {onomatopoeic}... such joy.

DB Did you have problems going to study abroad, considering that girls at that time weren't that free to study?

AV I wasn't even thinking about going to Belgrade, but my professor, he was the reason why I went.

DB How did your family react to it?

AV No, my family, my mother said, "There is no way you are going there, you have to stay here and get married, look all your friends are married already," but my father allowed me, he said, "You have to go and that's it!" And so, I did five years there. Two years here, three there, five in total.

JR How do you remember your student life there?

AV In the beginning, I had no bank loans or scholarships... it was a little difficult. My father always worked, we were four children. He didn't know what to do with the money, to educate us or... the salaries, income back then were very low. I had difficulties in the beginning, but then after getting the scholarship and loans, then I had a really good time. I would buy canvas and colors, I would buy cloth, I would buy everything. That helped me a lot, my professor was, the other professor when I was in the third grade, in the third year in the class of professor Milo Milunović,⁸ he was from Montenegro and he studied with [Augusto] Giacometti,⁹ he only wanted us to paint landscapes, and I didn't know that nobody dared to interfere with his subject... I didn't know.

And we would take the bus to go to the city center from the city of students, and in the center of Belgrade there was Hotel Moscow, and there I saw a Roma, a Roma, you know a magjupe,¹⁰ how to say, dressed in their... I liked them a lot because they looked very special and I asked, "Would you like to come?" We had to

1 Emin Duraku (1918—1942) was a Yugoslavian partisan active during the Second World War, and a national hero. Duraku was born in Gjakova in 1918. He was an early Albanian member of the Yugoslav communist movement.

2 Dora d'Istria, pen-name of duchess Helena Koltsova—Masalskaya born Elena Ghica (1828—1888), who was a Wallachian—born Romantic writer and feminist of Albanian—Romanian descent.

3 A European type of secondary school with an emphasis on academic learning, different from vocational schools because it prepares students for university.

4 Sami Frashëri (1850—1904) was an Ottoman Albanian writer, philosopher, playwright and a prominent figure of the Rilindja Kombëtare [The National Renaissance] movement of Albania, together with his two brothers Abdyl and Naim.

5 Ivan Ivo Lola Ribar (1916—1943) was a Yugoslav communist politician and military leader of Croatian descent. In the 1930s, he became one of the closest collaborators of Josip Broz Tito, leader of the Yugoslav Communist Party. Ribar was among the founders of the Unified League of Anti-Fascist Youth of Yugoslavia. He was killed by the Nazi Germans in 1943.

6 Shkolla e Lartë Pedagogjike, The High Pedagogical School, was founded in Pristina in 1958 as the first institution of higher education in Kosovo. In 1974, the academic staff of the Figurative Arts department of the High Pedagogical School founded the Academy of Fine Arts within the newly established University of Pristina.

7 Zoran Petrović (1921—1996) was born in Sakule, Serbia. He studied at the Academy of Fine Arts in Belgrade, graduating in 1948. He worked as a professor at the Academy, was a member of the group Samostalni [The independent] and was one of the founders of the Decembarska Grupa [The December Group] in Zrenjanin, Serbia.

8 Milo Milunović (1897—1967) was born in Cetinje, Montenegro, but educated in Shkodër, Albania. He was a painter and an art critic and one of the founders and first educators at the Academy of Fine Arts in Belgrade, Serbia (1937).

9 Augusto Giacometti (1877—1947) was a Swiss painter from Stampa, Graubünden. He was prominent as a painter in the Art Nouveau and Symbolism movements, for his work in stained glass, as a proponent of murals and a designer of popular posters.

10 Derogatory term for Roma people.

JR	Zonja Alije, a mundeni me tregu diçka për jetën e juaj gjatë fëmënisë, ku e keni kry shkollën fillore, cilat janë mem- oriet e tua ma t'bukura?	DB	A ka qenë vështirë me u regjis- tru?	1	Zoran Petrović (1921—1996) u lind në Sakule, Serbi. Ai ka studiuar në Aka- deminë e Arteve të Bukura në Beograd, ka diplomuar më 1948. Ai ka punuar si profesor në Akademi, ishte anëtar i grupit Samostalni [Të pavarurit] dhe njëri ndër themeluesit e Decembarska Grupa [Grupi i dhjetorit] në Zrenjanin të Serbisë.
AV	Po, filloren e kom kry në Fer- izaj meqenëse atëherë babën tim e transferojshin në Prizren, Gjilan... se ka punu në gjyq. Edhe aty filloren e kom fillu deri në vitin e tretë, mandej kalum këtu, erdhëm në Pr- ishtinë edhe këtu në shkollën "Emin Duraku", atje vazhdova. Mandej shkollën te "Elena Gji- ka" tash.	AV	Po, tash mos me thanë unë po, veç kur e kom pa veten aty, emrin tim e kom pa... auu... çfarë gëzimi!		
JR	Si ka fillu dëshira, si ka lindë dëshira për pikturë?	DB	A keni pasë probleme me shku me studiu jashtë vendit, tu e marrë parasysh që në atë kohë vajzat nuk kanë qenë aq të lira me studiu.	2	Milo Milunović (1897—1967) u lind në Cetinje, Mal të Zi, por ishte i arsimuar në Shkodër, Shqipëri. Ai ishte piktor, kritik i artit dhe njëri nga themeluesit dhe profesorët e parë në Akademinë e Arteve në Beograd, Serbi (1937).
AV	Po, ka lindë prej shkollës fil- lore këtu në "Emin Duraku", atëherë ka lindë, prej shkollës fillore edhe ka vazhdu.	AV	Unë as që kisha me shku në Beograd, po profesori, ai ka qenë shkaktar me shku unë atje.		
JR	Domethanë ke vazhdu shkollën e mesme, ku?	DB	E familja si e kanë pritë?		
AV	Shkollën e mesme këtu në gjimnaz e kom kry.	AV	Jo, familja çfart, nana, "Çfart, jo, s'ki me shku, ki me nejtë këtu me u martu, krejt shoqet t'u kanë martu," po babai më lëshoi, ai tha, "Veç me shku!" E kështu pesë vjet atje. Dy këtu edhe atje tre, pesë.	3	Augusto Giacometti (1877—1947) ishte piktor zviceran nga Stampa, Graubün- den. Ishte piktor prominent në lëvizjen Art Nouveau dhe Simbolizëm, dhe njihet për punën e tij — pikturë në xham [stained glass], dhe si një ithtar i muraleve dhe disenjues i pos- terëve.
JR	Në "Sami Frashër"?	JR	Si e kujtoni jetën studentore atje?		
AV	Në...	AV	Në fillim s'kom pasë as kredi, as bursë as... ka qenë vështirë pak. Gjithmonë babai im ka punu, na katër fëmijë. A me i shkollu a... atëherë rrogat kanë qenë, të ardhurat shumë të vogla. Në fillim kom pasë vështirësi, mandej kur veç e mora edhe bursën, stipen- dionin, edhe kredi, atëherë shumë, shumë mirë kom kalu. Blejsha piktura, blejsha ngjyra, blejsha pëlhurë, blejsha gjithç- ka. Ajo m'ka shpëtua shumë. Ai profesori ishte nga, profesori tjetër që kom qenë në klasën e tretë, në vitin e tretë në klasën e profesorit Milo Milunović, ² ai prej Malit të Zi, edhe ai te [Au- gusto] Giacometti ³ ka qenë ai, edhe ai kishte zakon me punu vetëm natyra të qeta, unë s'di- sha që kërkush s'guxon me u përzi në landën e... unë s'kom ditë.	4	Topçider është park dhe lagje urbane e Beogradit, kryeqytet i Serbisë.
DB	"Ivo Lola" ka qenë.				
AV	"Ivo Lola Ribar" ka qenë.				
JR	Edhe pas shkollës së mesme ju keni vazhdu studimet, a po?				
AV	Po. Jo, këtu në Shkollën e Lartë Pedagogjike njiherë, dy vjet. Manej profesori, profesori im ka pa që po punoj shumë mirë, i Malit të Zi, tha, "Ti duhesh me shku patjetër në Beograd me i vazhdu studimet sepse shumë mirë je t'u punu, portretet e tuja po na..." edhe atje shko- va, në Beograd. Në Beograd kur shkova, provimin... një javë ditë kemi punu për, me ngjyra, me vizatime, me... në fund, në fund e dhashë provimin, atëherë ka qenë shumë gëzim i madh për mu. Edhe profesorët të gjithë u afrunë te unë edhe më pytën, "Po këto pikturat e tuja..." Njena është një pro- fesoreshë e pikturës atje, ajo m'ka pytë, "Po, keni diçka të veçantë, mbajeni këtë, shumë jeni t'u punu mirë". Edhe një pro- fesor tjetër i Beogradit, Zoran Petrović ¹ edhe ai ka lavdëru portretet e mia, kështu që ma dhanë një dëshirë që shumë ashtu me të vërtetë u gëzo- va shumë edhe kur e dhashë provimin atëherë shumë kom pasë gëzim t'madh.				
			Edhe me një autobus shkojshim deri te qyteti, prej qytetit të studentëve edhe është një ho- tel aty "Moska" në qendër të Beogradit, edhe aty e kom pa unë një jevge, një jevge ashtu magjupe si me thanë e veshun edhe mu më pëlqejshin shumë ato se i kishin karakteristike diçka, edhe e pyta, "A po don me ardhë?" Me autobus u duhke deri në Topçider ⁴ me shku, prej një autobusi në auto- busin tjetër me ndërru, e mora		

“In the center of Belgrade there was Hotel Moscow, and there I saw a Roma [...] dressed in their... I liked them a lot because they looked very special and I asked, ‘Would you like to come?’ We had to go by bus to Topčider, to change buses from one to another; I took her, she accepted. And I sent her there, positioned her, when my friend said, ‘What have you done?’ She said, ‘Don’t you know that the professor doesn’t want anyone to interfere in his work, in his syllabus. He only wants us to do still life.’”

“Është një hotel aty ‘Moska’ në qendër të Beogradit, edhe aty e kom pa unë një jevge [...] e veshun edhe mu më pëlqejshin shumë ato se i kishin karakteristike diçka, edhe e pyta, ‘A po don me ardhë?’ Me autobus u duhke deri në Topčider me shku, prej një autobusi në autobusin tjetër me ndërru; e mora ate edhe lejoi ajo. Edhe e çova aty, e vendosa, kur shoqja ime po thotë, ‘Çka ki bo?’ Tha, ‘S’ka dëshirë profesori me iu përzi në punë, në programin e profesorit. Ai don vetëm natyra të qeta me ba””.

go by bus Topçider,¹¹ to change buses from one to another; I took her, she accepted. And I sent her there, my friend said, "What have you done?" She said, "Don't you know that the professor doesn't want anyone to interfere in his work, in his syllabus, he only wants us to do still life."

Kuku,¹² but in the end when everybody finished their portraits, he was really pleased. And so, he gave me an excellent grade; there were people coming from Tuzla there, from Tuzla to Bosnia, there was Nezir Čorbić, and the professor loved him. My roommates were there and when they heard that I got an excellent grade they were like, "Imagine, Alije Vokshi has received an excellent grade and Nezir has not," and it became a big deal. Anyway, the other professor in the other class, I continued there after my professor died. And he looked at my works at the end of the year, and just put his arms like this {explains with hands}, because we had 50 something works, I put them there in order, "Ah," he shouted when he saw my works. And he gave me a ten,¹³ while he gave six to the girl coming from Belgrade, her name was Mirjana Šimunović and these things. Even though I was an Albanian from Kosovo, he gave me a ten. This was fantastic, I had a really good time with the professors in Belgrade, really good.

Then I came to Pristina. I finished my studies there in '68 and here a professor from the Shkolla Normale,¹⁴ Engjëll Berisha¹⁵ said, "The call is open, we need a painter." I applied and got accepted, I worked at the Normale in '69, I worked with students. My students were really nice, even nowadays when they see me they are all like, "Professor, professor," they are fantastic, they are really good. I worked there, then I started at the Academy of Arts here at the faculty, I continued working. During one year, '69—'70 working at the Shkolla Normale, I worked and opened an exhibition at the foyer of the theatre. Hazir Miftari was the director back then, he is de-

ceased now, he died recently, and he approved my works to open an exhibition there.

And I was really happy that not only once, but several other times he allowed me to open exhibitions in the foyer of the theatre and this was to me... many, many, many good things happened to me at the Normale as well as when I came to the faculty with my students. My students also helped me a lot with conversations in... and now all of my students are professors at the Academy of Arts. And we got along really well, and so I started painting in the atelier, I would paint... I would take them to the atelier again, I saw a villager... he was with a horse carriage, and I saw him on the street, actually my mother's house is next to the atelier and I was at hers. And I saw that he was very good to be painted and I said, "Can you come to my atelier, I want to paint you?" "Yes," he came, and then such a, such a...

And it was very interesting at the exhibition that I opened, a guy came and asked me, he said, "This is very interesting, I can see that he is a worker from his big hands, a worker that..." And I painted his plis¹⁶ with a darker color, not pure white, because it wasn't white due to the work he had done, and most of the people liked it, very interesting...

Then in '77 the call was opened to go to specialize, because back then we would go to specialize. I applied and got accepted to go to Paris, I left my children... I left my deceased husband, doctor Bylbyl Shehu, he was a pediatrician, and my two daughters, Arta was six years old, I left her at the time when she had just started school and the other girl, Visare, was four years old. I think that no Albanian woman did this, it was not in our tradition to go and leave your children and husband, but I went. And I went there, my brother sent me there because he had studied film editing in Paris and knew these things. And we went to the professor who accepted

11 Topçider is a forest park and an urban neighborhood of Belgrade, the capital of Serbia.

12 Colloquial, expresses disbelief, distress, or wonder, depending on the context.

13 Grade A on an A—F scale (Ten—Five)

14 The Shkolla Normale opened in Gjakova in 1948 to train the teachers needed for the newly opened schools. With the exception of a brief interlude during the Italian Fascist occupation of Kosovo during WWII, these were the first schools in Albanian language that Kosovo ever had. In 1953, the Shkolla Normale moved to Pristina.

15 Engjëll Berisha (1926—2010), also known as Befre, was an Albanian painter from Kosovo. Berisha was born in 1926 in Pejë, Kosovo. He graduated from the University of Belgrade in 1954. He was a member of the Academy of Figurative Arts of Kosovo.

16 Traditional white felt conic cap, differs from region to region, distinctively Albanian.

atë edhe lejoi ajo. Edhe e çova aty, e vendosa, kur shoqja ime po thotë, "Çka ki bo?" Tha, "S'ka dëshirë profesori me iu përzi në punë, në programin e profesorit. Ai don vetëm natyra të qeta me ba".

Kuku, vetëm në fund kur u përfundu portreti i të gjithëve ka qenë shumë i kënaqun, shumë. Edhe kështu, edhe mu ma dha notën shkëlqyeshme. Ka pasë aty një prej Tuzllës, Tuzlla që është atje në Bosnje, ka pasë një Nezir Čorbic është qytet, ata e kanë dashtë edhe ato të gjithë, i kisha unë cimercat aty, ato kur kanë ndi që unë shkëlqyeshme kanë thanë, "Merreni me mend, Alije Vokshi ka marrë shkëlqyeshëm, këtij Nezirit nuk ia ka dhanë," edhe u ba, u çuan, ne jse mirë. E tash te profesori tjetër në klasën tjetër vazhdova tash mbasi ky vdiq. Edhe ai punimet po i shiqon e sene në fund të vitit, vetëm i ka ba dy krahët kështu i ka shtri {shp-jegon me duar}, se 50 a sa punime i kemi, i kemi rradhitë aty edhe, "Ah," ka bërtitë kur i ka pa punimet e mia. E mu ma jepë dhjetëshe e asaj ia jepë gjashtëshe prej Beogradit që ka qenë, Mirjana Šimunović e këto gjëra... anipse kom qenë unë prej Kosovës edhe shqiptare, mu ma dha dhjetëshe. Kjo është fantazi, shumë mirë kom kalu me ata profesorët në Beograd, shumë mirë.

Mandej erdha këtu në Prishtinë, '68—tën atje e kom kry fakultetin edhe këtu një profesor i Shkollës Normale, Engjell Berisha tha, "Është shpallë konkursi, po dojmë na një pikto-re". Edhe unë konkurova në konkurs edhe u pranova, në vitin '69 në Normale punova, punova me studentë. Shumë të mirë i kom pasë studentët që sot kur më shohin, viti '69... sot kur më shohin, "Profesore-shë, profesore-shë," fantastik janë, shumë janë të mirë. Edhe punova aty, mandej kalova në Akademinë e Arteve këtu në fakultet edhe kështu fillova me punu. Gjatë vitit, një vit, gjatë vitit prej '69— '70 në Normale që punova e hapa një ekspozitë në foajenë e Teatrit. Hazir, Hazir Miftari ka qenë ai drejtor atëherë, i ndjeri tash që

vdiq edhe që m'i ka pranë punimet aty me hapë ekspozitën.

Edhe unë kom qenë shumë e kënaqun që jo vetëm njiherë po edhe disa herë që kom hapë ekspozitë më ka leju në foajenë e Teatrit, edhe kjo ka qenë për mu... shumë, shumë, shumë gjëra të mira më kanë ndodhë edhe në Normale edhe këtu mandej kur erdha në fakultet me studentë. Edhe studentët më kanë ndihmu shumë, shumë në biseda në... E tash të gjithë ata studenta që kanë qenë që iu kom dhanë mësim janë në Akademi aty, profesorë. Edhe diçka kalojmë fantazi shumë, edhe qe kështu fillova me pikturu në atelie pikturojsha, i mersha prapë në atelie këtu, një fshatar... ka qenë me këto kerret që kanë qenë me kuaj e me... edhe unë po e shoh në rrugë aty, në të vërtetë qe këtu përballë e kam pasë shtëpinë, te nana ime isha. Edhe e pashë që ishte bash kështu për me pikturu edhe i thashë, "A po vjen për me të pikturu në atelie?" "Po," erdhi, edhe atëherë çfarë, çfarë...

Edhe shumë ka qenë interesant në ekspozitën që e kom pasë njeni po më pytë, një person, po thotë, "E kjo shumë interesant, po shifet që është me këto durte e mëdhaja, punëtore që ka..." Edhe atë plisin ia kom punu ashtu pak si që është pak ngjyrë ma të mbylltë, jo të bardhë të pastër por prej punës që ka punu, edhe shumë interesant i ka pëlqy shumicës, e qe kështu...

Mandej në vitet e '77—ta po hapet konkursi për specializim, se përpara shkojshin në specializim. Edhe unë po konkuroj edhe po mar me shku në Paris, e po i lo fëmijët... po e lo bashkëshortin tim të ndjerë doktor Bylbyl Shehun, pediatër ka qenë, edhe dy vajzat e mia. Artën gjashtë vjeçare, kur ka fillu me shku në shkollë po e lo, edhe vajzën tjetër Visaren katër vjeçare. Unë mendoj se kështu asnjë shqiptare s'ka qenë zakon që me shku me lanë fëmijët e burrin, po unë po shkoj. Edhe atje shkova e vëllau im më dërgoi atje, se ai ka qenë ma përpara, Skënder,

the students for specialization, and there were other students from other republics as well, but she gave me the most expensive atelier, at the most expensive academy.

DB Were there others from Kosovo?

AV No, there weren't, I was the only one. I was the only one. And this is it. I say that it was the most expensive atelier because the most famous painters... Pablo Picasso, George Braque and Montmartre had established a group and my professor, the famous professor, was part of it as well.

JR And how was your student life there?

AV ...and this group was called Le Bateau—Lavoir. I had a good time there, I had some difficulties because Paris, you know, but I had a good time. And I pleasantly remember these things, they are fantastic. I go to my daughters in London twice a year, and there is a big center with libraries for arts, film and music. I go there and look at the books, two or three years ago I saw a book in which there was the name of my professor, and the name of a very great professor. When I came here, I wrote the title of the book down and asked my daughter to buy it and mail it to me. When I received that book, I walked around Pristina. "Oh, Alije, such happiness," I don't know, a happiness, I cannot describe it, I was really happy.

And these things are what keep me going now and they motivate me to work even more. This is it. At the Academy, I get along very well with the students, they love me very much, very much. They can hold a nice conversation and they are very polite. The projects they are doing, and I am not only talking about painters but in general about our youth, they are progressing, this is something unbelievable. Our youth are really progressing. A professor who was there, Kadrush Rama,¹⁷ his son in London, he is an architect or I don't exactly know, but he has progressed a lot, he is really,

really good... then the other, the son, Sislej,¹⁸ the son of Xhevdet Xhafa,¹⁹ is doing some fantastic performances, fantastic. So, Albanians are very smart and educated... those abroad are progressing and this is something very pleasant.

At Elementary School Vuk Karadžić,²⁰ a professor taught us French, she would sometimes ask us to go to her house to send something or take some flowers. And she had a son, when I was in Paris for my specialization, a painter from Peja, Daut Berisha,²¹ a very good painter who opened an exhibition in Paris and we went there, there were some of my friends from Belgrade who had studied something there and they knew me, they were together with the son of my French teacher, and he looked at me, I looked at him too and I said, "Are you the son of the lady who taught French?" He said, "Yes," her last name was Lukica something, he was really surprised and said, "What a place, Paris!" I had met him during my eight-year school and now in '77, and this is how it was.

My brother drove me to Paris, we went nearby. Emile Zola was a really good friend of Cezanne, they got along very well and Emile Zola loved Paul Cezanne very much. I am telling this because when Emile Zola wrote the book *In the Paradise of Women*, in that book he says, "A woman with two children, with a brother and a sister went to Paris from the village after the death of their father, and they went to their paternal uncle's and when they entered Paris, when they entered Paris, those centers, they were surprised..." And all those things, those streets, when I read that book, it felt like it was talking about me, because the same thing happened to me, my brother sent me there, and I looked... wow... that novel was really interesting, because the same thing happened to me, just like in Zola's book, *In the Paradise of Women*.

17
Kadrush Rama (1938) was born in Podujevo, Kosovo. He graduated from the Academy of Figurative Arts in Zagreb in 1966. He received a Master's degree in Zagreb in 1970. He was a painter and worked as a professor of painting at the Academy of Arts in Pristina.

18
Sislej Xhafa (1970) was born in Peja, Kosovo. He is a Kosovar Albanian contemporary artist based in New York.

19
Xhevdet Xhafa (1934) was born in Peja, Kosovo. He did his graduate and post-graduate studies in Ljubljana under the mentorship of professor Gabriel Stupica. He worked as a professor at the Academy of Arts in Pristina until his retirement.

20
Vuk Karadžić (1787—1864) was a Serbian philologist and linguist who was the major reformer of the Serbian language. He is called the father of the study of Serbian folklore.

21
Daut Berisha (1941) was born in Peja, Kosovo. He graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade, in the class of Professor Rajko Nikolić. He received a Master's degree from the Academy of Fine Arts in Paris, France.

Skënder Vokshi montazhën e ka kry në Paris edhe i ka ditë këto gjëra. Edhe shkum te, shkum te ajo profesoresha që i pranon këta studentat për specializim, edhe kishte edhe prej republikave tjera studentë kishte, mirëpo mu ajo ma dha atelienë ma të shtrenjtë, akademinë ma të shtrenjtë.

DB AV Prej Kosovës a ka pasë tjerë?
Jo, s'ka pasë, vetëm unë. Vetëm unë kom qenë. Edhe qekjo, qekjo është. Aty them atelieja ma e shtrenjtë ka qenë, se piktorët ma të njohur, ai piktori që ka qenë se Pablo Picasso, George Braque dhe Montmartre e kanë formu një grup që ka qenë edhe ky, edhe qiky profesori, edhe ky profesori i njoftun.

JR AV E si keni kalu jetën studentore atje?
...edhe ky, atë grup e kanë qujtë grup Le Bateau—Lavoir. Atje mirë, mirë kom kalu. I kom pasë pak do vështirësi se Parisi e sende, mirëpo mirë, mirë kom kalu. Edhe tash me dëshirë të madhe i përkujtoj këto gjëra, këto gjëra fantastike që janë shumë. E unë shkoj te vajza çdo... dy herë në vjet në Londër, e aty është një qendër e madhe që ka biblioteka për art për film për muzikë, edhe unë shkoj aty i shiqoj librat edhe para dy vjete, tri, a sa ka? E pashë aty një libër që në atë libër ishte emri i profesorit tim që kom qenë unë aty, edhe e një piktorit shumë të madh që ka qenë aty emri i atij. Edhe kur erdha këtu, i shënova titujt e librit edhe i thashë vajzës me ma ble me ma dërgu me postë, edhe ma ka dërgu. Kur e kom marrë atë libër, kom shëtitë nëpër Prishtinë, "Oh Alije, çfarë gëzimi!" S'di, një gëzim sikurse, s'po di si me iu thanë, shumë jom gëzu.

Edhe tash po më mbajnë këto gjëra, tash po më, edhe po më motivojnë me punu edhe ma tepër. Kjo është! Përndryshe këtu në Akademi me studentat shumë mirë e çoj, shumë, ata shumë më dojnë mu, shumë. Një bisedë të mirë, një edukatë të mirë e kanë. Këto projekte që po i bajnë, jo vetëm për piktorë, po këta të rinjtë tanë edhe jashtë që po përparojnë

edhe po shkojnë, kjo është diçka e pabesueshme. Shumë, shumë janë t'u përparu këta tanët. Nji profesor ka qenë aty nji Kadrush Rama, djali i tij atje në Londër a në arkitekturë a s'di ku, veç ka ba nji përparim të madh, shumë është i lavdueshëm, shumë është i... ai tjetri, tjetri... djali, ky Sislej i Xhevdet Xhafës edhe ai po bon fantazi, do performanca do, fantastike. Kështu që, shqiptarët janë shumë, shumë të zgjut, shumë të edukum, shumë... ata jashtë janë t'u përparu, ajo është diçka shumë e kënaqshme.

Në shkollën tetë vjeçare "Vuk Karadžić", nji profesoreshë, nji arsimtare na ka dhanë gjuhë frënge, edhe ajo na dërgonte ndonjëherë në shtëpi me i marrë do lule me i dërgu sene. Edhe e ka pasë djalin, kur isha në specializim unë në Paris, nji piktor i Pejës, nji Daut Berisha është shumë piktor i mirë, e hapi një ekspozitë aty në Paris edhe ishin edhe, ishin edhe ato disa të Beogradit, disa shoqe që kanë studiu diçka aty në Beograd, edhe më njoftën mu ato, edhe ishin me këta, me djalin e kësaj [profesoreshës] së gjuhës frënge që ka dhanë, edhe ai po më shiqon mu unë po e shiqoj ata, i thashë, "Mos jeni djali i asaj që ka dhanë gjuhë frënge?" Edhe po thashë, Lutica ajo mbiemrin, u çudit edhe ai tha, "Çfarë Parisi," në tetë vjeçare tash në vitet '77 me u pa, edhe qeshtu ishte kjo.

E vëllau im më pruni aty në Paris me kerr, shkum aty afër. E Emile Zola shumë me Cezanne janë shoqnu edhe e ka dashtë shumë Emile Zola Paul Cezanne. Këtë po e them që kur e ka shkrujtë një libër Emile Zola, e ka shkrujtë "Në parajsën e femrave" e në atë libër shkrun, thotë se, "Vajza me dy fëmijë, me një vëlla edhe me nji motër dorë për dore kanë ardhë në Paris prej një fshati se iu vdes baba, edhe vijjnë te axha këtu edhe kur kanë hy, kur kanë hy në Paris në ato qendra, ato... Jonë hutu, jonë... Edhe të gjitha ato gjëra, ato rrugët, ato unë kur e kom lexu atë unë kom mendu se unë jom në atë... se njëjtë mu vëllau jem më ka dërgu atëherë, e po i shiqoj uau...

“This is the master who was driving his horse car and when I saw him, I stopped him and said, ‘Can you come to my atelier so I can make a portrait of you?’ ‘Yes,’ he said. And I worked, and these hands, I mean he is tired, and his plis, the color of his plis is not pure white, but I did it like this because he had worked and he is tired, and the color is like that because of the dust. And when Jusuf Kelmendi saw this in my exhibition, he said, ‘You can see it in this painting, these hands, tired... a really, really good portrait.’”

“Ky është mjeshtri që ka qenë në kerr me kuaj edhe e kom pa unë e kom nalë, i kom thanë, ‘A munesh me ardhë në atelie me ta bo portretin?’ ‘Po,’ ka thanë. Edhe e kom punu, edhe këto dur të shumë domethanë i lodhun, e ky, plisi, plisi prej ngjyrës nuk është ngjyra e bardhë sikurse e plisit, po unë ia kom punu ashtu që ka punu edhe që është lodhë, edhe që është ngjyra, pluhuri. Edhe kur e ka pa në ekspozitën time të parë një Jusuf Kelmendi ka qenë një personalitet, edhe ka thanë, ‘Në këtë pikturë taman po shifet, me këto durë, i lodhun, me këto durë... Shumë, shumë portret i mirë.’”

JR Do you remember your first painting, where the idea for it came from?

AV Yes, the first painting that I did was a gypsy who I took from the street to draw her portrait. And that painting was bought by, when they saw it in the exhibition. The director of Rilindja²² bought it. And that painting was taken by someone... that was a really good painting because when people would come to the Academy of Sciences from the Theatre of Albania, when writers and everyone would come they would take my painting, the old lady, and put it on the stage, that was like, like... it was liked by everyone.

JR Maybe a painting or something else where you had a more professional inspiration, maybe?

AV Portraits were for me, portraits.

JR So, that was something more special for you?

AV Yes, portraits and only portraits. Then the professors instructed me, those from the Shkolla e Lartë Pedagogjike, "Work portraits because you do them very well."

[The speaker stands up in front of her paintings and explains them to those who are present.]

These are two figures, the last portraits that I worked on. Before them the people took their own positions, but these are different, I mean they aren't the same. While these two others are with light colors, after we declared independence everything seemed white to me, white, white. Here's the dancing, there is a woman dancing, these are lighter colors as can be seen. And these are two portraits, the most recent ones.

This is the portrait of my daughter Visare, Visare Selimaj; when she was at the Meto Bajraktari School, I did her portrait. And let me show you the old man. This is the master who was driving his horse carriage and when I saw him, I stopped him and said, "Can

you come to my atelier so I can make a portrait of you?" "Yes," he said. And I worked, and these hands, I mean he is tired, and his plis, the color of his plis is not pure white, but I did it like this because he had worked and he is tired, and the color is like that because of the dust. And when Jusuf Kelmendi saw this in my exhibition, he said, "You can see it in this painting, these hands, tired... a really, really good portrait." He liked it.

We remained here during the war, my deceased husband and I. Our daughter went to Macedonia together with everyone. And my brother's house was just next to mine, and his wife came and said, I had my curtains open, she said, "Look, they came!" And I was in the room there, I went to the room where Bylbyl was lying, and I asked him to take a pill because he had heart issues and I said, "Take a pill first," "Why," he said, "What happened?" I said, "Take a pill first." He took the pill and they came, the police and everyone, so we took the chairs and some bread as well as some blankets and went to the roof and waited for them to come. But they had gone straight and now they had returned [to where they came from], we were staying there, waiting, waiting. My brother came, then a neighbor of ours came to look for Bylbyl, because he had invited us for lunch, he came, "Where is Bylbyl?" He thought that he was dead because he wasn't answering. At some point, we went out and told him, "It happened like this, like this."

JR What are your plans for the future?

AV To open an exhibition.

JR Here in Kosovo?

AV Yes, here in Kosovo.

shumë m'u ka dukë interesant ai roman, se edhe mu më ka ndodhë ashtu njëjtë çka e ka punu Zola, ai libër, "Në parajsën e femrave" është...

JR A iu kujtohet piktura juje e parë që e keni bo, si iu ka ardhë ideja?

AV Po, pikturën e parë që e kom bo ka qenë një jevge që e kom marrë me bo portret, me portretu. Edhe atë pikturë ma kanë ble këta, kur e panë këta ekspozitën, drejtori i "Rilindjes". Edhe ajo pikturë dikush e ka marrë dikush... ajo ka qenë shumë pikturë e mirë sepse kur vishin këta me majtë në Akademi të Shkencave, në Teatër, të Shqipërisë kur vishin këta shkrimtarët e të gjithë e mershin atë pikturën time, plakën edhe e vendosshin aty në binë, edhe ajo ka qenë si, si... shumë e kanë pëlqy atë pikturë.

JR Ndoshta një pikturë ose diçka tjetër ku ju e keni pasë një frymëzim ma profesional nashta?

AV Portreti ka qenë për mu, portreti.

JR Domethonë ajo ka qenë diçka ma e veçantë për juve?

AV Po vetëm portreti, portretet. Masnej edhe më kanë udhëzuar edhe profesorët, këtu të Shkollës së Lartë Pedagogjike, "Puno portrete se shumë mirë je t'u punu".

[E intervistuar ngritet në këmbë përpara pikturave të saj dhe ua shpjegon ato të pranishmeve]

Këto janë dy figura, portretet e fundit që i kom punu. Para atyne që kanë marrë poza që kanë qenë, këto dy të fundit kanë ndryshu, domethanë s'kanë qenë të njëjta. Kurse këto dy të fundit janë me ngjyra të çelta, pavarësinë kur e kemi marrë atëherë, atëherë gjithçka më dukej bardhë, bardhë, bardhë. Këtu vallëzimin, edhe aty është një femën e cila është t'u vallëzu, këto janë ngjyra ma të çelta, dallohen. Edhe këtu janë dy, dy portrete pak ma, të fundit këto, të fundit.

Ky është portreti i vajzës Visare, Visare Selimaj, kjo kur ka qenë këtu në shkollën "Meto

Bajraktari" kom bo portretin, edhe qe kështu. E tash ta qes këtë plakun. Ky është mjeshtri që ka qenë në kerr me kuaj edhe e kom pa unë e kom nalë, i kom thanë, "A munesh me ardhë në atelie me ta bo portretin?" "Po," ka thanë. Edhe e kom punu, edhe këto durte shumë domethanë i lodhun, e ky, plisi, plisi prej ngjyrës nuk është ngjyra e bardhë sikurse e plisit, po unë ia kom punu ashtu që ka punu edhe që është lodhë, edhe që është ngjyra, pluhni. Edhe kur e ka pa në ekspozitën time të parë një Jusuf Kelmendi ka qenë një personalitet, edhe ka thanë, "Në këtë pikturë taman po shifet, me këto durë, i lodhun, me këto durë... Shumë, shumë portret i mirë". E ka pëlqy.

Gjatë luftës na mbetëm këtu në shtëpi, unë dhe bashkëshorti im i ndjerë, vajza shkoi në Maqedoni atëherë kur shkuntë gjithë. Edhe na, përballë e kom pasë vëllaun tim, përballë me shtëpi, edhe po del gruaja e vëllaut, po thotë, unë, perdet ishin edhe i pata çelë perdet, tha "Qe erdhën!" Edhe unë isha në dhomë aty, shkova në dhomë ku ishte shtri Bylbyli, edhe thashë le ta pin një hap njëherë se ka qenë, e ka pasë disa herë këtë sëmundjen e zemrës, i thashë, "Pije një hap njëherë," "Pse," tha, "çka u ba?" I thashë, "Pije një hap njëherë". E ka pi hapin e ata erdhën, këta të policisë e krejt, edhe i morëm do karrika do sene me i çu në tavan, morëm bukë i çumë aty, do plafa do sene, hypëm aty edhe po presim kur kanë me ardhë. Mirëpo, ata kanë shku drejt anej, edhe tash shkuntë ata jonë kthi [prej nga kanë ardhur] na po rrijmë, po rrijmë, po rrijmë aty. Kur po vjen vëllau, po vjen ky kojshiu se na pat' thanë për drekë njani, po vjen, "Ku o Bylbyli?" Ka mendu se ka vdekë, se s'po përgjigjet. E dikur dolëm edhe i tregum, "Qishtu, qishtu ka ndodhë".

JR Cilat janë planet tuaja për të ardhmen?

AV Një ekspozitë me hapë.

JR Këtu në Kosovë.

AV Po, këtu në Kosovë.

Blerim Luzha

Blerim Luzha was born in 1937 in Tirana, Albania. In 1963, he graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade, Serbia. He completed his postgraduate studies at École Nationale Supérieure des Arts Décoratifs in Paris, France in 1966. Luzha worked for two years as a textile designer at the Opera Dessins Studio in Paris. Upon his return to Kosovo, he worked as a collection curator at the National Gallery of Kosovo until his retirement in 2003. Today, Luzha lives in Pristina with his family.

Blerim Luzha u lind më 1937, në Tiranë, Shqipëri. Në vitin 1963 diplomoi në Akademinë e Arteve të Aplikuara në Beograd, Serbi. Studimet postdiplomike i kreu më 1966, në École Nationale Supérieure des Arts Décoratifs në Paris, Francë. Luzha punoi për dy vite në ateleun "Opera Dessins" në Paris, si dizajner i tekstilit. Me t'u kthyerit në Kosovë, ai punoi si kurator i koleksionit në Galerinë Arteve të Kosovës deri në pensionim më 2003. Sot, Luzha jeton në Prishtinë bashkë me familjen e tij.

Interview

Interview with Blerim Luzha
Pristina | Date: February 20, 2018
Duration: 67 minutes

Present:

Blerim Luzha (Speaker)
Erëmirë Krasniqi (Interviewer)
Donjetë Berisha (Camera)

Transcription notation symbols of non—verbal communication:

- ◊ Emotional communication
- ✋ The speaker explains something using gestures.

Other transcription conventions:

- [] Addition to the text to facilitate comprehension
Footnotes are editorial additions to provide information on localities, names or expressions.

Intervistë

Intervistë me Blerim Luzhën
Prishtinë | Data: 20 shkurt, 2018
Kohëzgjatja: 67 minuta

Të pranishëm:

Blerim Luzha (I intervistuari)

Erëmirë Krasniqi (Intervistuesja)

Donjetë Berisha (Kamera)

Simbolet e komenteve në transkriptë te komunikimi jo—verbal:

- Komunikim emocional
- ✋ I intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

- [] Shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin
- Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime,
emra apo shprehje.

Part One

[The interviewer asks the speaker to talk about his early childhood memories. The question was cut from the video—interview.]

BL I was born in Tirana, on October 25, 1937. I finished elementary school in a few cities because we came back from Tirana in '42, I finished [elementary school] in Mitrovica, in Prizren and in Gjakova. Because that's how my father was placed for work. I was born in Tirana because my father worked for 22 years during King Zog's time. He was a mayor, prefect and a teacher, he had a few different occupations. Then, I finished Shkolla e Mesme e Artit¹ in 1958.

EK Were you a big family?

BL What?

EK Let's not go this fast. Were you a big family?

BL Oh family, too... yes. I come from a family, it was a big family, so my father had three children. I have... actually five children, two boys and three girls. I am the second child, Shpresa was the first, then Fëllanza. Mërgime [whose name means exile], was born in exile because my father was sent to a work camp and he was a political prisoner, yes, and sent to work camp. He was, I mean he spent eight years in prison and in the work camp. So he was a political prisoner because he was accused of working for Albania, because he insisted on the unification of Kosovo with Albania and things like that, but he was never tried.

EK Was he sent to work a camp in Yugoslavia or Albania?

BL What?

EK Was he sent to a work camp in Yugoslavia or Albania?

BL No, no, he was sent here, because we came here in '42. Then, I mean I was alone here at school. I finished school at boarding schools, in dormitories like a person without... because my mother died in '44 and I was practically an orphan. Then my father got remarried, and I have two sisters

and a brother from my father, and so on. In 1958, 1958 I finished Shkolla Mesme e Artit. Shkolla e Mesme e Artit lasts five years.

EK In Peja, or?

BL In Peja, Shkolla e Artit was in Peja back then, and in the same year I graduated [from Shkolla e Artit] I enrolled at the Academy of Applied Arts in Belgrade. I only applied there formally because I thought I would not get accepted. Out of 320 candidates that applied, that went through the entrance exam, only about 40, 42 students were accepted.

EK Could you tell us in more detail about Shkolla e Artit in Peja? I mean Shkolla e Mesme e Artit in Peja? How was it at the time? What did they teach you?

BL Ah, the program?

EK What kind of professional preparation was it?

BL Shkolla e Mesme e Artit back then was called Shkolla për Zbatimin e Arteve [School of Applied Arts]. I was in the painting department, the school had two other departments, architecture and the wood processing department, as a form of sculpture, applied sculpture. The program of that school was, the whole school was in Serbo—Croatian, whereas we had Albanian language once a week, once a week, so one hour a week, no more. And we didn't have other professors in our language and so we didn't have other courses in Albanian, only this. In the year... I'm not sure in the second year or the third year, two Albanian professors came, Shemsedin Kasapolli² and Xhevat Gacaferri.

EK What did these two teach?

BL Shemsedin Kasapolli taught us aesthetics. He was a very good teacher, a very, very prepared professor, then later he became a professor at the Academy. He is one of the first people who had a diploma from the Academy of Applied Arts in Belgrade. So we had a feeling that things were good now that someone can speak Albanian, because in the be-

1 Shkolla e Mesme e Artit në Pejë, Arts High School in Peja, was built in 1926 and opened in 1949. It was here that the first generations of visual artists in Kosovo received their education in figurative and applicative arts. The education they received enabled the artists to continue on to higher education in the arts. The historical building of the Arts High School in Peja was destroyed in August, 2017.

2 Shemsedin Kasapolli (1929—2006) was born in Peja, Kosovo. He studied at the Academy of Fine Arts in Belgrade, Serbia. Upon his return to Kosovo in 1969, he taught aesthetics at the Shkolla Lartë Pedagogjike and later at the Academy of Fine Arts in Pristina.

- Pjesa e Parë
- [Intervistuesja kërkon nga folësi të flet rreth kujtimeve të hershme të fëmijërisë. Pyetja është prerë nga video—intervista.]
- BL Unë kam lindë në Tiranë me 25 tetor, 1937. Shkollën fillore e kam kry në disa vende se jemi kthyer prej Tiranës në '42, e kom kry në Mitrovicë, në Prizren edhe në Gjakovë. Se qashtu ka qenë i sistemum baba, ka qenë puna. Në Tiranë kam lindë se baba atje ka punu 22 vjet në kohën e Mbretit Zog. Ka qenë kryetar komune, prefekt e mësues e disa profesione i ka pasë. Mandej, Shkollën e Mesme të Artit e kom kry në vitin 1958.
- EK A keni qenë familje e madhe?
BL Si?
- EK Mos t'shkojmë aq shpejt. A keni qenë familje e madhe?
BL A edhe familja... po. Unë rrjedhi prej një familje, familja ka qenë e madhe, domethonë baba im i ka pasë tre fëmijë. Domethonë unë i kom... pesë fëmijë në të vërtetë, dy djem e tri vajza. Unë jom i dyti, Shpresa ka qenë e para, mandej ka ardhë Fëllanza, Mërgimja e cila ka lind në mërgim se babën e kom pasë të internum edhe ka qenë i burgosur politik, po, edhe i internum. Ka qenë domethonë i ka kalu burg e internim afër tetë vjet. Domethonë ka qenë i burgosur politik se e kanë akuzu që po punon për Shqipni, e po insiston për m'u bashku Kosova me Shqipni e ku ta di une, por kurë s'ka qenë i gjykum.
- EK Internimi ka ndodhë në Jugosllavi, a në Shqipni?
BL Si?
- EK Internimi a ka ndodhë në Jugosllavi a në Shqipni?
BL Jo, jo këtu është internu se na këtu kemi ardhë në '42. Mandej, domethonë unë vetëm kom qenë në shkollë këtu. I kom kry shkollat nëpër internate nëpër konvikte si njeri pa... se mu edhe nana më ka vdekë në vitin '44 e kom qenë domethonë jetim praktikisht. Mandej baba u martu, e prej babës i kom dy motra edhe një vlla, edhe kështu. Në vitin 1958, 1958 unë e kom kry Shkollën e Artit. Shkolla e Artit zgjatë pesë vjet.
- EK Në Pejë apo?
BL Në Pejë, në Pejë ka qenë Shkolla e Artit atëherë, edhe në të njëjtin vit unë jom regjistru në Akademinë e Arteve Aplikative në Beograd. Aty unë jom shkuveç formalisht se e kom ditë që s'pranona se prej 320 e sa kandidatëve na në provim pranues jemi pranunja 40, 42 studentë.
- EK A kishit mujtë ma detajisht me folë për Shkollën e Artit në Pejë? Shkollën e Mesme të Artit në Pejë? Qysh ka qenë në atë kohë? Çka ju kanë mësuar?
BL Aha, program diçka?
- EK Çfarë formimi iu ka mundësu në atë kohë?
BL Shkolla e Mesme domethonë e Artit atëherë është quajti Shkolla për Zbatimin e Arteve. Unë kom qenë në seksionin e pikturës, shkolla i ka pasë edhe dy seksione, seksionin e arkitekturës edhe seksionin e përpunimit të drunit, domethonë si formë e skulpturës, skulpturës aplikative. Aty programi i asaj shkolle ka qenë domethonë, krejt shkolla është zhvillu në gjuhën serbokroate, kurse gjuhën shqipe e kemi pasë një herë në javë, një herë në javë domethonë një orë në javë, jo ma tepër. Edhe s'kemi pasë profesor të gjuhës edhe domethonë në gjuhën shqipe asnjë landë tjetër vetëm këtë. Në vitin... eh tash s'po di a në vitin e dytë a tretë, kanë ardhë dy profesorë shqiptarë Shemsedin Kasapolli edhe Xhevat Gacaferri.
- EK E çka ju mësojshin këta dy?
BL Shemsedin Kasapolli neve na ka dhonë ornamentikë, ornamentikën. Ka qenë një pedagog shumë i mirë, profesor shumë, shumë i përgaditun, mandej u bo këtu profesor i Akademisë ma vonë. Ai është domethonë ndër njerëzit e parë që ka diplomë në Akademinë e Arteve Figurative në Beograd. Edhe kështu që kemi pasë njëfarë ndjenje që u bo mirë që dikush po din me fol shqip se në fillim na nuk dishim as serbisht si duhet.

ginning [when everything was in Serbian] we didn't even speak Serbian well.

BL

EK And what were the students, were they... ?

BL What?

EK What background did the students have, were they Albanian or?

BL You mean the pupils? Because this is high school, we are talking about high school. The pupils, there were a few Albanians, in my class, there were ten of us, ten pupils. A female and three male Albanian pupils. From all of them, it was Masar Nixha and I, he then continued on to Physical Culture and Sports Studies in Belgrade and Rexhë Kelmendi about whom I don't know anything for a long time because he went to Italy. So 30 percent were Albanians and 70 percent were Serbs and Montenegrins, there were a lot of Montenegrins. Shkolla e Mesme e Artit in ex-Yugoslavia was a renowned school, especially for painting, we had very good professors, very hardworking.

EK Do you know the names?

BL How?

EK Do you know the names?

BL Of course, Svetozar Kamenović³ was our teacher, he was a painter from Pirot who was a very good teacher and he wasn't prejudiced, so he treated us like the others. Vlada Radović⁴ was from Peja, he taught us painting, Rufin Lazović. These were professors of professional subjects, we were taught Albanian by Ahmet Meha, Professor Ahmet Meha, who later changed his last name to Kelmendi, probably from Kelmendi fis.⁵ And he died actually a couple of years ago, he was a professor here at the Shkolla e Lartë Pedagogjike.⁶ The first director was Rista Jovović, a Montenegrin. He was a good man, but then they were not as nationalistically charged as they became later. What else should I say about Shkolla e Artit, I don't know.

EK What kind of education... I mean you were shaped more

as a painter, right, at Shkolla e Mesme e Artit in Peja?

So there we had painting as a subject, drawing, action drawing that today we call it the nude, and then the other subjects. Theoretical subjects, art history, French language, then we had color technology, we even had chemistry.

EK And regarding the history of art that you were taught at that time, was it Yugoslav or world history?

BL No, so art history since the Neolithic Period, and Stone Age until modern art, so general art history.

EK Was this education sufficient to prepare you for admission to Belgrade? The education in Shkolla e Mesme e Artit of Peja, did it prepare you enough so you could then apply to the University in Belgrade?

BL The matter of university was very problematic, I will tell you, I was anyway the son of a dissident so to say, but even after I graduated, of course with excellent grades, I went and applied to Belgrade. I told you how many candidates there were, I didn't even dream of getting in. I was assigned to teach figurative art at Mitrovica High School, but luckily I was accepted, it was luck, also my ability, but mostly luck, from 300 and more candidates. Even though Shkolla e Mesme e Artit was renowned for painting in Yugoslavia. So we had good professors.

EK How was the enrollment exam, what sort of requirements did they have there?

BL The enrollment exam in Belgrade? The enrollment exam lasted five days. The enrollment exam lasted five days, we drew a portrait two days, nude one day. Then another day with colors, still lifes. Like this, so it was like general knowledge. And to tell you the truth I chose the Department of Textiles after I got in because of the scholarship. Because otherwise I would not have the chance to get a scholarship, and the textile factory in Gjakova promised me that if I chose textiles [to study] they would provide me with a scholarship.

3

Svetozar Kamenović (1921–1979) was born in Pirot, Serbia. He was a Kosovo Serb painter who finished his training at the Belgrade Academy of Fine Arts in 1953. After graduating, he began teaching at the Arts School in Peja, where he remained until his death in 1979. His paintings were widely exhibited in Kosovo, in particular in the 1970s.

4

Vladimir Vlada Radović (1901–1986) was born in Peja, Kosovo. He graduated from the School of Arts in Belgrade, Serbia. He was one of the first educated painters in Kosovo and an organizer of cultural life in Peja, as well as a teacher at the Arts High School in Peja.

5

Fis is the Albanian exogamous kinship group that like the Latin gens includes individuals who share an ancestor. Fis can be defined as a patrilineal descent group and an exogamous unit whose members used to own some common property. Membership in a fis is based on a common mythical male ancestor.

6

Shkolla e Lartë Pedagogjike, The High Pedagogical School, was founded in Pristina in 1958 as the first institution of higher education in Kosovo. In 1974, the academic staff of the Figurative Arts department of the High Pedagogical School founded the Academy of Fine Arts within the newly established University of Pristina.

- EK Studentët çfarë prapavije e kishin, a ishin shqiptarë apo?
- BL Nxañësit po mendoni? Se kjo Shkolla e Mesme, jemi t'u fol për Shkollën e Mesme. E nxañësit, nxañës ka pasë edhe shqiptarë ka pasë pak, unë në klasën time kemi qenë dhjetë, dhjetë nxënës domethënë. Prej tyne një femën edhe tre meshkuj shqiptarë. Prej atyne domethonë kom qenë unë, Masar Nixha, i cili mandej vazhdon Fakultetin e Kulturës Fizike të Beogradit edhe ni Rexhë Kelmendi për të cilin moti nuk di se ai pat' shku në Itali. Domethonë 30 përqind kemi qenë shqiptarë e 70 përqind serbë edhe malazezë, ka pasë malazezë shumë. Shkolla e Mesme e Artit në ish—Jugosllavi ka qenë shumë e njoftur sidomos për vizatim, kemi pasë profesorë shumë të mirë, shumë të zotë.
- EK A i dini emrat?
- BL Posi, neve domethonë na ka përcjellë Svetozar Kamenović¹, ai ka qenë një piktor prej Pirotit i cili ka qenë një pedagog shumë i mirë edhe nuk ka qenë i ngarkum, domethonë na ka trajtu njësoj si tjerët. Ka qenë Vlada Radović² i Pejës ai na ka dhonë domethonë pikturën, Rufin Lazović. Këta domethënë kanë qenë të landëve profesionale, a shqip na ka dhonë Ahmet Meha, profesor, Ahmet Meha, i cili ma vonë e ka ndrru mbiemrin Kelmendi u qujtë, sigurisht i fisit Kelmendi. Edhe ka vdekë bile para nja dy vjetve, ka qenë këtu profesor në Akademinë Pedagogjike. Drejtori i parë ka qenë Rista Otović, një malazez. Ka qenë edhe ky një burrë i mirë, por atëherë ata nuk kanë qenë të ngarkum si u bënë ma vonë. Çka me thonë tjetër diçka për Shkollë të Artit s'po di.
- EK Çfarë formimi... domethonë ju u formësuat më shumë si piktor a po, në Shkollën e Mesme të Pejës?
- BL Atje domethonë na kemi pasë pikturën si landë, vizatimin, aktin që sot i thojnë nudo, mandej edhe këto landë tjera. Landë teorike, historinë e artit, gjuhën frenge, mandej kemi pasë teknologjinë e ngjyrave, besa kemi pasë edhe kimi.
- EK Sa i përket kësaj historisë së artit që ua kanë mësu në atë kohë, a ka qenë jugosllave apo botnore?
- BL Jo, historia e artit domethonë prej fillimit prej neolitit e kohës së gurit e deri te arti modern, domethonë historia e artit e përgjithshme.
- EK Dhe ky edukim ju mjaftoi për me qenë i gatshëm për me apliku në Beograd? Edukimi në Shkollën e Mesme të Pejës, a ju përgaditi mjaftueshëm mirë që ju me mujtë me apliku mandej edhe në Universitet në Beograd?
- BL E ka qenë problem shumë puna e universitetit, ja ua tregoj, unë edhe ashtu kam qenë djalë i një disidenti me thonë, por edhe masi kom diplomu, natyrisht me sukses të shkëlqyeshëm, kom shku kom apliku atje në Beograd. Iu thashë sa kandidatë kanë qenë, unë as andërr s'e kom pa që do të pranohna. Bile kom qenë i caktum në Mitrovicë, në gjimnaz me dhonë artin figurativ, por për fat u pranova, e aty fati, nejtë edhe zotësia, po ma shumë fati, prej 300 e sa kandidatëve. Megjithëse, Shkolla e Artit ka qenë për vizatim e përmendun në ish—Jugosllavi. Kemi pasë domethonë profesora të mirë.
- EK Provimi pranues qysh ka qenë, çfarë kërkesash ka pasë?
- BL Provimi pranues në Beograd? Provimi pranues ka qenë domethonë pesë ditë. Pesë ditë ka qenë provimi pranues, dy ditë kemi vizatu portretin, një ditë nudo. Mandej një ditë tjetër me ngjyra, natyrë të qetë. E kështu, domethonë ka qenë si njohuri e përgjithshme. Edhe të drejtën me të thënë unë shkaku i stipendisë, i bursës, unë e kom zgjedh degën e tekstilit masi u pranova. Për arsye se bursë nuk kisha shancë as për me siguru, e Fabrika e Kombinatit të Tekstilit në Gjakovë më premtoi që nëse e marrë tekstilin do të ma sigurojë bursën.
- Mirëpo, pastaj edhe pse i njifsha ata e njifshin babin tim nuk guxun me më pranu, me më dhanë bursë po du me thënë si djalë i armikut, i të burgosurit e ku ta di une. Atëhere, atëhere një politicient që ka

1
Svetozar Kamenović (1921—1979) u lind në Piro, Serbi. Ai ka qenë piktor serb i Kosovës, i cili është arsimuar në Akademinë e Arteve të Bukura në Beograd më 1953. Pas diplomimit filloi ligjërimin në Shkollën e Artit në Pejë, ku dhe mbeti deri në vdekje më 1979. Pikturat e tij kanë qenë shumë të ekspozuara në Kosovë, posaçërisht përgjatë viteve të '70—ta.

2
Vladimir Vlada Radović (1901—1986) u lind në Pejë, Kosovë. Ai diplomoi nga Shkolla e Arteve në Beograd, Serbi. Ai ka qenë një ndër piktorët e parë të arsimuar në Kosovë dhe organizator i jetës kulturore në Pejë, poashtu edhe ligjëruer në Shkollën e Artit në Pejë.

But then, even though I knew them and they knew my father they didn't dare accept me, I mean being the son of the enemy, of the [political] prisoner and what do I know... Then, then a politician who was the director of Rilindja,⁷ whose name was Asllan Fazlia, a very good man, a communist, but very honorable, and he provided a scholarship for me after eight months. But my father, my father got out of prison when I finished high school. He had said, "I will educate you even if I remain without pots and pans. I will sell the çilim⁸ if I have to," because we were a little rich, çilim cost a lot back then, "and I will not leave you without an education."

EK Çilim...
BL Speak louder, I can't hear, I'm deaf...

EK I didn't understand, is it çilim or çirim? What are those?
BL Textiles, so I mean textiles, in the textile section.

EK Yes, yes I understood that part but what did your dad say he will sell?

BL Aa... sell the çilim of the house, the çilim of the house and some furniture just to send me to school. But then Asllan Fazlia gave me the scholarship and there were no more problems. From the second year, towards the end of the second year, the third and the fourth year, and the fifth year, because the Academy lasted five years just like Shkolla e Mesme e Artit lasted five years. I worked at the Belgrade Fair, I did advertising, I drew on the boards, I painted and stuff like this and I didn't have any financial crises anymore.

EK Can we go back to how you decided about art, how did you realise? I'm more interested in that, how did you decide to do art?

BL In the beginning when I went to Shkolla e Mesme e Artit? I had talent, talent. And a cousin of mine who is a popular philosopher, he is still alive even though he is 90 years old. He would look at my paintings and say, "You should go there." And I went there, I was

accepted. I was accepted without problems since I had good drawings because even Shkolla e Mesme e Artit had an enrollment exam.

EK So you had to prove yourself there, too. What did you draw at that time, nature? What were you interested in?

BL Where?

EK When you started drawing, what did you draw?

BL Ah, my first drawings, school drawings, but I also drew portraits and figures and landscapes, still lifes. What kids do, they draw everything. Though, it seems I had talent and that's why I was accepted.

EK Do you have anything that you would want to tell us about your student life?

BL What?

EK How was student life in Belgrade?

BL Throughout student life we were three people in the textile department. A girl who was called Mirjana Marić was my colleague, she became the most popular artist in Yugoslavia, she is still alive but we lost touch. And Mileva Lukić, she was from Aleksinac, and she [Mirjana] was from Belgrade. Her maternal uncle was the ex—Minister of Foreign Affairs, Koča Popović,⁹ so they were a good family.

I was with her all the time, we were like brother and sister, and we were three people in the group, so we were together all week. We had professional courses in the morning, and theoretical ones in the afternoon. So, student life, excuse me, student life in the first and second year wasn't that good for me because I lived only on my scholarship, but then I had no problems so I finished the Academy with excellent grades.

EK Which years are we talking about, when did the Academy happen?

BL I finished the Academy in '63, 1963. And I finished it with excellent grades. I was the only one with excellent grades in that generation, I won a

7 Rilindja, the first Albanian—language newspaper in Yugoslavia, initially printed in 1945 as a weekly newspaper.

8 Turkish: çilim, known as kilim, is a flat tapestry— a woven carpet or rug traditionally produced in countries within the former Ottoman Empire.

9 Koča Popović (1908—1992) was born in Belgrade, Serbia. He studied law and philosophy in Paris. Popović served as the Chief of the General Staff of the Yugoslav People's Army. He was the foreign minister of Yugoslavia, and spent the final years of his political career as the Vice President of Yugoslavia.

- qenë drejtor i "Rilindjes", që e ka pasë emrin Asllan Fazlia, një burrë shumë i mirë, komunist, por shumë i ndershëm ma siguroi bursën mas tetë muje. Por baba, baba pat' dalë kur e kryva Shkollën e Mesme ka dalë prej burgut. Ai pat' thonë, "Unë ty do të shkolloj edhe nëse mbes pa bakall. I shes edhe çilimat", se na kemi qenë pak t'pasur, çilimat atëherë bojshin bukur shtrejtë, "E nuk do t'lë pa shkollë".
- EK Nuk e kuptova a është çilimat a çirimat, a çka jonë këto?
- BL Tekstili, a tekstili domethonë, seksionin e tekstilit.
- EK Po, po e kuptova atë pjesë mirëpo çka ka thonë baba juj që ka me shitë?
- BL Aa... me i shitë çilimat e shpisë, çilimat e shpisë e disa orendi vetëm e vetëm për me më shkollu. Mirëpo, mandej Asllan Fazlia ma dha bursën edhe s'kishe mo problem. Prej vitit të dytë ka fundi i vitit të dytë, e vitit e të tretë e të katërt, e vitin e pestë, se Akademia ka zgjatë pesë vjetë sikurse edhe Shkollja e Mesme profesionale pesë vjetë ka zgjatë. Unë kom punu në Panairin e Beogradit, kom bo reklama, kom vizatu pano, kom pikturu e sene edhe nuk kom pasë mo krizë financiare.
- EK A po kthehemi pak, qysh keni vendosë ju për art, qysh e keni kuptu? Kjo po më intereson ma konkretisht, si jeni përcaktu për art?
- BL A në fillim kur kom shku në Shkollën e Mesme? Po kom pasë prirje, prirje. Edhe një djalë i axhës tim që është filozof i njoftun është akoma gjallë edhe pse i ka 90 vjet. Ai m'i shihte vizatimet edhe thojke, "Veç me shku atje". Edhe pata shku atje kesh pranu atje. Pa problem kesh pranu se kisha vizatime të mira se edhe Shkollja e Mesme ka pasë provim pranues.
- EK Domethonë edhe aty duheshit m'u dëshmu. E çka vizatojshiti në atë kohë, natyrën? A çka kanë qenë interesimet e juaja?
- BL Ku?
- EK Kur keni fillu me vizatu, çka vizatojshiti?
- BL Aha, vizatimet e para, vizatime shkollore, por kom vizatu edhe portrete edhe figura edhe peisazhe, natyra të qeta. Si fëmija që vizaton gjithçka. Mirëpo, si duket kom pasë prirje edhe prandaj jom pranu atje.
- EK Gjatë jetës studentore në Beograd qysh ka qenë?
- BL Gjatë jetës studentore unë në seksionin e tekstilit kom qenë vetë i treti. Kolege e kom pasë një Mirjana Marić i kanë thonë, ajo u bo kreatorja ma e njoftun në Jugosllavi, akoma është gjallë po e kemi hup lidhjen. Edhe një Mileva Lukić, ajo ka qenë prej Aleksinacit a kjo [Mirjana] ka qenë e Beogradit. Bile e ka pasë dajë ish ministrin e jashtëm të Jugosllavisë, Koča Popović, ka qenë domethonë një familje shumë e mirë.
- E unë vazhdimisht kom qenë me këtë, kemi qenë si vëlla e motër edhe tre vetë me një grup domethonë gjithë java bashkë, se na i kemi pasë paradite landë profesionale, kurse pasdite ato teoriket. Kështu që, jeta studentore domethonë, më falni, jeta studentore domethonë viti i parë, dytë nuk ka qenë bash ashtu i mirë për mu se kom jetu vetëm prej bursës, po mandej nuk kom pasë problem edhe kështu që e kom kry edhe Akademinë me sukses të shkëlqyshëm.
- EK Cilat vite po flasim, kur ka ndodhë Akademia?
- BL Akademinë e kom kry në vitin '63, 1963. Edhe ato e kom kry me sukses të shkëlqyshëm. Bile une në atë gjeneratë kom qenë i vetmi me sukses të shkëlqyshëm e pata fitu një bursë të UNESCO—s në atë kohë. Mirëpo edhe ata më patën thonë, "Çfarë do me specializu jashtë?" Unë si i ri atëhere kisha marak me udhëtu, na nuk kemi dalë prej Jugosllavisë atëherë, s'ke mujtë me dal prej Jugosllavisë pa e kry ushtrinë. Edhe kisha andërr me pa botën edhe zgjedha Japoninë, Japoninë se thojsha shkoj ka Atlantiku kthena ka Pacifiku.
- Mirëpo, mirëpo mandej u dëshprova shumë u zhgënjeva se pashaportën nuk ma dhanë masi diplomova, nuk ma dhanë këta të fabrikës. Dome-

scholarship from UNESCO at that time. But they asked me, "What kind of specialized studies do you want to do abroad?" As a young man I wanted to travel, we didn't get to go out of Yugoslavia at that time, you couldn't leave Yugoslavia without first serving in the army. My dream was to see the world and I chose Japan, Japan because I thought I would go through the Atlantic and come back through the Pacific.

But then I got upset, I got very disappointed because they didn't give me the passport after I graduated, people from the factory didn't give it to me. So, the factory, those from the textile factory. So they didn't dare give it to me. It wasn't that they didn't want to give it to me, but they couldn't. Then I came back from the Academy and I worked in the industry of, in the textile industry, it was called Emin Duraku¹⁰ in Gjakova.

But like every young man I wanted to go abroad and that's what I thought about, and I read the newspapers every day. I read a newspaper from Belgrade Politika, a daily newspaper. I saw an announcement, because in Europe there were 17 textile fairs organized per month, in some European cities. And I thought I would try to get a passport from the factory and go there. And then I went to the director of the factory and I said to him, "So and so there are 17 textile fairs organized in Europe and that is in the interest of the factory and mine to get the experience, and see what is being printed in Europe."

You know what, what kind of manufacturing of textiles because Yugoslavia was behind on textiles at that time. He said, "There's no way because we are in trouble, we have no financial means," he started complaining, "We are burning out like a pan in heat for money," and stuff like this so, no, no way. I realised that it wasn't happening, but I said to him, "Look," because back then it wasn't "Sir," but I said, "Com-

rade Director, I want to go, I'll cover my own expenses." "Just to go, just to go, just to go." He repeated it three times when I told him that I'd go with my own expenses, because he was relieved. "Yes," I said. [He asks] "What do you want from us?" I said, "I want you to provide me with a passport, I can't go without a passport." "We'll try our best."

I waited, I waited, I waited, the fairs ended. And to tell you the truth I was upset, I was deeply upset because I had, again I thought, I was of the opinion that they would provide me with a passport to go to Japan, even though they refused me once. And so I went to the director and I said, "How, how can you not provide me with a passport to visit these fairs? What can I expect from this factory? I can't even hope to go to Japan. I have a scholarship, but I don't have a passport." Then he consulted with the staff that was in Pristina and he gave me the passport.

And this is also interesting about the passport, because while I was working at the textile factory, I also worked at Shkolla e Mesme e Artit on Fridays and Saturdays. So I only worked at the textile factory four, five days, I worked at Shkolla e Mesme e Artit in Peja. And one day while I was coming back, I went straight home. At the time I lived with my sister, I wasn't married. She told me, "The people from the Secretariat of the Interior were here and they asked for you, because your passport is ready." And I was so happy. You are a miss, right? [addresses the interviewer] Miss, Era when (laughs) I said, "How do I go now that the fairs have ended?" (laughs)

I went, I went to my director the next day, the director was not there, there was a deputy, there was a, anyway it is not important, his last name was Rugova. But not like our great Rugova, but he worked at the Secretariat of the Interior. She said to me, "The director waited two hours for you yesterday, he isn't here today, but

Emin Duraku (1918–1942) was a Yugoslavian partisan active during the Second World War, and a national hero. Duraku was born in Gjakova in 1918. He was an early Albanian member of the Yugoslav communist movement.

thonë, fabrika, këta të fabrikës të tekstilit. Domethonë edhe ata s'guxojshin me ma dhonë. Jo që nuk dojshin po s'mujshin. Atëherë u ktheva prej Akademisë edhe kom punu në industrinë e domethonë, industrinë e Kombinati i Tekstileve "Emin Duraku" është quajttë në Gjakovë.

Mirëpo, si çdo i ri edhe unë mendjen e kisha jashtë, kisha qef me dalë edhe përditë i lexojsha gazetatat. Një ditë e lexoj një gazetë "Politika" ka qenë e Beogradit, gazetë e përditshme. E kom pa një shpallje, se në Evropë organizohen 17 panairë për një muj, në disa qytete të Evropës. Edhe thom hajt ta provoj prej fabrikës a muj me siguru atë pashaportën edhe shkoj une aty. Edhe mandej shkoj une te drejtori i Kombinatis edhe i thashë unë, "Kështu, kështu organizohen 17 panairë në Evropë të tekstilit edhe ajo është në interes të fabrikës edhe timin për me kqyrë përvojën për me kqyrë çka stampohet në Evropë".

A din çka, çfarë prodhime të tekstilit se Jugosllavia ka qenë mbrapa atëherë për tekstil. Ai tha, "Nuk kemi kurrsesi mundësi se na jemi t'u hekë, s'kemi mjete", ia nisi m'u anku. "Na po përzhitem si forterja në zjerm për parë", qesi sene domethonë, kurrsesi, kurrsesi jo. E pashë që s'ka gjo, por i thashë, "Shiqoni", se atëherë s'ka qenë zotni, po i thashë, "Shok drejtor unë po du me shku, por unë me shpenzime të mia shkoj". "Veç me shku, veç me shku, veç me shku!" Tri herë ma përsëriti kur i thashë në shpenzime të mia, se e lirova. "Po", thashë. [Ai e pyet] "Çka kërkon ti prej nesh?" Thashë, "Kërkoj me ma siguru pashaportën, pa pashaportë unë s'muj me shku". "Do të bëjmë çmos".

Prit, prit, prit, prit kalun panairët. Edhe une t'drejttën me t'thonë u mërzhita shumë, u stërmagjepsa se unë kisha, prapë e kisha domethonë një, një, një mendim, një opinion se këta megjithatë do të ma sigurojnë pashaportën për me shku në Japoni edhe pse ma

refuzun një herë. Edhe shkoj une aty te drejtori thom, "Si, si s'mundeni me ma siguru një pashaportë për m'i vizitu këto panairë? Çfarë muj me pritë une prej kësaj fabrike? Nuk muj me pritë as në Japoni që shkoj. Bursi është i sigurum, por pashaportë nuk kom". Atëherë ai është konsultu me do kuadro këtu që kanë qenë këtu në Prishtinë edhe ma kanë dhonë pashaportën.

Edhe, veç edhe kjo është interesant pashaportën, se unë derisa punoja në Kombinatin e Tekstilit në Shkollën e Mesme të Artit kom punu të shtunën edhe të premten. Domethonë veç katër—pesë ditë kom punu në Kombinatin, kom punu në Shkollën e Mesme të Artit në Pejë. Edhe një ditë unë kur kthehem po shkoj atje në shpi se te motra banojsha s'kom qenë i martum. Më thanë, "Kanë qenë këta të Sekretariatit të Punëve të Brendshme edhe të kanë kërku se t'ka dalë pashaporta". E unë u gëzova. Mirëpo, zonjushë ju jeni a po? Zonjusha Era [i drejtohet intervistuesës], kur (qeshë) thashë, "Qysh shkoj tash une, kur ato panairët ishin kalu?" (qeshin).

Shkoj, shkoj une të nesrit edhe shkoj aty te ai shefi, shefi s'ishte aty ishte një zavendës, ishte një, nejtë s'është me randësi, Rugova e di që e ka pasë mbiemrin. Por jo sikur ky Rugova jonë i madh, po ai ka punu domethonë aty në seksionin e punëve të brendshme. Ajo më thotë, "Shefi t'ka pritë dje dy orë e sot s'është, por që une po përpinqa". Po më tregon që duhet me pasë kujdes e ta kemi dhonë pashaportën, atje ka emigracion e, e ti i ki do shokë të shkollës që kishin ikë atje e, duhesh me na kallxu çka po bisedon, duhet kshtut e...

A din po fillon me më përpunu, i thashë, "Shiqoni une e kom profesionin tim, unë nuk muj për kërkon kurgjo me thonë". Edhe i thashë, "Na jemi të ri, na jemi... vetëm shkojmë nëpër disko, nëpër ballo. Nuk muj une me folë për politikë edhe s'kom talent se e kom një profesion krejt tjetër". Edhe

"I wrote to him, 'I heard you are very popular, I'm a student studying art. I'm from Pristina.' I told him everything. And he answered, he answered after two weeks or so. He answered in a way that I thought he didn't even finish elementary school, he didn't even speak proper Albanian, he could not write and the letters were like doodles, you know I thought so that's how artists write. And now I had a dilemma if I should write back or not, he was not worthy (laughs). The mind of a young man! I said I'll answer out of courtesy. When I answered, within five, six days he sent me a package with exhibition catalogues. Catalogues that showed that he had exhibited with Picasso, with Matisse, then I realized who he was."

“Tash une po i shkruj, ‘Kom dëgju që jeni i njoftun, unë jom një student që studioj për artin. Jom prej Prishtinës’. Po i tregoj krejt. Edhe ai ma kthen, ma kthen përgjegjen valla për nja dy javë qashtu. Po ma kthen një përgjegje saqë mendova ky njeri s’ë paska as shkollën fillore, as nuk e fliste shqipen mirë, nuk e shkrunte edhe shkronjat si zhgarravinë, domethonë qashtu artistat shkrujnë. Edhe tash isha në dilemë a me ja kthy përgjegjen a jo, s’koka gjo puna e tij (qeshë). Mendja e të riut! Edhe mandej hajt thashë për kurtuazi thashë po i përgjegjina. Kur ju kom përgjegj domethonë pa u bo pesë, gjashtë ditë ma ka çu një pako me katalloga. Katalloga që atëherë ai kish ekspozu me Picasso, me Matisse, atëhere e pashë une kush është ai.”

I'll try." She told me I should be careful, because we have given you the passport, there are migrants and you have some school friends that migrated there and you have to tell us what you talk to them about, you should do this and...

She started to prepare me, I said, "Look I have my own profession, I can't say much for anyone else." And I said, "We are young, we are... we go to discos, to balls. I can't talk about politics and I don't have the talent because I chose another profession." And she saw that there's nothing there and she gave me the passport, "Here, just be careful!" Now I had the passport, but there were no more fairs (laughs). Paris has many stores, from beginning to end it has 80 kilometers, I saw a lot of textiles, it wasn't that necessary [to go to the fair]. And I took off, I forgot to tell you that as a student in the '60s, 1960, as a student at the Academy, our group went to Italy on an excursion and so...

EK How did you go there?
BL What?

EK How did you go then?
BL Then as a group, with one passport. And the moment we got to Venice, I had just put the clothes on the bed, the phone rings. He [the receptionist] says, "Someone is waiting for you downstairs." I said, "Who is it?" I didn't know anyone in Venice. I go there, there is a man around 45, 50 years old. He says, "Are you Blerim?" I said, "Yes." He said, "I heard that you are a patriot, I've heard of you, you are a patriot, you are like this, like this and that... we should see what to do about Kosovo." He was really, he was, excuse me... he was a State Security¹¹ collaborator, he lived in Italy. He introduced himself as Emilio, he spoke Albanian, very good Elbasan Albanian. "How come you're not interested in politics? Your father is a patriot and this, and that..."

My father had told me to not talk to any Albanians. He realised there's nothing here, I

said, "Look, you know what I'm interested in, a young girl if there are any, to go to a coffee shop, to get a drink since I'm in Venice for two nights. Go to a ball, I am interested in that." He realised there's nothing there, there's nothing for me. He said, "Look, you're a good guy, and you're devoted to your profession." He said, "There are two popular Albanian painters in Italy." I said, "Now we're talking," I said, "I want to have their addresses. Who are they?" "Ibrahim Kodra¹² and Lin Delija."¹³

And we parted ways, we had coffee and juice, we parted ways, it was over. When I got back to Belgrade from the excursion a letter with Ibrahim Kodra's address was waiting for me, but he said he could not provide Lin Delija's address. And I kept correspondence with Ibrahim Kodra since 1960, even...

EK What did you write to each other? What did you write to each other?

BL I have all the letters, I kept them. You do follow figurative arts? Listen because this might interest you too [addresses the interviewer]. And I wrote to him, "I heard you are very popular, I'm a student studying art. I'm from Pristina." I told him everything. And he answered, he answered after two weeks or so. He answered in a way that I thought he didn't even finish elementary school, he didn't even speak proper Albanian, he could not write and the letters were like doodles, you know I thought so that's how artists write. And now I had a dilemma of if I should write back or not, he was not worthy (laughs). The mind of a young man! I said I'll answer out of courtesy. When I answered, within five, six days he sent me a package with exhibition catalogues. Catalogues that showed that he had exhibited with Picasso, with Matisse, then I realized who he was.

So, we had, we corresponded regularly until, until... for about 30 years. But, then Kodra got old, he got old, senile. He came here, because they

11 State Security Administration in Yugoslavia, known as Uprava državne bezbednosti [UDB].

12 Ibrahim Likmetaj Kodra (1918–2006) was born in Ishëm, Albania. He was an Albanian modernist painter. He lived and worked in Milan, Italy.

13 Lin Delija (1926–1994) was born in Shkodër, Albania. He was an Albanian–Italian painter.

e pa ajo që s'ka kurgjo edhe ma dha pashaportin, "Qe veç ki kujdes". Une tash e mora pashaportin, mirëpo panairë s'kish mo (qeshë). Ai Parisi prej fillimit deri në mbarim 80 kilometra që është, ka dyqane, plotë tekstil kom pa, nuk ka qenë a din aq e nevojshme. Edhe nisna une atje, harrova me ju thonë une si student në vitin '60, 1960 na si Akademi, grupi jonë kemi qenë në ekskurzion në Itali edhe pran...

EK Qysh shkut atje?
BL Si?

EK Qysh shkut atëhere?
BL Atëhere si grup, me një pashaportë. Edhe si kemi mbërri në Venedik domethonë, une vetëm ato rrobet i qita mbi krevat, po bon telefoni. Po thotë, "Po ju pret njëni poshtë." Eu thashë, "Kush është?" S'kisha kërkënd une në Venedik. Shkoj aty, një burrë ashtu domethonë 45, 50 vjeçar. Po thotë, "A jeni ju Blerimi?" Thashë, "Po", tha, "Une kom dëgju, ju jeni patriot, unë kom degju për ju, ju jeni patriot, ju kështu, ju kshtu ashtu... po duhet me kqyrë për Kosovë çka me bo tek me bo". Ai ishte në të vërtetë, ishte më falni... ishte kësi bashkëpunëtor i sigurimit, po jetojke në Itali. Ai m'u prezentu si Emilio, e fliste një shqipe, shqipe të Elbasanit shumë t'mirë. "Po qysh ty s'të intereson politika? Babën e ki patriot e kështu, e ashtu..."

Më pat' porositë mu baba mos me folë me kërkon asnjë shqiptar. Edhe e pa që kurgjo s'ka i thashë, "Shiqoni, une a din për çka jom i interesum, naj vajzë të re nëqoftëse e keni me shku në kafe me pi naj pije me dalë a din masi jom në Venedik dy netë. A me shku me naj ballo, për ato po". E pa ai që s'ka gjo, s'ka bukë prej meje. Më tha, "Shiqo, ti qenke djalë i mirë, edhe iu pasket përkush-tu profesionit". Tha, "Këtu jonë dy piktorë shumë të njoftun shqiptarë në Itali", Eh thashë, "Tashti kemi hy në temë", thashë, "unë kom dëshirë me i pasë adresat e tyne. Kush janë ata?" "Ibrahim Kodra dhe Lin Delia".

Edhe u ndamë, e pimë ka i

kafe edhe ka ni lang, u ndamë, mbaroi ajo punë. Kur jom kthy une prej ekskurzionit domethonë në Beograd më ka pritë letra me adresen e Ibrahim Kodrës, të Lin Delisë po thotë nuk mujta me ua siguru. Edhe une kom pasë korrespondencë me Ibrahim Kodrën prej vitit 1960, bile...

EK Çka i shkrujshit njëni—tjetrit?
BL Çka i shkrujshit njëni—tjetrit?

Krejt i kom letrat, i ruj. Ju e percjellni artin figurativ? E shiqoni se është interesant edhe për ju. Edhe tash une po i shkruj, "Kom dëgju që jeni i njoftun, unë jom një student që studioj për artin. Jom prej Prishtinës". Po i tregoj krejt. Edhe ai ma kthen, ma kthen përgjegjen valla për nja dy javë qashtu. Po ma kthen një përgjegje saqë mendova ky njeri s'e paska as shkollën fillore, as nuk e fliste shqipen mirë, nuk e shkrunte edhe shkronjat si zhgarravinë, domethonë qashtu artistat shkrujnë. Edhe tash isha në dilemë a me ja kthy përgjegjen a jo, s'koka gjo puna e tij (qeshë). Mendja e të riut! Edhe mandej hajt thashë për kurtuazi thashë po i përgjegjina. Kur ju kom përgjegj domethonë pa u bo pesë, gjashtë ditë ma ka çu një pako me kataloga. Kataloga që atëherë ai kish ekspozu me Picasso, me Matisse, atëhere e pashë une kush është ai.

Kështu që, e kemi pasë, kemi pasë korrespondencë të rregullt deri, deri... nja tridhjetë vjet po. Mirëpo, mandej u plak Kodra, u plak e u bo senil. Këtu pat' ardh ai, se e patën pytë, e pata pytë Kodrën, te tregoj edhe qet' detal masi është për Kodrën se Kodra i madh është megjithatë. I thashë ndër biseda tjera, i thashë, "A jeni i martun?" "Jo". "A doni m'u martu?" Tha, "Pse po pytë?" I thashë, "E kom babën që ka qef me i bashku njerzit," i thashë, "kanë ardhë dy vetë prej Australisë ju ka gjetë nuset në Prishtinë". "Oh," tha, "jom, jom shumë i interesum". "Po," i thashë, "si e don?" Tha, "E du të jetë 18 vjeçare, t'i flet tri, katër gjuhë, të shtypë me makinë, të jetë reprezentive, të jetë kështu..." I tha [baba], "Zotri Kodra s'po dojket m'u martu ju. Ku mun-

asked, I had asked Kodra, let me tell you this detail since it is about Kodra, because Kodra is great. I asked him, among other conversations, I asked, "Are you married?" "No." "Do you want to get married?" He said, "Why are you asking?" I said, "I have a father who likes to set up people" and I said, "two men came from Australia, he found wives for them in Pristina." "Oh," he said, "I'm very, very interested." "Yes," I said, "how do you want her?" He said, "I want her to be 18 years old, to speak three, four languages, one that can type on a typewriter, presentable, be like this..." [My father] said to him, "Mister Kodra, you clearly don't want to get married. Where can you find an 18-year-old Albanian that can speak three, four languages?" He got agitated, his facial expression changed, he was being a little absurd. Anyways this is a digression. When I came back from Paris, Kodra after seven years came here for an exhibition in '67.

stayed there for a month and a half as a guest. And then with their help, they found me a job, the job was in a meat canning factory. I washed some cauldrons for five months until I started speaking a bit of French. And then, I couldn't find a job in my profession because I didn't know where to look, there were no [textile] factories and stuff.

Then I met an Albanian woman from Përmet who was, who was like a minority, her father was Greek, her mother Albanian. She worked, she was old, she was about 60 years old, she worked in a few houses, she would clean for a week, a day, a, a day in one house... and I told her my situation, she worked in a house in which the owner worked in Orly Airport. And he invited me, there was an open position to go there to apply, because you know I told him which languages I speak, Albanian, Serbian, Turkish, these were languages that nobody spoke there.

EK How was Paris for you since it was your first trip?

BL Me? No, no we will stick with Kodra for a bit more. When he saw me from afar he waved his hand {explains with hands}, he said, "Eh, Blerim you were right, I still did not marry." (laughs) I don't know if I can say this or not, but since it is about a great person, why not?

EK Why not.

BL And, how was Paris for me?

EK I mean what did you do, since it was your first trip out of Yugoslavia?

BL Now, I'll tell you, because it was very hard in the beginning because I didn't speak French, because I learned English for the Japan scholarship. I could communicate and I had passed the exam at the Institute of Languages and Phonetics in Belgrade. When I went there, French people did not speak foreign languages, rare were those who spoke English. And like this, mostly with hands and stuff.

Eh, in the beginning I went as a guest of my father's friend, I

And I acce... I almost passed the exam, went to the interview, but when they asked me, "Do you have a driving license?" I said, "No." And they turned me down. But, then she continued to look for a job to accommodate me and she found, I mean she found fashion and textile design houses. They are 21, there are 21 in Paris. And I applied to all of them, one after the other, one after the other, I was turned down everywhere. Two of them that were better known, I thought I would never get it. I tried there, I went, and they accepted me. That fashion house was called Dessens Opera, there at... have you been to Paris?

EK Yes, yes!

BL Eh, at the Opera Square, because of the Opera it was called Dessens Opera. And I got in as an intern for a week. And I was accepted, after a week I was accepted, because on my third day, two of my works were bought by an Argentine. However, that was a secret, they didn't tell you. While we worked for that com-

deni me gjetë shqiptare që i din tri, katër gjuhë 18 vjeçare?” Edhe mandej u revoltu i ndërroi pak, pak ftyra domethonë absurditete pak folke. Edhe nejse e bona këtë digresion. Kur jom kthy prej Parisit, Kodra mas shtatë vjete ka ardhë këtu ka ekspozu në vitin '67.

EK Qysh kaluat ju në Paris meqë ishte udhëtimi juaj i parë?

BL Unë a? Jo, jo edhe një herë te Kodra edhe pak po nalem. Kur u m'ka pa prej s'largu po e çon dorën {shpjegon me gjeste}, po thotë, "Eh, more Blerim dul fjala jote hala s'jom martu"(qeshë). Nuk di a ka kuptim këta me thon a jo, po masi është për një njeri t'madh, pse jo?

EK Pse jo.

BL Edhe, une si kom kalu në Paris?

EK Po mendoj çka bonët, meqenëse ishte udhëtimi juaj i parë që dilshit prej Jugosllavisë?

BL Jo, qe po iu tregoj, se ka qenë domethonë në fillim shumë vështirë se nuk e kom ditë frengjishten, se unë për bursën e Japonisë e pata mësu anglishten. Disha domethonë me komunikë edhe pata dhonë atë provimin në Institutin e Gjuhëve dhe Fonetikës në Beograd. Atje kur shkova, francezët nuk flasin kurrë një gjuhë, rrallë dikush që flet anglisht. E qeshtut kapak me durë e me asishne.

Eh, në fillim kom shku mysafir te ni shok i babës, kom nejtë një muj e gjysë aty si mysafir. Edhe mandej me ndihmën e tyne ma kanë gjetë një punë, ajo puna ka qenë me një fabrikë të mishit edhe konzervave. I kom la do kazana, pesë muj derisa kom fillu me folë kapak ksi frengjisht. Edhe mandej, nuk mujsha me gjetë punë të profesionit se s'disha ku me lypë aty, nuk kishte fabrika, sene.

Dikur u njofta me një shiptare të Përmetit e cila ishte, ishte edhe si minoritare babën grek e nanën shqiptare. Ajo punonte, ka qenë e vjetër, ka qenë njo 60 vjet, punonte në disa shtëpi, pastronte kështu në javë, një ditë, një, një ditë në një... Edhe po ia tregoj situ-

atën, ajo punojke me një shtëpi që i zoti i shtëpisë punonte në Aeroportin Orly. Edhe po më thërret ai, ishte një konkurs me shku atje me konkuru, se a din i tregova çfarë gjuhë flas, shqip, serbisht, turqisht ishin këto gjuhë që atje nuk i fliste kush.

Edhe e pran... e kalova aty gati testin kur shkova në intervistë, mirëpo kur u m'thanë, "A e ki lejen e makinës?" Unë i thashë, "Jo". Edhe më refuzun. Mirëpo, mandej ajo është interesu ku muj me u sistemu une edhe e ka gjetë domethonë, i ka gjetë këto shtëpitë e modës edhe projektimit të tekstileve. Ato janë 21, 21 janë në Paris. Edhe kom shku kom konkuru, te njena, te njena, te tjera, gjethkun jom refuzu. Dy që ishin ma t'njoftunat atje thojsha s'muj hiç. E provoj aty, shkoj, edhe ata më pranojnë. Ajo shtëpi e modës është quajt "Dessens Opera", aty te... a keni qenë në Paris?

EK Po, po!

BL Eh, bash te sheshi i Operas, se Opera është qujt ajo Opera Dizajn. Aty më pranun mu në punë praktike një javë. Edhe e kalova, mas një jave, e kalova se ditën e tretë, dy punime të mia i bleu një argjentinasi. Mirëpo, ka qenë sekret, nuk tregojshin ata. E na punojshim për atë firmën, për studio edhe ata... kemi qenë 21, 21 domethonë kreatorë. Ajo shkojke në emër të firmës, "Dessens Opera", anonim domethonë na.

Mirëpo, një vajzë ishte e bukur aty, që ishte si sekretarëshë edhe e dike, e dike anglishtën ajo. Edhe po më pret një ditë te dera aty, mas tri—katër dite, tha, "Shiqo, po ta uroj se ty t'u shitën dy punime. Veç me bo me marrë vesh kush, mu më qesin prej punës". I thashë, "Shqiptar jom unë nuk kallxoj". Edhe u pranova, kur u pranova mas një jave atëhere kom pasë kontratë për tre muj ditë. Kur kalun tre muj ditë atëhere edhe murrën ma dhanë marrëdhënien e punës, aty kom punu, kom kalu shumë mirë.

EK Domethonë aty dizajnojshit?
BL Dizajnin e tekstilit. Aty kom punu domethonë edhe ajo ka

pany, for the studio and they... we were 21, so 21 designers. And they [our designs] were owned by the company Des-sens Opera, so we were anonymous.

There was a beautiful girl there, she was there as an office administrator and she knew, she knew English. And one day she was waiting for me at the door, after three—four days, she said, "Look, I want to congratulate you because two of your works were sold. But if anyone find outs, I will get fired." I said, "I'm an Albanian, I won't tell." And I got accepted, when I got accepted after a week then I had a contract for three months. After three months they gave me a longer contract, I worked there, I had a good time.

EK So you did designs for them?
BL Textile design. I worked there and it was a very good mix of Parisians. There were no... there was one from Brazil, a girl whose name was Josefina, we worked, only the two of us were foreigners and we were well accepted. The French are quite intolerant socially, but when they accept you into their circle of friends, they don't differentiate from their own... from the French. So, every birthday, every holiday they invited me and I had a good time. Are you interested in any of my experiences, any personal experience and... ?

EK Yes, yes if you have any interesting stories?

BL It is a very interesting story, I mean I had a good time. I had four friends from Kosovo there, Albanians, and as a young man I was nostalgic to speak Albanian, so we met every Saturday, Sunday. And one day with a friend, we talked about, going, going to a street called Saint Germain des Prés and going to a ballroom there. He did not come, he did not come to the meeting and to tell you the truth I was a little mad because he was always punctual, very rarely him or me would be a few minutes late. I waited, I waited, I waited, he did not come.

I saw people going up the stairs [at a place] with music, I thought I should go in, just like that. I got in there, there were Japanese people, Japanese music and they got out and waited for me, they grabbed me by the hand, they sat me somewhere. I didn't know what was happening, food, and sandwiches, cakes, drinks, Japanese girls came, they wore kimonos. I danced, unaware, when it was 12 o'clock the bride came, it was a private wedding (laughs).

There were two parties, the groom's family, and the bride's family. Eh, his family thought I was a guest of her family, her family thought I was a guest of his (laughs). I had a, a great night, many pictures were taken, I did many things, but that's just that. I don't have any souvenirs because I didn't know anybody and I never saw any of them again. This was the best night in Paris (laughs).

Part Two

BL Because at that time in Paris there were only 5300 Albanians, only in Paris there were 5300, no more. Who knows how many there are now. And all of them worked in the factories and I mean physical labor. In car factories, in other factories and so on. Only I had an intellectual job, and there was Ramazan Shpati, he was a beyler¹⁴ from Pogradec, he was a bridge construction engineer. Well, he worked.

He was the director of a big construction company, he was an intellectual, he was a good man, he was also involved with politics, he was the secretary of Balli Kombëtar.¹⁵ He wanted to get me involved in politics, too, but my father had instructed me, "One, never engage in politics; two, never marry a Serb; three, never smoke and never drink alcohol." I followed all instructions (laughs). And then I had a really nice time with him because he said, "If you are interested in politics I'll give you the platform," [he said it] in a polite way, "and you can look at other parties' platforms." I told him, "Mister Ramazan, I

14 Beyler, rich families, from bey, Turkish title for chieftain, or leaders of small administrative units of the Ottoman Empire.

15 Balli Kombëtar (National Front) was an Albanian nationalist, anti—communist organization established in November 1942, an insurgency that fought against Nazi Germany and Yugoslav partisans. It was headed by Midhat Frashëri and supported the unification of Albanian inhabited lands.

qenë një strukturë shumë e mirë e parisienëve. Aty s'ka pasë... ka qenë edhe një prej Brazilit, një vajzë që e ka pasë emrin Josefina, kemi punu, vetëm unë edhe ajo kemi qenë të huaj e na kanë pranuar. Francezët janë shumë të egër kështu për shoqni, po kur t'pranojnë në shoqni atëherë nuk të ndajnë prej bashkë... bashkëvendasëve të vet. Kështu që, çdo ditëlindje, çdo festë m'kanë thirrë e kom kalu shumë bukur. A të intereson naj përjetim, naj përjetim kështu intim edhe... ?

EK Po, po nese keni naj tregim kështu interesant?

BL Është një tregim shumë interesant, domethonë kom kalu mirë. Une i kom pasë atje katër shokë të Kosovës, shqiptarë, edhe tash si i ri kisha nostalgji me folë shqip, kështu që na takoheshim çdo të shtune, dille. Edhe një ditë e boj një, me një shok i bojmë fjalë, me shku, me shku në një rrugë i thojnë Saint Germain des Prés edhe aty me shku me një ballo. Ai nuk vjen, nuk vjen aty n'takim edhe të drejtën me thonë unë pak u nevikosa se ka qenë shumë preciz, rrallë najherë jom vonu pesë minuta apo ai. Prit, prit, prit, nuk erdh.

Po i shoh njerëzit po hypin me njëfarë muzike atje nalt në shkallë, thashë hajt po futna qaty unë, palidhje. U futna aty, kur aty kishte japonez, japonez muzikë dulën m'pritën, m'kapën përdore, m'ulën me një vend. E s'po di une hiç çka po ngjanë e ushqimi, e sandvici, ombëlsina, pije, vishin ato vajzat japoneze edhe me ksi kimono domethonë kanë qenë. E vallëzojsha kurgjo s'po di, kur u bo ora 12.00 po vjen nusja, ishte darsëm private (qeshin).

Se aty ishin dy parë edhe ata të dhëndërrit edhe ata të nusës. Eh, tash ata mendojshin që jom mysafir i këtyne, këta të atyne (qeshë). E kom kalu një, një mbramje shumë të mirë, sa fotografitë, sa senet i kom bo, veç ajo ka metë deri aty. Kurrë kurrëfarë kujtimi s'kom se kërkon s'kom njoftë edhe kërkon kurrë ma s'kom pa. Kjo ishte nata ma e mirë që e kom kalu në Paris (qeshin).

Pjesa e Dytë

BL Se shqiptarë n'atë kohë në Paris kanë qenë 5300 krejt kanë qenë, vetëm në Paris 5300, s'ka pasë ma shumë. Tash ku me ditë sa. Edhe të gjithë kanë punu në industri edhe domethonë punë fizike. Në fabrikë të automobilave, të fabrikave tjera ashtu. Vetëm une e kom pasë domethonë një punë intelektuale, edhe ka qenë një Ramazan Shpati, ai ka qenë prej beglerëve të Pogradecit, ai ka qenë inxhinjer i urave. Eh, ai punonte.

Ai ka qenë shef i një firme t'madhe të ndërtimit, ka qenë një intelektual, burrë i mirë është marrë edhe me politikë, ka qenë sektretar i Ballit Kombëtar. E dojke me m'msh-ti mu në politikë, po une e kisha porosinë prej babës, "Politikë një, serbe dy, duhan tre edhe alkool mos me pi". Edhe krejtve iu kom përmbajtë (qeshë). E mandej me ata kom kalu shumë mirë se ai tha, "Nëqoftëse je i interesum për politikë unë ta jap programin" [e tha] në mënyrë intelektuale, "edhe ti i kqyrë krejt programet e partive". I thashë, "Zoti Ramazan, une e kom vendosë me u kthy se e kom familjen atje, babën e vjetër e sende..." "Puna jote". Kaq, kaq për Paris.

EK Sa qëndruat?

BL Në Paris kom qëndru afro tre vjet, tre vjet.

EK Domethonë prej atëhere që e keni marrë pasaportën keni shku në Paris edhe keni nejtë tri vjet.

BL Tri vjet kom nejtë atje e kom kalu shumë bukur. Mirëpo këtu, këtu m'shpallën si dezert-er, se atëherë ka qenë, ka qenë t'rinjtë nuk kanë mujt me dalë pa e kry ushtrinë.

EK E ju s'ë keni përfundu?

BL Jo, s'ë kom pasë kry. E ky baba jem t'u qenë unë ma i vjetri ashtu ka pasë besim në mu. Shkon, ka shku te ministri i qysh i thojnë, i mbrojtjes së Jugosllavisë, Ivan Gosnjak ka qenë atëhere. Ka shku aty edhe i ka thonë, "Djalini ma kanë shpallë dezert-er, po ai ka m'u kthy. Unë po ua jap fjalën se ai kthehet, se e di që e kom

have decided to go back because I have my family there, my father is old and stuff..." "You know your business." This is it, this is it regarding Paris.

EK How long did you stay?

BL I stayed in Paris for about three years, three years.

EK Ever since you got your passport you used it to go to Paris and you stayed there for three years?

BL I stayed there for three years and I had a good time. But here, I was declared a deserter, because back then it was, young men couldn't go abroad without going into the army.

EK You didn't go to the army?

BL No, I didn't. Having been the eldest, my father believed in me. He goes, he went to the Minister of how is it called, the Minister of Defense of Yugoslavia, Ivan Gošnjak at the time. He went to him and said, "My son had been declared a deserter, but he will be back. I promise that he will be back, because my son is mature, he only is ambitious and went there to do graduate studies." And he issued a decree stating that I was free from the army service until I graduated. And I couldn't, I couldn't, to be honest I had to come back since my father had given his word.

I knew what was waiting for me here. From there I came directly to the army. There was Svitan Onesi in the army, because I started the army in Rijeka, I did a little, two and a half months in the army. And he would say, this Onesi he became a Minister of Internal Affairs in Croatia in the government of [Franjo] Tuđman. Because we were five, six people of my age, 30, 31 years old, the others were all 18 years old, so very young. And he would say, "Hey Blerim, go to the neuropsychiatry and tell them you came back from Paris to serve in the army, and he will declare that you aren't... you aren't in the right mind" (laughs).

EK You did your graduate studies while you were working there in the fashion company, you went to school as well?

BL Yes, yes, I forgot to mention that I did my graduate studies at École Nationale Supérieure des Arts Décoratifs, it is called École because it was established by Louis IV, so it has many years of tradition. So the name was never changed. After you are done, after you finish university, you go there for specialized studies, in the department of textiles. And I successfully finished that. Eh, I forgot to tell you that.

I was done with army service, and then to tell you the truth I went to work in the textile factory there in Emin Duraku, even though they, they all the time said that, "We sent Blerim there." No, Blerim went there but, "We sent him there and he betrayed us and stayed in Paris." And for that reason I went back there to work. I had a year-long work contract and I stayed in Gjakova for two years. So, I was disappointed, I would do my design projects Era [addresses the interviewer], and I would hardly recognize my designs, they couldn't produce it, the technology wasn't advanced.

EK How did you work, or how only on the desk you had to...

BL In the factory I did some things, they were printed, but most of them weren't mine, my work, because the technology was primitive. But luckily I got married there to a, to a girl, and I stayed one more year then I came back here to work. At first I worked at the gymnasium¹⁶ even though there I had a better salary than the general director. I had set some conditions because I'd say, "This, this, this..." they didn't all say, "No." But, "Yes, yes, yes."

My salary was 200 dinar, the general director's salary was 140 dinar. I expected them to say no. So yeah, it was good. But, I wasn't, I wasn't happy with my job to tell you the truth and I got very worried when I went to get my salary. My salary was 200, the other workers' salary was 40, 50, I would go to pick it up when no one was there, I couldn't, it was really hard for me.

A European type of secondary school with emphasis on academic learning, different from vocational schools because it prepares students for university.

- djalin e pjekun, e vetëm është ambicioz ka shku për me u specializu". Edhe ai ni dekret e ka dhonë edhe ka thonë që lirohet prej ushtrisë derisa ta kryen specializimin. Edhe une s'mujsha, s'mujsha drejtën me ju thonë mos m'u kthij se ia kishte dhonë fjalën edhe baba.
- E disha çka m'pret këtu. Edhe prej atjehit une drejt e në ushtri. Bile ka qenë ni Svitan Onesi në ushtri, se ushtrinë e kom fillu atje në Rijekë, pak kom bo, dy muj e gjysë ushtri. E më thojke, më thojke qeky Svitan Onesi u bo ministër i Punëve të Brendshme të Kroacisë në Qeverinë e [Franjo] Tudman. Se na ishim pesë—gjashtë vetë të moshës time 30—31 vjeç, ata krejt 18 vjeçarë, 19 vjeçarë, domethonë të rinjë shumë. Edhe thojke, "O Blerim, shko te neuropsikiatri edhe thuj që prej Parisit ke ardhë këtu me kry [ushtrinë], edhe ai ka me t'shpallë që s'je i... s'je në veti" (qeshë).
- EK Ju edhe keni specializu gjatë kohës kur punojshnit për atë kompaninë atje t'modës, keni shku edhe n'shkollë?
- BL Po, po unë harrova me thonë se une i kom kry studimet pas universitare në École Nationale Supérieure des Arts Décoratifs kjo quhet École se e ka themelu Luigji IV, domethonë traditë sa vjeçare. Edhe kurrë nuk u ndërri emri, a domethonë masi ta kryenë, masi ta kryenë fakultetin, atje shkojnë në specializim, aty në seksionin e tekstilit. Edhe une ato e kom kry me sukses. Eh, kështu harrova une me iu tregu për këtë.
- E kryva ushtrinë, atëhere drejtën me ju thonë shkova me punu në industrinë e tekstileve atje "Emin Duraku", edhe pse ata, ata gjithë kohën kanë thonë se, "E kemi çu Blerimin". Jo, ka shku Blerimi por, "E kemi çu na edhe na tradhtoi mbeti në Paris". E une për atë arsye jom kthij atje kom punu. E kom pasë kontratën një vjeçare e pata nejtë dy vjet në Gjakovë. Domethonë, jom konë zhgënjy, unë e bojsha projektin Era [i drejtohet intervistuesës], nuk e njihsha as vetë nuk mujshin m'i realizu nuk ka qenë teknologjia e avansume.
- EK E qysh punojshnit, ose qysh veç në tavolinë u duhej që t'i...
- BL Në fabrikë kom bo dezene, janë stampu ato, po shumica s'kanë qenë gati t'mitë, ato punime t'mia se teknologjia shumë primitive. Mirëpo, për fat unë atje u martova me një, me një vajzë edhe e shtyna edhe një vjet edhe mandej jam ardhë këtu kom punu. Njihere kom punu ngjimmaz edhe pse atje e kom pasë rrogën ma t'madhe se drejtori gjeneral. Ju pata vnu kushte se thojsha, "Kjo, kjo, kjo..." krejt nuk thojshin, "Jo", por, "Po, po, po".
- Edhe rrogën e kom pasë une 200 dinarë e drejtori gjeneral 140. Unë pritsha me m'thonë jo. Edhe kështu që, mirë. Mirëpo, po nuk, nuk isha i kënaqun me punë të drejtën me thonë edhe brengoseshja shumë kur shkojsha me marrë rrogën. Rrogën unë e kisha 200, ata punëtorët e kishin 40, 50 veç kqyrsha kur nuk është kërkush aty, s'mujsha dyqysh, vështirë ka qenë shumë për mu.
- Atëherë, erdha këtu në gjimnaz kom punu, kom punu një katër muj. Mandej kom punu në Sekretariat për Arsim e Kulturë të Kosovës, aty e kam përcjellë krijmtarinë artistike. Prej atyhit mandej u themelu Bashkësia Krahinore e Kulturës që sot është këtu ministria edhe aty poashtu domethonë kom punu si bashkëpunëtor për krijmtarinë artistike domethonë.
- EK Bashkësia Krahinore a ka qenë kjo...
- BL BVI, BVI...
- EK A ka qenë Pajazit Nushi kryetar?
- BL Jo, jo, jo, ka qenë në fillim Shefki Stublla mandej ka qenë Sabit Jakupi. Pajazit Nushi ka qenë Nën—Kryetar i Këshillit Ekzekutiv të Kosovës. E tash, domethonë une gjitha ato peripeti, gjithë ai mund se tetëvjeçarja tetë vjet, shkolla e mesme pesë, fakulteti pesë edhe specializimi dy vjet, njëzetë vjet. E une punojsha në administratë se s'kishte galeri, s'kishte. Mirëpo, mandej t'u qenë une aty i profesionit insistojsja që m'u hapë një galeri, thojsha, "Në katunet e Vojvodinës ka pasë galeri". Është një vend çka

Then, I came here to the gymnasium I worked, I worked for about four months. Then I worked at the Secretariat of Education and Culture of Kosovo, there I supervised artistic creativity. From there Bashkësia Krahinore e Kulturës [Provincial Cultural Union] was established, that today is the ministry, and there also I worked as a collaborator for the arts.

EK Provincial Union was this...
BL BVI,¹⁷ BVI...

EK Was Pajazit Nushi¹⁸ the president?

BL No, no, no, Shefki Stublla was in the beginning then Sabit Jakupi. Nushi was Vice President of the Executive Council of Kosovo. And now, me with all of those troubles, all those struggles because elementary school was eight years, high school five years, university five years and specialization two years, twenty years. And I worked in the administration because there wasn't a gallery, there wasn't. But then since I was there from my profession I insisted for a gallery to open, I would say, "In the villages of Vojvodina there are galleries." There is this place called Ecka, it had six galleries, there wasn't one in Kosovo.

EK Where would you do the exhibitions?

BL We would exhibit, there was a Cultural—Propagandistic Center, they had a big hall and we went there to do exhibitions but no, no...

EK Where was that?

BL It was in front of the garrison I don't know how to tell you now. UNMIK¹⁹ is now there, where Zahir Pajaziti Square is now, down there in the right, I don't know how to tell you now.

EK Yes, I know, where Kraš used to be?

BL No, a little further, the last building. Yes there, we exhibited there. Then we also exhibited in the foyer of the Provincial Theatre, Pristina didn't have a gallery. Me being there, constantly pressuring the Department of Culture that it is a shame to not have a gallery.

And then I made two elaborations they were called then, now they're called projects. Two projects for the establishment of the Gallery and finally in 1979 it opened, Pristina got a gallery, and then I worked in the Gallery.

EK What did you work in the Gallery, what was your role?

BL So in the Gallery I was a curator for applied arts and the Gallery's collection.

EK Can you tell us the story of the Gallery's collection, how was it created, how were the artworks collected?

BL Yes, I can. Then a budget was allocated to buy artwork, the collection was under the patronage of the Cultural—Propagandistic Center, the one I told you about it would organize the exhibits. There was a commission of painters that bought artworks but they were a few, they were a few. But slowly when BVI was created, so we bought then, because I was there. Nahire Surroi was on the commission. I don't know if you know Nahire Surroi, Agush Beqiri²⁰ was there, who else was there? There were some others who weren't in same profession as us.

So we made the collection, which is here now. So a good collection was created. But with the foundation of the Gallery, the collection was enriched. When Professor Shyqri Nimani²¹ was the director, he had great connections, he secured from other republics as well. Here even, there is collection of summer games, winter games,²² winter, there are some posters I don't remember how many, of the most popular painters and graphic designers in the world. There is some of Kodra's artwork, too.

EK So the artworks that were initially collected through this Cultural—Propagandistic Center were given to the Gallery?

BL So, then the Committee of the Provincial Cultural Union, then the Gallery inherited all the artwork. With the founding of the Gallery the artworks were given, with the founding of the

17 Bureau of Self—Governing Interests, now the Public Housing Enterprise in Pristina.

18 Pajazit Nushi (1933—2015) was born in Gjakova, Kosovo. He held many political and government positions, all in the education field, at the municipal, district, Kosovo and ex—Yugoslav Federation levels. During the Milošević regime he taught psychology in the parallel education system. He was the director of the Council for the Defense of Human Rights and Freedoms for twelve years. At the time of his death, he was Vice—President of the Academy of Arts and Sciences of Kosovo.

19 The United Nations Interim Administration Mission in Kosovo. UNMIK was established by the Security Council Resolution 1244, which was passed on 10 June 1999. In that Resolution, the UN decided to deploy in Kosovo, under United Nations auspices, an international civil

20 Agush Beqiri (1932—2006) was born in Peja, Kosovo. He was a Kosovo—Albanian interior designer and architect.

21 Shyqri Nimani (1941) was born in Shkodër, Albania. He is a Kosovo—based graphic designer and professor who graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade. Nimani is known as one of the first professional Albanian graphic designers, he is also one of the founders of the Graphic Design department at the Faculty of Arts, University of Pristina and one of the first directors of the National Gallery of Kosovo.

22 The speaker is referring to Winter Olympic Games held in Sarajevo, Yugoslavia, in 1984.

- gjashtë galeri i ka pasë, a këtu Kosova krejt s'ë kishte.
- EK Ku ekspozojshit?
BL Na ekspozojshim, ka qenë një Qendra Kulturo—Prapaganistike e kanë pasë një sallë ata edhe aty shkojshim ekspozojshim, por jo, jo...
- EK Ku ka qenë?
BL Ajo ka qenë përballë garnizonës s'po di si me ju thonë tash. UNMIK—u tash është aty, që është Sheshi Zahir Pajaziti, atje poshtë djathas e s'po di si me ju thonë tash.
- EK Po, po p'ë di te Kraš ku ka qenë.
BL E jo pak ma poshtë, ndërtesa e fundit. Po aty, aty kemi ekspozu. Mandej kemi ekspozu edhe në foajenë e Teatrit Krahinor, Prishtina s'ka pasë galeri. T'u qenë une aty domethonë t'u iu imponu vazhdimisht organeve të bashkësisë së kulturës që turp mos me pasë galeri. Edhe unë i kom bo atëhere dy elaborata janë quajtë atëhere tash quhen projekte. Dy projekte për themelimin e alerisë edhe në fund në vitin 1979 u hap Galeria, u bo Prishtina me Galeri, e mandej kom punu në Galeri.
- EK Çka keni punu në Galeri, çfarë funksioni keni pasë?
BL Në Galeri kom qenë domethonë kustos për arte aplikative edhe për fondin e Galerisë.
- EK A mundeni me na tregu historinë për fondin e Galerisë qysh është kriju, qysh janë mbledhë veprat e artit?
BL Eh po edhe atë muj. Atëhere është nda një fond për blemjen e veprave, ai fond ka qenë pranë Qendrës Kulturore—Propagandistike që ju thashë unë që ata e kanë organizu domethonë ekspozitat. E ka qenë një komision edhe prej piktorëve që kanë ble vepra po ato kanë qenë pak, pak kanë qenë. Por ngadalë—ngadalë kur u bo edhe BVI—ja domethonë na atëhere kemi ble se unë kom qenë aty. Në komision ka qenë Nahire Surroi, Nahire Surroi nuk e di a e njihni, ka qenë Agush Beqiri, kush ka qenë tjetër? Kanë qenë edhe do tjerë që s'kanë qenë të profesionit tonë.
- E domethonë e kemi bo një fond, i cili është tash këtu. Kështu që është kriju një fond i mirë. Po me themelimin e Galerisë mandej ai fondi është pasuru. Kur ishte profesor Shyqri Nimani drejtor, ai ka pasë lidhje të mëdha, ka siguru edhe prej republikave tjera. Bile këtu është një koleksion i lojnave verore, lojnave dimore, dimnore aty janë disa pllakate nuk m'kujtohet tash numri, të piktorëve e grafikëve ma të njohur të botës. Edhe disa vepra të Kodrës janë.
- EK E ato veprat fillimisht domethonë që i keni mledhë përmes kësaj Qendrës Shoqërore Propagandistike iu kanë falë Galerisë?
BL Domethonë kjo, mandej Komisioni i Bashkësisë Krahinore të Kulturës, mandej Galeria e ka pasë përsipër i ka trashëgu ato veprat krejt. Me themelimin e Galerisë janë dhonë veprat me formimin e Galerisë është siguru ai fondi që u konë me Qendrën Kulturore Propagandistike edhe tash Galeria e ka fondin e vet.
- EK Çka ka ndodhë me këtë Qendrën Kulturore Propagandistike, ka punu paralelisht me Galerinë a?
BL Jo, jo, jo ajo ka organizu koncerte, ka organizu festivalin të recitatorëve të teatrove të amatorëve, mitingun e poezisë, disa manifestime kanë qenë aty. Kjo vetëm ka qenë ai komisioni për blerjen e veprave që janë siguru disa vepra të autorëve vendas edhe t'hujë.
- EK Qysh ka qenë përpara kur keni punu ju si kustos këtu në Galeri, çfarë pune keni bo, keni përcaktu naj temë mandej qashtu keni kriju ekspozitat apo qysh, qysh e keni bo atë punë?
BL Na kemi qenë këtu dy, në të vërtetë dy, dy kustosa, kuratorë që po i thojnë tash. Une fillimisht e kom gjetë këtu Engjëll Berishën. Kemi qenë me Engjëllin, mandej Engjëlli u pensionua erdh një koleg i jonë që quhet Rexhep Goçi. Rexhep Goçi, ai e ka kry Akademisë Mbretërore të Arteve në Bruksel. Ai e ka pasë lëminë e arteve figurative, unë lëminë e arteve aplikative. Unë e kom pasë edhe fondin e Galerisë,

Gallery the collection that was under the patronage of the Cultural—Propagandistic Center was given to the Gallery and then the Gallery had its own collection.

EK What happened with this Cultural—Propagandistic Center, did it work parallel to the Gallery?

BL No, no, no, it organized concerts, it organized amateur theatre recitals, festivals, poetry meetings, there were a few events there. This was just the commission of buying artwork that provided some artworks from local and foreign artists.

EK How was it at the time when you worked as a curator here at the Gallery, what kind of work did you do, did you choose a theme and then create all the exhibits or how, how did you do this job?

BL We were two, in fact, two kustos, curators as they call them now. Initially I found Engjëll Berisha²³ already working here. I was with Engjëll, then Engjëll retired and then a colleague of ours came whose name is Rexhep Goçi.²⁴ Rexhep Goçi, he graduated from The Royal Academy of Arts in Brussels. His field was figurative art, mine was applied art. I also had [under my responsibility] the collection of the Gallery, so I was responsible for Gallery's collection. We organized exhibitions, many exhibitions.

Our gallery had the most visitors of all the galleries in Yugoslavia. Do you know why? Because we would organize some exhibitions that came from Albania, people were nostalgic. At times there were exhibitions that had 70—80.000 visitors, long queues, they would wait in a queue {shows with his hand}. Because the Gallery was at the Palace of Culture in the beginning, the Palace of Sports near the Elida confectionery. And there were old people, young people, women came to see the exhibition, so it was an attraction.

When our colleagues from Belgrade, from Sarajevo or Ljubljana came and saw all of that, they would say, "Impossible!" But they did not come

only for the paintings, they came because they were motivated to see something Albanian, and we had nostalgia and love for Albania as we do now, but it isn't like it used to be.

EK Was the communication with Albania at the time good enough so artists would come to exhibit?

BL No, it wasn't, it wasn't but it opened up. The communication was opened after a few years, in '78 for the first time was the exhibition of Kosovo Applied Arts at the National Gallery of Figurative Art in Albania.

EK Can I ask you a question here? So at the time when the Gallery didn't exist, who organized the travels of Kosovo artists?

BL Ah, before the Gallery was founded?

EK Yes.

BL The center together with me. Upon the founding of the Gallery, then the Gallery took over.

EK Did you go, too? How was your time in Albania?

BL I went to Albania for the first time in '78, in '78 the Kosovo Applied Arts exhibition was at the National Gallery. We were thirteen participants and eight of us went to the opening, they were very welcoming. Then after a year they invited me personally, I had a solo show in 1978.

EK '79.

BL I mean '79.

EK What did you exhibit there?

BL I exhibited textile designs. And that exhibition was very well—received. They wrote, it is in the catalogue, if you have my catalogue, some fragments, some people.

EK Do you remember how Albania was at that time, any interesting details from that time?

BL I was in Albania even before '78, because I worked at the Province's Cultural Union, an ensemble from Kosovo went, the Emin Duraku folklore ensemble from Zhur. And I took care of all the formalities be-

23

Engjëll Berisha (1926—2010), also known as Befre, was an Albanian painter from Kosovo. Berisha was born in 1926 in Pejë, Kosovo. He graduated from the University of Belgrade in 1954. He was a member of the Academy of Figurative Arts of Kosovo.

24

Rexhep Goçi (1947) was born in Junik, Kosovo. He studied figurative arts at the University of Pristina. Later, he continued his studies at the Académie Royale des Beaux—Arts de Bruxelles.

- fondin e Galerisë. Kemi organizu ekspozita, shumë ekspozita.
- Galeria jonë ka pasë ma së shumti vizitorë prej krejt galerive të Jugosllavisë. Po a din pse? Se ne i organizojshim disa ekspozita që vishin prej Shqipnisë, njerëzit kishin nostalgji. Ka pasë ekspozitë që i kemi pase 70—80.000 vizitorë, rresht, u bëjshin rresht {tregon me dorë}. Se Galeria në fillim ka qenë te Pallati i Kulturës, Pallati i Sporteve aty afër ambëltores "Elida". Edhe kanë qenë, kanë ardhë aty me pa ekspozitën pleq, të rinjë, gra, ka qenë domethonë atraksion.
- Kur vishin këta kolegët tonë prej Beogradit, prej Sarajevës apo Lublanës edhe e shihshin gjithë ata, thojshin, "E pamundur". Por ata nuk vishin veç për piktura, vishin edhe se ishin me motive shqiptare, e na kishim një nostalgji për Shqipninë e një dashuni siç e kemi edhe sot, por nuk është si atëhere.
- EK Komunikimi me Shqipni në atë kohë a ishte mjaftushëm i mirë që artistat me ardhë me ekspozu?
- BL Jo, nuk ka qenë, nuk ka qenë po u hap. U hap komunikimi mas disa vjete bile une në vitin '78 për herë të parë ka qenë ekspozita e Artit Aplikativ të Kosovës në Galerinë Kombëtare të Arteve Figurative të Shqipnisë.
- EK A bon këtu një pyetje t'ua u boj? Domethonë në këtë kohë nuk ka qenë Galeria, kush e organizoi shkumjen e artistëve kosovar?
- BL Ah, para se m'u themelu Galeria?
- EK Po.
- BL Qendra, po bashkë me mu. Me themelimin e Galerisë, mandej Galeria i ka marrë ato sipër.
- EK A keni shku edhe ju? Qysh keni kalu në Shqipni?
- BL E në Shqipni kemi shku për herë të parë në vitin '78, '78 ka qenë ekspozita "Arti Aplikativ i Kosovës" në Galerinë Kombëtare. Kemi qenë trembëdhjetë pjesëmarrës e tetë kemi shku atje në hapje, e na kanë pritë shumë mirë. Pastaj mas
- nji vjete mu më kanë bo ftesë personale, une e kom pasë një ekspozitë personale në vitin 1978.
- EK '79.
- BL '79 po du me thonë.
- EK E çka ekspozut atje?
- BL Atje kom ekspozu dizajnin e tekstilit. Edhe është mirëpritë shumë ajo ekspozitë, kanë shkru, e keni në katalog, nëqoftëse keni katalogun tim disa fragmente të disa personave.
- EK A ju kujtohet qysh ka qenë Shqipnia në atë kohë, naj detal interesant prej asaj kohe?
- BL Une kom pasë qenë edhe përpara në Shqipni edhe para '78 se që kom punu në Bashkësinë Krahinore të Kulturës, shkoi një ansambël prej Kosovës, ansambli folklorik "Emin Duraku", i Zhurit. Edhe une ua rregullova se punojsha në Bashkësinë Krahinore të Kulturës formalitetet krejt. Edhe po i thom atij kryetarit, ka qenë njëfarë Hamdiu, s'ia di mbiemrin, s'më kujtohet, po i thom, "Valla boll po m'vjen inat që ju po shkoni, une atje kom lindë. E kom pa Evropën e Shqipninë vendin tim s'e kom pa hala". Tha, "Pse, a po don me ardhë a? I thashë, "Çfarë pyetje o kjo?" Kur ka ardhë të nesërmit ma ka kërku pashaportën. Unë kom qenë shumë i lumtur, hera e parë që kom shku. Mirëpo, kur kom mrrri atje kom qenë shumë i zhgënjym, gjendja ka qenë shumë e keqe, shumë e keqe. Mandej vendi jonë e s'kom mujët kurrë me fol keq.
- EK E çka keni pa, çka keni vërejtë? Çka keni vërejtë n'atë vizitën e parë? A ishit në Tiranë, apo?
- BL Në vizitën e parë, jo, jo. Kemi qenë në disa qytete, ata kanë dhonë koncerte, unë kom shku si mysafir i tyne. Vetëm une edhe ni Masar Randonbrava gazetar i Prizrenit. Bile ata neve na kqyrshin kështu a din se jo prej Zhurit, thojshin se mos na kanë çu, mos na ka çu policia sekrete a diçka. Qashtut kishin dyshime. Bile ma vonë kur kom bisedu me shokë, m'kanë thonë, "Krejt çka ke thonë ti kemi mendu që propagandë është". Ju tregoj sha une që kom qenë në Par-

cause I worked for the Province's Cultural Union. And I told the director, Hamdi, I don't know his last name, I don't remember, I said, "I'm so envious that you are going, I was born there. I saw Europe, but I still haven't seen Albania, my country." He said, "Why, you want to come?" I said, "What kind of a question is this?" When he came the next day he asked for my passport. I was so happy, the first time I went. But, when I got there I was very disappointed, it was in a very bad state, very bad. Then again it was our country, I could never speak badly.

EK What did you see, what did you notice? What did you notice on that first visit? You were in Tirana, right?

BL In the first visit, no, no. We were in a few cities, they made concerts, I went as their guest. Just me and a journalist from Prizren, Randobrava. They would look at us like, you know, we weren't from Zhur, they thought maybe, maybe the secret police sent us or something. That's what they suspected. Later when I talked to my friends, they said, "We thought that everything you said was propaganda." I would tell them that I was in Paris, then I forgot to tell you that when I was in Paris, I visited almost all of Europe.

Because there was an agency that anyone would pay 25 francs to go, to go anywhere. And I went there, just like today, because you've seen the offers there. Someone wanted to go to Norway, someone to Germany, someone there, they wanted company. And I went there for three, four days during holidays, I was everywhere. The only places I haven't been to are Finland and Portugal, I saw all of Europe. And they would ask me and I would tell them, later when Albania was democratic they said, "Blerim, we didn't believe you, now we believe you because we thought it was propaganda." So they didn't trust us.

When we had openings of solo shows, we bought artworks

from almost every artist. They would open the exhibit and we would buy, we also would go to their studios and buy, yes. Though the collection was small not as big [we had no space for more works] as was needed, but we also didn't have, the storehouse was full, we didn't have space. Because the hall of Boro Ramiz was really nice, so in the Palace of Youth as they call it now, but the storehouse was small. And, so the collection, now from there we came here, freer and different.

The collection lately wasn't as it was in the beginning, the repression and Serbia's shenanigans there was no, a little, the figurative artwork wasn't bought as much. Now I don't know if the collection still exists, I forgot to ask Arta.

EK Yes, yes it is here, that's why I asked.

BL The collection is here, is the artwork being bought?

EK Ah, no. I think not.

BL Eh, that's really bad, really bad. Then look, it's a huge paradox, the ex-director, Luan Mulliqi, came to my office here one day and said, "Pick some works because the Provisional Government is asking for them." I said, "What kind of works?" He said, "To decorate." I said, "Look, they don't get out of the Gallery, they get out of the Gallery, when someone from relevant institutions asks to exhibit them and brings them back. And, there it is written that this is the Collection of the Gallery of Arts, Pristina."

But, he made me, I said, "Okay, you give a statement. I don't take out the artwork from the collection without an official order." He gave me order and I gave them to him. So, some really good artworks were distributed. If you paid attention, whenever the Prime Minister appears [on TV] there's a painting of Engjëll Berisha. That is from the collection. It doesn't happen anywhere in the world that paintings or sculptures, or an artwork is taken out from a museum or a

is, mandej une harrova me ju thonë t'u qenë në Paris e kom vizitu gati krejt Evropën.

Se ka qenë një agjenci me i pagu 25 frangë kushdo me shku, kudo me shku. Edhe jom shku jom lajmru, sikur sot, edhe atje i ke pa ato ofertat. Dikush po don me shku Norvegji, dikush Gjermani, dikush aty, po lypë shoqni. Edhe une kom shku ka tri, katër ditë për festa, gjethka kom qenë. Une vetëm në Finland edhe Portugali s'kom qenë, Evropën krejt e kom pa. E ata m'pytshin ata mu edhe une si shokë e kolegë ju kallxojsha, ma vonë kur u demokratizu Shqipnia thanë, "Blerim nuk t'kemi besu, tash po t'besojmë se kemi thonë propagandë është". Dome-thonë s'kanë pasë besim në ne.

Na kur kemi hapë ekspozitat këtu domethonë personale të dikuj, gati çdo krijusi i kemi ble vepra. Ka hapë ekspozitën i kemi ble, kemi shku edhe nëpër studio iu kemi ble, po. Megjithëse fondi ka qenë i vogël jo sa është nevoja, po edhe s'kemi pasë, depoja ka qenë plotë nuk kemi pasë edhe vend. Se atje salla e Boro Ramizit ka qenë shumë e mirë domethonë në Pallatin e Rinisë tash që i thojnë, por depoja ka qenë shumë e vogël. Edhe, kështu që ai fond tash prej atyhit kalum këtu pak ma shlirë e ma ndryshe.

Fondi vallai kohëve të fundit nuk ka qenë ashtu domethonë si filloi represioni edhe këto marifetet e Serbisë mo s'ka pasë gati, pak, pak krejt janë ble vepra të arteve figurative. Tash nuk e di këtu a ekizston ky fond, kom harru me pytë Artën.

EK Po, po është këtu, për këtë arsye ju pyta.

BL Po fondi është, po a blehen veprat?

EK Ah, jo. Më duket që jo.

BL Eh, ajo shumë keq, shumë keq. Mandej shiqoni është një paradoks shumë i madh, ish—drejtori, Luan Mulliqi, ka ardhë një ditë në zyren time këtu edhe m'ka thonë, "Zgjedhi disa vepra po i lypë Qeveria e përkohshme". I thashë, "Çfarë

vepra?" Tha, "Vepra për me dekoru". I thashë, "Shiqo, ato nuk dalin prej Galerisë, ato dalin prej Galerisë vetëm kur Galeria, ose dikush e kërkon prej institucioneve përkatëse për me ekspozu edhe m'u kthy. Edhe, edhe aty shkruhet është Fondi i Galerisë të Arteve, Prishtinë".

Mirëpo, më pat' detyru, i thashë, "Mirë, jepe ti një deklaratë. Unë prej fondit nuk i qes veprat pa më dhanë urdhën". Edhe dha ai urdhër edhe ia dhashë. Kështu që, janë shkepë disa vepra shumë të mira. Nëqoftëse e keni idenë, Kryeministri kur paraqitet është një pikturë e Engjëll Berishës. Ajo është e fondit. Në botë kërkon nuk ngjanë që me u marrë piktura apo skulptura apo një vepër e artit prej një muzeut apo galerisë e m'u qitë nëpër zyre.

EK Deri kur keni punu ju këtu?
BL Këtu kom punu deri me 1 mars të vitit 2003. Atëhere i kom mush 65 vjeç edhe është dashtë me shku në pension.

EK A keni qenë këtu dej '89, '90 apo keni qenë krejt kohën në Galeri keni punu?

BL Jo, jo gjithë kohën kom qenë, gjithë kohën kom qenë. Une gjatë luftës, ne, ne kishim... Ne kemi pasë qe edhe këtë shënim po them, ne kemi pasë domethonë edhe... se këtu domethonë s'po i di vitet po i harroj. Kur ishte domethonë, kur filloi Serbia me ushtru dhunë këtu, neve na urdhnun që katallogat me i bo serbisht ma së pari mandej shqip. Se na vazhdimisht na i kemi bo shqip përpara. Edhe shku me atë kolegun u nisëm për te Ibrahim Rugova, atje në Lidhje Demokratike e ka pasë selinë aty te stadioni edhe rrugës po i shohim Fehmi Aganin, "Ku po shkoni?" Tha, "Ibrahimi s'është, a keni diçka që muj..." i thashë une, "Këta na kanë dhonë urdhër që na katallogat m'i bo ma së pari serbisht mandej shqip e na nuk pranojmë pa ju konsultu juve".

Domethonë atëhere kërkush, ishte, ishte katër pesë vjet para luftës kjo punë po s'po m'kujtohet data. Ai tha, "Blerim," tha,

gallery and be put in an office.

EK Until when did you work here?
BL I worked here until March 1, 2003. Then I turned 65 and I had to retire.

EK Were you here until '89, '90 or you were working at the Gallery the whole time?

BL No, no, I was here the whole time, the whole time I was here. During the war, we, we had... We had, I'll tell you this note, too. So we also had the... because here, I don't know the years, I forget them. When it was, when Serbia started being violent here, they ordered us to make the catalogues in Serbian first and then in Albanian. Because constantly we made them in Albanian first. And I left with my new colleague to go to Ibrahim Rugova,²⁵ at the Lidhja Demokratike,²⁶ its headquarters was at the [football] stadium, and on our way there we see Fehmi Agani,²⁷ "Where are you going?" He said, "Ibrahim isn't here, is there anything I..." I said to him, "They gave the order that we should make the catalogues first in Serbian then in Albanian, we won't accept without consulting you."

So then no one, this was, this was four—five years before the war but I don't remember the date. He said, "Blerim," he said, "you are responsible for this, your duty is the Gallery. Stay there and protect the collection." Because I told him, "We are prepared to quit our jobs, to revolt." "No, no way! You should stay there and protect it." And we stayed here until May 3, 1999. Until May 3, 1999. Then I had to go to my sister in Skopje.

EK Did you go to work during April?

BL Yes, yes, yes we worked. We had a circulation permit from a, from the director. We could come and go. My colleague left sooner because they evicted them from their buildings at Bregu i Diellit [Sunny Hill]. I, because I live here in front {shows with his hand}, at this building, it's the officers building, ex—officers. So my apartment was right over Rugova restaurant here. And I worked until May 3,

then I went to Skopje, because my sister would call me every night, "Come, what are you doing there?" You know, because we know how things were.

And luckily we came back, we came back, not one single work was missing, not even one. To tell you the truth I was worried about my work as well because I have a collection of 120 works. I forgot to tell you that when I was for the first time, when I met Kodra, he gave me two of his works. And I'm constantly with them, even as student in Paris, I had his paintings {shows with his hands} at my hotel.

EK Since you were here at the Gallery, what happened here during the '90s? I mean what sort of programs did you do?

BL Programs, programs were mostly, I don't know what to tell you. It was mixed, but it dominated, the Serbian one dominated. So, the authors were Serbian, mostly the authors were Serbian. There were exhibitions from other republics as well until the war started, but they were few. There were, there were these collective exhibitions, salons, painting biennales where Albanians also participated, then Albanians started to, to boycott. And we tried to convince them, told them that, "This Gallery isn't theirs, it is our Gallery. Why not exhibit?" Once, it was the year '99 I think, I don't remember if it was '98 before the war, he forced me, the Serbian director said, "Do the opening of the exhibition!" I told my friend, "I can't open it in Serbian. I'll open it in Albanian first and we say our goodbye here." I started in Albanian first and then I continued, "Dame i Gospodo..." [Ladies and Gentlemen...] I started in Serbian, because we could speak Serbian as well as Albanian, nothing happened I got applause. I thought they would give the notice to leave the next day, but it was fine.

EK How was cultural life at the Gallery, since it was... it was more focused only on one part [of the population]?

BL Well, look, so they mistreated

25
Ibrahim Rugova (1944—2006) a writer and journalist, founder and leader of the Democratic League of Kosovo and President of Kosovo during the war and after until his death.

26
Lidhja Demokratike e Kosovës—Democratic League of Kosovo. First political party of Kosovo, founded in 1989, when the autonomy of Kosovo was revoked, by a group of journalists and intellectuals. The LDK quickly became a state—party, gathering all Albanians, and remained the only party until 1999.

27
Fehmi Agani (1932—1999) was a philosopher, sociologist and politician, one of the founders of the Democratic League of Kosovo. He was assassinated by Serbian troops as he attempted to flee Pristina disguised as a woman to avoid detection.

"ju nuk jeni për këtë punë, ju jeni për Galeri. Rrini aty edhe runi fondin". Se i thashë, "Na jemi të përgaditur me lëshu punën në shenjë revolte". "Jo, n'asnjë mënyrë! Duhet aty me nejtë e me rujtë". Edhe na kemi nejtë këtu. Unë këtu kom nejtë deri me 3 maj të vitit 1999. Deri me 3 maj të vitit '99. Mandej u detyrova me shku te motra në Shkup.

EK Gjatë muajit prill a keni ardhë n'punë?

BL Po, po, po kemi punu. E kemi pasë një leje të qarkullimit prej nji, prej drejtorit. Kemi mujtë me hi me dalë. Kemi punu qashtut. Ai kolegu im ka dalë përpara se ata në Bregun e Diellit i qitën domethonë i përzunë prej banesave. A une, se une banoj qetu përballë {tregon me dorë}, te kjo godina, godina është e oficerave, ish—oficerave. Unë domethonë qetu mbi "Rugovë" e kom banesën. Edhe une kom punu deri me 3 maj kom shku në Shkup, se m'thirrke për natë motra, "Hajde, sha po lypë atje?" A din se, dihet si ka qenë puna.

Edhe për fat jemi kthy, jemi kthy, kurrë një vepër nuk ka mungu, kurrë një vepër bash hiç s'ka mungu. Se jom frigu të drejtën me të thonë edhe për veprat e mia se unë e kom një koleksion me 120 vepra të artit. Harrova me ju thonë se kur kom qenë herën e parë, kur jom taku me Kodrën, ai m'i ka dhuru dy piktura të tij. Edhe unë vazhdimisht jom me to edhe si student në Paris i kom pasë në hotel {tregon me duar} pikturat e tij.

EK Meqë paskët qenë këtu në Galeri, çka ka ndodhë gjatë '90—tave këtu? Po mendoj çfarë programesh i shtyjshin?

BL Programe, programe ka qenë valla kryesisht s'po di çka me ju thonë. Ka qenë i përzim, por ka dominu domethonë, ka dominu ajo serbe. Domethonë, autorët serbë kanë qenë, ma shumë kanë qenë autorët serbë. Edhe ka pasë ekspozita edhe prej republikave tjera derisa filloi lufta, por pak. Kanë pasë, kanë qenë këto ekspozitat kolektive, sallone, bienalet e vizatimit ku kanë marrë pjesë edhe shqiptarët, atëherë fillun

edhe shqiptarët me, me bojkotu. E na u mytshim t'u i bind, iu thojshim qe, "Kjo Galeria nuk është e këtyne, është Galeria jonë. Pse mos me ekspozu?" Bile njiherë, ishte viti '99 po m'duket s'po më kujtohet a '98 qatëhere pak para luftës, ky më detyroi, drejtori serb tha, "Me e hapë ekspozitën!" I thashë une atij shokut, ti, "Unë serbisht nuk muj me hapë. Ma së pari e hapi shqip edhe qitu po përshendetem". Edhe fillova une shqip nja pesë minuta maneja ktheva, "Dame i Gospodo..." [Zonja dhe Zotërinjë...] ia nisa serbisht, se serbishten e kemi ditë si shqipën, kurgjo njifarë apllauzi. Thojsha nestrit ma japin vendimin me dalë, shpëtova.

EK Qysh ishte jeta kulturore në Galeri, meqenëse veç ishte... a ka qenë ma e fokusime veç me një pjesë [të popullsisë]?

BL Po, shiqo na domethanë na kanë keqtrajtu pak, por e kishim porosinë e Fehmi Aganit se na [përndryshe] këtu s'kishim nejtë. Kom mujtë unë me shku në Paris më thirrshin shokët. Veç ai thojke, "Ju e keni për detyrë me rujtë institucionin". Edhe na qitu përballë e kemi pasë zyrën muni me imagjinu tash s'ka kuptim m'i thanë, veç në krejt [zyret] ka pasë nxemje në zyrën tonë s'ka pasë nxemje. Edhe ai shoku jem pijke duhon u boke tim aty, as s'mujshim m'i çelë dritaret. Po qashtu kemi punu n'qato kondita, n'qato kondita edhe une nuk pendothem, nuk pendothem se ka mujtë me qenë ma keq.

EK Mandej, kurgjo veç deshta me ju vetë çka kanë ekspozu ma shumë prej Serbisë, a ma shumë studenta që kanë qenë veç serbë, a ka qenë etnikisht e ndame si institucion?

BL Këtu vallai ka pasë ma shumë ekspozita të serbëve, ka pasë ma shumë kanë dominu. Po e keni ju këtu jonë informatorët domethonë e dini, mundeni m'i marrë shënimet. Se une të drejtën me iu thanë edhe tash 80 [vjet] i kom po harroj (qeshë). Disa sene s'po më kujtohen.

EK E qysh ka qenë jeta mas pensionimit, a pikturoni tash në pension, po mendoj kur jeni

us a little, but we had Fehmi Agani's instruction [or else] we wouldn't have stayed here. I could have gone to Paris, my friends invited me. But he would say, "It's your duty to protect the institution." And our office was right in front of here {shows the other side of building}, you can imagine now, we couldn't say, but there was heating in all of [the offices], in our office there was no heating. And my friend would smoke, it would be all smokey in there, we couldn't even open our windows. But we worked in those conditions, in those conditions and I don't regret it, I don't regret it because it could have been worse.

EK Then, nothing, I just wanted to ask you what were the exhibitions like, more art from Serbia, more Serb students? Was it ethnically divided as an institution?

BL Here there were more exhibits of Serbs, they dominated. But there are annual reviews here, you know, you can take the notes from there. To tell you the truth now I'm 80 years old, I forget (laughs). I don't remember some things.

EK What was your life like after retiring, do you paint now after you've retired, now, I mean, ever since you retired in 2003?

BL When I retired, look to tell you the truth I retired, no sense in saying this, but the Gallery didn't behave quite nicely. Luan Mulliqi,²⁸ they didn't behave quite nicely because... there's no sense in talking about this. Because I could've worked more, because there are a lot of people who work after retiring. Also it was some kind of order to leave when you turn 65. Though, in the beginning, for a week I didn't take it well, but then even if they had payed me triple I wouldn't have gone back.

This is a digression, when King Leka came back and was a candidate for elections the journalists asked him, "What will Leka gain if he wins the elections?" He said, "He wins the crown, but if he loses he will gain tranquility." So I gained tranquility and that's

very good. Then I did other things, I wrote, I wrote for Koha Ditore [Time Daily], for Zëri [The Voice]. I don't know if you followed them, they were earlier. But, I mean for the last five, six years I wrote for a newspaper in America called Dielli [The Sun] that is a department within the Vatra [Homeland], an Albanian association, I wrote there about painters and things like this, so I didn't have time.

EK Do you still paint?

BL I paint very little, very rarely, and I have many painting in my drawers, under the sofas, like a person who lives in an apartment. I wanted to travel because I could have built two houses with what I earned for a year, but I travelled with my wife and kids and I don't regret it.

EK Would you want to add something that you think would complete the interview?

BL I don't know what to add, but now maybe I am old, art now has reached the limits of absurdity. The English critic Johnson says, "Like the garbage trucks that go and collect the garbage." Because abroad you have to put everything in its place, the bottles, textile, food. "Why do they do the selection when, when they have modern art and they can put them all into the trucks."

Luan Mulliqi (1953) was born in Gjakova, Kosovo, and graduated from the Academy of Figurative Arts, the department of Sculpture in Pristina in 1977. He received a Master's degree in Belgrade in 1979. He was the first post-war director of the Pristina Gallery of Arts, now the National Gallery of Arts.

BL pensionu në 2003?
Kur jom pensionu une, po shiqoni kur u pensionova drejtën me thonë tash s'ka kuptim me thonë nuk jonë sjellë bash mirë këta të Galerisë. Luan Mulliqi, nuk janë sjellë bash mirë se... ato s'ka kuptim me i folë. Se une kom mujtë me punu edhe një kohë se ka plotë qe kanë punu edhe mas pensionit. Poashtu urdhën ka qenë ka qenë njifarë si urdhni që kur t'i bon 65 me ikë. Megjithatë, unë në fillim nja një javë e kom përjetu jo bash mirë, po mandej me ma pasë dhonë trefish domethonë rrogën nuk kisha pranë m'u kthy.

Se po ju boj një digresion, Mbreti Leka kur u kthy edhe u kandidu për zgjedhje edhe shkun e pytën aty gazetarët, "Shka fiton Leka nëqoftëse i fiton zgjedhjet". Ai tha, "E fiton kurorën mbretërore, por nëqoftëse humb e fiton qetësinë". Edhe une e fitova qetësinë edhe shumë mirë. Mandej unë jom marrë edhe me gjana tjera, unë kom shkru, kom shkru në "Kohën Ditore", për "Zërin". Nuk di ju a i keni përcjellë se ato janë ma të hershme. Por, domethanë pesë, gjashtë vjet e fundit unë kom shkru për një gazetë në Amerikë "Dielli" që është organ i "Vatërës" shoqatës shqiptare, kom shkru aty për piktorë e për disa sende qashtu, kësh-tu që nuk kom pasë kohë.

EK A pikturoni hala?

BL Me pikturu valla pak shumë pak, rrallë najherë edhe punime kom shumë nëpër ormana ndër kauça sikur njeri që është në banesë. Une kom pasë dëshirë shumë me shetitë se kom mujtë dy shpija me i ba une shka kom fitu një vjet kom shetitë me shoqen dhe me fëmitë edhe nuk pendo hem.

EK A kishe dashtë diçka për fund me shtu, që mendoni që kishte me plotësu intervistën?

BL Për fund nuk di shka me ju thonë, po tashti une nashta une jom i moshum, arti tashti ka arritë në kufitë e absurditetit. Bile është një kritik anglez Johnson thotë, "Si këto makinat e mbeturinave shkojnë i bojnë koleksionin e mbeturinave". Se jashtë i bojnë gotat

shishet domethonë tekstilin gjanat ushqimore krejt duhet m'i qitë në vendin e vetë. "Pse i bojnë seleksionimin kur, kur e kanë artin modern munden me qitë nëpër kamiona".

Shyqri Nimani

Shyqri Nimani was born in 1941 in Shkodër, Albania. Nimani is known as one of the first graphic designers in Kosovo, as well as one of the founders of the Department of Graphic Design at the Faculty of Arts at the University of Pristina in Kosovo. Nimani graduated from the Book Design Program at the Academy of Applied Arts in Belgrade in 1967. In 1969, he did his postgraduate studies at the same university and continued art research in Japan from 1976 to 1978. In 1979, he became the first director of the National Gallery of Kosovo. Today, Nimani lives with his family in Pristina and continues to teach graphic design.

Shyqri Nimani u lind në vitin 1941, në Shkodër, Shqipëri. Nimani njihet si dizajneri i parë grafik, ai poashtu është një ndër themeluesit e departamentit të Dizajnit Grafik në Fakultetin e Arteve, Universiteti i Prishtinës, Kosovë. Nimani diplomoi nga Akademia e Arteve Aplikative në Beograd, më 1967. Ai i bëri studimet postdiplomike në vitin 1969 në të njëjtin univerzitet dhe vazhdoi hulumtimin e tij artistik në Japoni në periudhën 1976—78. Më 1979, ai u bë drejtori i parë i Galerisë Kombëtare të Kosovës. Sot, Nimani jeton me familjen e tij në Prishtinë dhe vazhdon të ligjërojë lëndën e dizajnit grafik.

Interview

Interview with Shyqri Nimani
Pristina | Date: November 30, 2016
Duration: 107 minutes

Present:

Shyqri Nimani (Speaker)

Erëmirë Krasniqi (Interviewer)

Noar Sahiti (Camera)

Transcription notation symbols of non—verbal communication:

◊

Emotional communication

✋

The speaker explains something using gestures.

Other transcription conventions:

[]

Addition to the text to facilitate comprehension

Footnotes are editorial additions to provide information on localities, names or expressions.

Intervistë

Intervistë me Shyqri Nimanin
Prishtinë | Data: 30 nëntor, 2016
Kohëzgjatja: 107 minuta

Të pranishëm:

Shyqri Nimani (I intervistuari)
Erëmirë Krasniqi (Intervistuesja)
Noar Sahiti (Kamera)

Simbolet e komenteve në transkriptë te komunikimi jo—verbal:

- Komunikim emocional
- ✋ I intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

- [] Shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin
- Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime,
emra apo shprehje.

Part One

[The interviewer asks the speaker about his early memories. This part was cut from the video—interview.]

SHN I would like to tell you the story of my life and the crucial moments that made me choose figurative art. Destiny was such that I was born in Shkodra because my family, my mother and father moved there before the Second World War, they moved to Albania and settled in Shkodra. That's where I was born.

Two years later we moved to Kukës where my brother Genc was born and two years later we moved to Prizren and then from Prizren we moved to Gjakova, which was the hometown of my mother and my father, then I continued elementary school in Prizren. And the Shkolla e Mesme e Artit¹ in the beautiful Peja, after five years of studying there I went to university at the University of Arts in Belgrade, there I spent five years studying at the same academy. Then, I finished a master's degree, I mean post-graduate studies and in the meantime there was an open call all around Yugoslavia according to which the Japanese government was giving a scholarship for a two-year artistic residency in Japan, I won it and went to Japan to study for two years.

Then I returned to Pristina when it started functioning... I mean it had been a couple of years since the Shkolla e Lartë Pedagogjike,² Department of Figurative Arts had started working. Since Gjelosh Gjokaj,³ an artist of ours coming from Montenegro, abandoned the Shkolla e Lartë Pedagogjike in Pristina and went to Rome, Italy, to continue his artistic research, where he lived and worked for a long time and then he moved to Munich, in Germany, until the end of his life. Then I...

EK Can you tell us what you remember from that time?

SHN Yes...

EK Since you had moved from a place to another, what was the reason, why...

SHN To be honest since I was seven years old, since my father had died and left me at three years old, my mother was very young and got married and moved to Albania. So I was settled at the orphanage in Prizren and it was a very interesting environment there because there were a hundred to a hundred fifty of us who had experienced suffering and had lost parental love. And they had settled, I mean the Kosovo society, had settled us in that house which was a very good one, the pedagogues were good and they let us express our talents, our artistic gifts.

Some played instruments, some wrote poems, some sang while our group was engaged in figurative art. So, they gave us colors, papers, various pastels and so after returning from summer vacation in the Dalmatian Sea of Croatia, I had drawn, in the second year of the Shkolla e Artit, I had drawn a very beautiful landscape, I can say beautiful since my teacher liked it very much. She took and showed it to my fellow students, she grabbed me by my hand and sent me to other classes in order to show it to other students of other classrooms. And, "Look, this is how beautifully your friend has drawn, actually painted a landscape..." where there was a sailboat with white sails in the sea and some palms in the first plan. And that was my first push, I mean my first push and I think that my teacher, who was the oldest sister of Bekim Fehmiu, was a very good teacher and she, I think, had discovered for the first time that I had a talent for figurative art.

Then, then it was important that I went to the Shkolla e Mesme e Artit. There we had professors that were very important at the time, who had graduated from the Faculty of Arts. They were all qualified. I mean, the staff was very good and we started learning figurative art even though our art history teacher never spoke to

1 Shkolla e Mesme e Artit, Arts High School in Peja was built in 1926 and started working in 1949. It was here where the first generations of visual arts in Kosovo have received their education in figurative and applicative arts. The education they received here, enabled the artists to continue higher education in the arts. The historical building of Arts High School in Peja was destroyed in August, 2017.

2 Shkolla e Lartë Pedagogjike, The High Pedagogical School, was founded in Pristina in 1958 as the first institution of higher education in Kosovo. In 1974, the academic staff of the Figurative Arts department of the High Pedagogical School founded the Academy of Fine Arts within the newly established University of Pristina.

3 Gjelosh Gjokaj (1933—2016) was an Albanian painter and graphic artist. He was born in the village of Miles in Tuzi, Yugoslavia. After receiving his fine art degree from the Art Academy in Belgrade in 1963 he started teaching in Pristina, Kosovo until 1969.

- Pjesa e Parë
- [Intervistuesja e pyet folësin rreth kujtimeve të tij më të hershme. Kjo pjesë është prerë nga video intervista.]
- SHN Kam dëshirë t'ju rrëfej mbi historinë e jetës sime dhe momentet që ishin vendimtare për t'u marrë me artin figurativ. Unë kam lindur, ka dashtur fati, në Shkodër, meqë familja ime, nana dhe babai im u shpërngulën para Luftës së Dytë Botërore, u shpërngulën për në Shqipëri dhe u vendosën në Shkodër. Atje unë linda.
- Pas dy vjetësh kaluam në Kukës, ku lindi edhe vëllau im Genci, dhe pas dy vjetësh të tjera ne kaluam në Prizren dhe nga Prizreni u vendosëm përsëri në Gjakovë prej nga vinte nëna, nëna dhe babi im, dhe pastaj unë vazhdo-va shkollën fillore në Prizren. Ndërsa Shkollën e Mesme të Arteve në qytetin e bukur të Pejës dhe pas pesë viteve studime atje, vazhdo-va me studimet universitare në Universitetin e Arteve të Beogradit, dhe atje zgjati gjithashtu studimi im për pesë vjet dhe në të njëjtën Akademi. Pastaj përfundova edhe shkollën e tretë, pra studimet pasdiplomike, dhe në ndërkohë u shpall një konkurs mbarëjugosllav me ç'rast qeveria Japoneze jepte një bursë për përsosje artistike dy vjeçare në Japoni dhe unë e fitova atje dhe kalova për dy vjet në Japoni.
- Pastaj u ktheva në Prishtinë kur filloi të punonte, çështje e vërteta veç kishte disa vjet, Shkolla e Lartë Pedagogjike, dega e artit figurativ. Meqë Gjelo Gjokaj, një artist i yni nga Mali i Zi, ai e braktisi Shkollën e Lartë Pedagogjike në Prishtinë dhe vajti në Itali, në Romë, për t'i vazhuar hulumtimet e veta artistike, ku për një kohë të gjatë ka jetu dhe vepru dhe në ndërkohë ka kalu deri në fund të jetës në Minhen të Gjermanisë. Unë pastaj...
- EK A po na tregoni, çka mbani në mend prej asaj kohe?
- SHN Po...
- EK Meqenëse paskeni lëvizë prej një vendi në vendin tjetër, pra çka ka qenë arsye, pse?
- SHN Po unë çështje e vërteta isha që në moshën shtatë vjeçare, meqë babi im kishte vdekur dhe më kishtë lënë tre vjeçar, nëna ime ishte shumë e re, ishte rimartuar dhe kishte kaluar në Shqipëri. Kështu që, unë u vendosa në Shtëpinë e Fëmijëve në Prizren dhe atje ishte, ishte një ambient shumë interesant meqë ne ishim mbi njëqind deri njëqind e pesëdhjetë nxënës të cilët e kishim përjetuar domethanë gjithë ato shkatërrime dhe kishim humbur dashurinë prindore. Dhe na kishin vendosur, pra shoqëria kosovare na kishte vendosur në këtë shtëpi e cila ishte shumë e mirë, kishte pedagogë të mirë dhe aty neve na ipshin mundësi që t'i shfaqim talentet tona, dhuntitë tona artistike.
- Dikush mirrej me ndonji instrument, dikush shkruante poezi, dikush këndonte, kurse grupi i, disa shokë me mua, ne mirreshim me artin figurativ. Pra, na kishin dhanë ngjyra, na kishin dhanë letra, pastele të ndryshme dhe kështu. Më pas kthimit veror nga bregdeti Dalmatin i Kroacisë, unë kisha bërë, në vitin e dytë të Shkollës së Artit, kisha bërë një peisazh, mund të them të bukur meqë mësuesja ime e pëlqeu shumë. E mori ua tregoi kolegëve të mi, mua më morri për dore dhe më çoi në klasët e tjera për t'iu treguar nxënësve të tjerë, të klasëve të tjera. Edhe, "Ja ky shoku juaj, se sa bukur ka vizatuar, ka pikturuar në të vërtetë një peisazh..." ku ishte një anije në bregdet me vela t'bardha me disa palme këtu në plan të parë. Dhe ajo ishte shtytja, mendoj, shtytja ime e parë dhe mendoj që mësuesja ime, e cila ishte motra e Bekim Fehmiut, motra ma e vjetër, ishte një mësuese shumë e mirë dhe ajo, unë mendoj, kishte zbuluar për herë të parë që unë kisha talent për artin figurativ.
- Pastaj, pastaj ishte me randësi që unë vajta në Shkollën e Mesme të Arteve. Atje kishim profesorë të cilët ishin, për atë kohë ishte shumë me rëndë

us about Albanian figurative art, but only about Yugoslav figurative art, but...

EK What was at that time, since I mean it was early to understand what Yugoslavia was? How many years were there... 16, 17, how many years were under Yugoslavia?

SHN I mean, at that time I was 15—16—17 years old and I couldn't understand it. As every child at that age doesn't understand what politics are, what is the state, what is the occupation and whether it is camouflaged or not, because they spoke about how we were all equal. Brotherhood and Unity⁴ was the banner which of course was demagogic. But, what was important was usually that I had to deal.... I mean, this age is important to learn what one has to learn and I was able to express my talent... I have some classmates who later told me, they said, "Each time we asked you for something, you would only draw and do nothing else." I mean I was pre-occupied with art even in other classes when there were other subjects, I wanted to draw and it was something that really spoke about my lifetime pre-occupation, which is visual art.

EK What style, what art movements were promoted in Yugoslavia at that time, I mean what was the main influence at Shkolla e Mesme e Artit in Peja?

SHN Yes, to be honest, Yugoslavia compared to other states of the Eastern Bloc which were under the influence of Soviet Union, which today is called the Russian Federation, back then soc—realism happened in all the countries, especially in our mother country, Albania. In Yugoslavia they were abandoned in... around the middle of the '50s. Because a very famous painter from Croatia, Edo Murtić,⁵ returned from the United States of America after having been there on a Fulbright scholarship and had worked at the same studio as Jackson Pollock. Now, imagine, with Jackson Pollock! And I remember Edo Murtić told me that, the latter—mentioned is deceased now, that if he only

had a small painting, no matter how small, of Jackson Pollock, he would be a millionaire today. With the return of Edo Murtić, who was a par excellence painter, an amazing expressive painter, I opened an exhibition of his when I was a director of the Arts Gallery of Kosovo.⁶ I opened his solo show here in Pristina. Edo Murtić was also a very good friend of Albanians because we created contact with the galleries of Yugoslavia, especially with the one in Zagreb that was called Galeria Forum and was led by Vlado Bužančić, the best art historian and critic in Yugoslavia.

So when he returned to Yugoslavia, that is when socialist art was abandoned in Yugoslavia and free art began then we, the artists of Kosovo, had the very great luck of not being isolated. The doctrine of soc—realist art was not imposed on us compared to our brothers, colleagues, the Albanians in Albania, who suffered for a long time. Even though a part of them created works that had... I mean extraordinary quality, they are good... I mean, Sali Shujaku is a painter who at that time was very expressionist. And when we visited Albania for the first time in '72, we would say good words about how beautiful and expressionist it was, he would say, "Please don't say good words about me because you will be my curse." Because at that time of course they would drag him to a place in Albania where he would not be able to be free, such was the situation there.

So, figurative art in Kosovo was fortunately free at that time, it was free and all the artists, starting from the first generations of Agush Beqiri,⁷ Nuredin Loxha,⁸ Engjëll Berisha,⁹ Nysret Salihamixhiqi,¹⁰ Muslim Mulliqi¹¹ and some others were totally free. Each one of them painted in their own way, each one of them... the names I mentioned are really specific, some of them were more into expressive art, some into the surrealist style, some with our Byzantine tradition translated

4 Brotherhood and Unity was a popular slogan of the Communist Party of Yugoslavia that was coined during the Yugoslav People's Liberation War (1941—45), and which evolved into a guiding principle of Yugoslavia's post-war inter-ethnic policy.

5 Edo Murtić (1921—2005) was a painter from Croatia who was best known for his lyrical abstraction and abstract expressionist style. He worked in a variety of media, including oil painting, gouache, graphic design, etc. He was renowned in Yugoslavia for breaking away from the socialist realist art style.

6 The Pristina Gallery of Arts was the first exhibition space in the then—Yugoslav province of Kosovo. The gallery space was established in 1979 and located in the Youth and Sports Center—Boro dhe Ramizi.

7 Agush Beqiri (1932—2006) was born in Peja, Kosovo. He was a Kosovo Albanian interior designer and architect.

8 Nuredin Loxha (1935—1992) was a Kosovo Albanian librettist, set designer, production designer and costume designer.

9 Engjëll Berisha (1926—2010), also known as Befre, was an Albanian painter from Kosovo. He graduated from the University of Belgrade in 1954. He was a member of the Academy of Figurative Arts of Kosovo.

10 Nysret Salihamixhiqi (1931—2011) was born in Zhabar, near Mitrovica. He was a Kosovo Albanian abstract painter. He studied applied arts at the University of Belgrade in 1959 under the mentorship of Vasa Pomorisac.

11 Muslim Mulliqi (1934—1998) was an impressionist and expressionist painter from Kosovo. Born into a family of artists, Mulliqi attended the Academy of Fine Arts in Belgrade under Zoran Petrović's mentorship, where he also continued with his postgraduate studies.

- si, që e kishin kry Fakultetin e Arteve. Ishin të gjithë të kualifikuar. Pra, ishte një staf shumë i mirë dhe aty na filluam të njifemi me artet figurative edhe pse asnjëherë profesori i historisë së artit nuk na filste për artin figurativ shqiptar por vetëm fliste për artin figurativ jugosllav, mirëpo...
- EK Çfare ishte në atë kohë, meqenëse ishte ende herët, po mendoj me kuptu çka është Jugosllavia? Ishin vitet... 16, 17 sa i bjen që ishin nën Jugosllavi?
- SHN Po unë mendoj që në atë kohë, në moshën time do të thotë diku 15—16—17 vjeçare, unë nuk mund të kuptoja. Si çdo fëmijë në atë moshë, nuk kupton çështje politika, çështje shteti, çështje okupimi i cili është i kamufluar apo jo? Se aty flitej që kemi barazi të gjithë. Vllaznim Bashkim¹ ka qenë parolla e cila ishte demagogjike natyrisht. Por, ajo që është deshtë dhe që është e zakonshme unë është deshtë të mirrem. Pra mosha, kjo moshë është me rëndësi të mirret të mësosh atë çfarë duhet mësuar dhe unë isha në gjendje ta shprehi pra talentin tim.... Dhe i kam disa shoqe të cilat ma vonë më kanë treguar që kanë qenë me mu në klasë. Thonë, "Sa herë që kërkonim diçka nga ti, ti vetëm vizatoje kurgjo tjetër". Domethënë unë kam qenë i preokupum edhe në orët, domethënë edhe në orët e mësimit edhe ku kanë qenë lëndët tjera unë vetëm kam pasë dëshirë të vizatoj dhe kjo ka qenë diçka që ka treguar vërtetë preokupimin tim jetësor që sot të jetë arti pamor.
- EK Çfarë stili, apo çfarë lëvizje në art u promovojshin prej Jugosllavisë në atë kohë, po mendoj çka ka qenë brumi që ju e merrshit në Shkollën e Mesme në Pejë?
- SHN Po, në Jugosllavi çështje e vërteta në krahasim me këto shtetet tjera të kampit lindor të cilat ishin nën ndikimin e Bashkimit Sovjetik, që sot quhet Federata Ruse, atëherë soc—realizmi që ka ndodhë në të gjitha këto shtete dhe sidomos në shtetin tonë amë, në Shqipëri, në Jugosllavi u braktisën në vitet... në, në mesi

i viteve të '50—ta. Për arsye se një piktor nga Kroacia shumë i njohur, Edo Murtić², ai ishte kthyer nga Shtetet e Bashkuara të Amerikës, i cili kishte qenë me bursën e Fullbright dhe kishte qenë me një studio me Jackson Pollock. Tash merre me mend me Jackson Pollock... Dhe m'kujtohet edhe Edo Murtić më pat' treguar, vetë ky piktor tashmë i ndjerë, se ai po ta kishte vetëm një pikturë t'vogël, sado të vogël të Jackson Pollock sot do të ishte bërë milioner. Pra kur me, me kthimin e këtij Edo Murtićit, i cili ishte një piktor par excellence, një piktor ekspresiv i shkëlqyer edhe unë ia kam pasë hapë një ekspozitë kur isha drejtor i Galerisë së Arteve të Kosovës, e pata hapë ekspozitën personale këtu te ne në Prishtinë. Edo Murtić ka qenë edhe mik shumë i mirë i shqiptarëve se patëm bërë një kontakt me galeritë e Jugosllavisë sidomos me atë të Zagrebit, e cila ka qenë Galeria Forum të cilën e udhëhiqte Vlado Bužančić i cili ka qenë historiani më i miri i artit dhe kritiku në ish—Jugosllavi.

Kështu që kur u kthy ai në Jugosllavi, atëherë në Jugosllavi u braktis arti socialist dhe filloi arti i lirë dhe prandaj ne artistët e Kosovës kemi pasë një fat shumë të madh që nuk kemi qenë të kufizuar. Na nuk e kemi pasë të imponuar doktrinën e soc—realizmit në krahasim me vëllezërit tanë, kolegët tanë, shqiptarët në Shqipëri, të cilët me të vërtetë kanë vujtë për një kohë shumë të gjatë. Edhe pse një numër i tyre kanë kriju edhe vepra të cilat kanë... domethënë cilësi të jashtëzakonshme, janë të mira... për shembull Sali Shijaku është një piktor i cili që në atë kohë ka qenë shumë ekspresionist. Dhe kur e patëm vizitu ne Shqipërinë për herë të parë atje, '72—shën, ne e lavdonim një pikturë të tij se sa ishte e bukur, ekspresioniste edhe ai thoshte, "Oh ju lutem mos më lavdoni se do t'iu shoh sherrin". Se në atë kohë normal do t'ia syrgjynosnin dikah në ndonji hapësirë të Shqipërisë se ku ka... ku nuk kanë mund të, të jenë të lirë apo jo, deri aty ka qenë çështja.

1
Vllaznim Bashkim është një slogani i popullarizuar i Partisë Komuniste të Jugosllavisë, i cili u sajua gjatë Luftës Nacional—Çlirimtare të Popujve Jugosllav (1941—45), dhe i cili evoluoi në një politikë ndër—etnike dhe në një princip udhëzues për Jugosllavinë e pas luftës.

2
Edo Murtić (1921—2005) ishte piktor nga Kroacia, i cili ishte i njohur për stilin e tij abstrakt e lirik dhe ekspresionizmin abstrakt. Ai ka punuar në media të ndryshme, përfshi pikturën në vaj, gouache, dizajnin grafik etj. Ishte i famshëm në Jugosllavi për shkëputjen e tij nga stili artistik soc—realist.

into contemporary art.

And it is a very good luck that in Kosovo however, a tradition was created, compared to my generation that didn't have [a tradition to refer to]. The new generations can be proud because they have a tradition and have those painters whom they can refer to and be proud of because they all attended... I mean all the artists that I mentioned were part of biennial and triennial exhibitions, be it in the region of former Yugoslavia or in Europe as well as in other continents.

Speaker: Shyqri Nimani

EK What happened to you then, you finished Shkolla e Mesme e Artit and went to Belgrade?

SHN Yes...

EK Can you tell us more about the time during your studies...

SHN Yes...

EK Or your artistic growth?

SHN After five years I finished the Shkolla e Mesme e Artit in Peja, which let me mention again was a very good school, its staff was very good and I finished it with good success. And I thought that as far as figurative art went, I had learned. But, this was as a... as a, practically a trap of a youngster who no matter what, hadn't seen the world yet, right? Because Kosovo was pretty stuck. Our cities, we still didn't have the university, which is an extraordinarily important thing, we had no exhibitions. We had no gallery and with the lessons I took at the Shkolla e Mesme e Artit and the high grades I had received, I thought that the whole world was mine and when I continued to Belgrade I wanted to...

Interviewer: Erëmirë Krasniqi

EK Can you tell us about the absence of art in public because it seems very interesting. How... since there were no exhibitions, you actually had no access to art, there were... the everyday was not aestheticized as much, so could you tell us how, how did you decide to engage in something like art while at the same time it was not part of the public sphere?

SHN Very, very beautiful, very existential question. It is true that

Interview

such was Kosovo, it was stuck, I mean communism came right after the Second World War. Because Yugoslavia used to be a monarchy before and Albanians had no rights. And with communism somehow, with their slogan that communism was building a society under the Brotherhood and Unity syntagm, which as I told you before, was demagogic.

It could have importance for the Slavs that lived in former Yugoslavia, but to us, nothing was better than starting to obtain some elementary rights, to have elementary and high schools. Even though in the Shkolla e Mesme e Artit in Peja we only had the Albanian language and literature course in Albanian, all the other courses were in Serbo—Croatian, and this speaks to the national injustice we suffered. And so it all depended on the talent which we expressed.

For example I remember I went to Gjakova from Peja and I met Muslim Mulliqi there. Muslim was, he was a little older when he started, he was seven years older than me but Muslim was preparing an exhibition of figurative arts with his own paintings, and he invited me to his house to comment on them, I mean this was all we had. Maybe the first exhibition of Muslim and any other painter, in spaces... I don't even know what spaces those were, because we had no gallery. Exhibitions were organized in school spaces.

So, these were the first extraordinary attempts that not only we, the young generations who were talented in figurative art, but also in literature, because literature had started at that time. Poetry was especially developed, there was the poet Ali Podrimja,¹² he was my friend and we would meet, there were the older generations like Esad Mekuli,¹³ who was a poet and translator, and later he led the first magazine in Albanian, *Jeta e Re* [New Life], which was practically a garden where not only poets and writers gathered. But, Esad Mekuli was a visionary

12

Ali Podrimja (1942—2012) was born in Gjakova, Kosovo. He was the most well-known Kosovo Albanian poet.

13

Esad Mekuli (1916—1992) was born in Plava, Montenegro. He was an Albanian poet and scholar. He was the first president of the Academy of Sciences and Arts of Kosovo. He died in Pristina, Kosovo.

Kështu që për fat të mirë arti figurativ domethanë edhe në Kosovë në atë kohë ka qenë i lirë, i liru dhe të gjithë artistët, duke filluar nga këto gjenratat e para ku ka qenë Agush Beqiri, Nuredin Loxha, Engjëll Berisha, Nysret Salihaxhiq, Muslim Mulliqi e disa të tjerë kanë qenë krejtësisht të lirë. Kanë pikturuar secili në mënyrën e vet, secili ka... këta emra që i përmenda janë me të vërtetë shumë karakteristik, dikush është me një art ekspresiv, dikush me pak a shumë surrealist, dikush tjetër është me me traditën tanë bizantine të transliteruar në art bashkëkohor.

Dhe ky është një fat shumë i mirë që na në Kosovë megjithatë deri kur erdh gjenerata ime kemi kriju një traditë në krahasim me ne që më parë nuk kemi pasë. Sot gjeneratat e reja mund të mburren se kanë, e kanë megjithatë, një traditë dhe i kanë ata piktorë më të cilët mund të thirren se, edhe të mburren më njëfarë mënyre, për arsyse se të gjithë kanë marrë pjesë. Këta artistat që i përmenda kanë marrë pjesë nëpër ekspozita bienale, triennale, qoftë në hapësirat e ish—Jugosllavisë por edhe në hapësirat Europiane edhe, edhe të kontinenteve të tjera.

EK Çka ndodhi me juve mandej, ju e përfundutë Shkollën e Mesme dhe shkutë në Beograd?

SHN Po.

EK A mundeni me na tregu ma shumë për kohën e juaj gjatë studimeve...

SHN Po.

EK Apo rreth përpunimit tuaj artistik?

SHN Mandej unë pas pesë vjetësh kryva Shkollën e Arteve Aplikative të Pejës e cila edhe një here e ceku ka qenë shumë e mirë, stafin e ka pasë shumë t'mirë dhe e kreu unë me një sukses të shkëlqyshëm. Dhe unë mendoja që sa i përket artit figurativ unë kisha mësuar. Mirëpo kjo ishte, kjo ishte një... praktikisht, një grackë e një të riu i cili megjithatë nuk e kishte parë ende botën apo jo? Sepse Kosova ishte bukur

e prapambetur. Qytetet tona ende, na nuk kishim ende universitet që është një gjë jashtëzakonisht e randësishme dhe nuk kishim ekspozita. Nuk kishim galeri dhe me mësimin që kisha bërë unë në Shkollën e Artit dhe i kisha marrë notat e shkëlqyera unë mendoja se tash krejt bota është e ime dhe kur vazhdova në Beograd unë doja të...

EK A kishit mujtë ma shumë me na tregu për, për këtë farë mungesën e artit në publik se shumë po duket interesant. Si... që s'ka pasë ekspozita që në fakt ju, ju nuk keni pasë qasje në art, nuk kanë qenë... përditshmëria nuk ka qenë shumë e estetizime, kështu që a kishit mujtë me na tregu qysh, qysh ke vendosë me bo diçka që ka të bëjë me art e në të njejtën kohë nuk keni pasë publik?

SHN Shumë, shumë bukur, shumë, shumë qenësore kjo pyetje. Është e vërtetë që e tillë ishte Kosova, ishte shumë e prapambetur, domethanë tek mas Luftës së Dytë Botërore erdh komunizmi. Se përpara Jugosllavia ka qenë mbretëri dhe shqiptarët nuk i kanë pasë kurrfarë të drejtash. Dhe me komunizëm me njëfarë mënyre me parollën e tyre që komunizmi po e ndërton një shoqni e cila e kishte sintagmën, Vllaznim Bashkim që thashë ishte një demagogji.

Por ndoshta për sllavët që ishin në hapësirën e ish—Jugosllavisë mund të kishte ndonjë, ndonjë rëndësi, por për ne shqiptarët ne nuk kishim diçka ma mirë sesa që kishim filluar të fitonim disa të drejta fillestare, t'i kishim shkollat fillore, shkollat e mesme. Edhe pse në Shkollën e Mesme të Artit në Pejë na vetëm gjuhën shqipe si lëndë e kemi pasë në shqip, të gjitha lëndët tjera kanë qenë në serbo—kroatisht, dhe kjo tregon se sa kemi qenë na, domethanë të, të padrejtat tona domethanë kombëtare dhe elementare. Dhe kështu që krejt është mvarë prej talentit të cilin e kemi shprehë na vet.

Për shembull, mu më kujtohet, vajta une prej Pejës në Gjakovë dhe atje u takova me

that in every new issue of *Jeta e Re*, which was issued once a month, he published a number of drawings or paintings of a young artist that was coming to Kosovo.

So, I can say that commitment is number one and space can be found even in inappropriate circumstances once there is an innate will, not an imposed one. That is why, in a way we had nowhere to refer to, we had no art history books which is very important... they only existed in Slavic languages or other languages. But besides Albanian, in the *Shkolla e Artit* we had to also learn Serbian, French and German, and I had already started to learn English myself while still in the *Shkolla e Artit*, because I liked the songs of the famous singers back then and I wanted to understand what those songs were about.

And so I started learning English myself and this helped us that maybe... to use the chance especially when we went to Belgrade to study. There were libraries, there was the American Informative and Cultural Center, which had an extraordinary library, they had art history books just like the libraries in Belgrade did, and of course our horizons expanded while in Belgrade. Since there were many galleries and 20 to 25 exhibitions would open in a single night, it was difficult for us to decide which one we wanted to go to, but we also had the chance to go and visit them later.

So it was very difficult, we had no spaces, but figurative art was done spontaneously from us, from the first generations of Kosovo who were engaged in figurative art, and this speaks about how we were not inspired by anything else but our spirit. I mean, it exploded and we had opportunities, the environments were really beautiful, the environment of Peja for example, Rugova Canyon, the beautiful Albanian *kulla*¹⁴ and all those. The Rugova Canyon and all the others inspired us to draw, paint and of course some of us still save a number

of those works.

I saved them and some of my colleagues have done the same, because no matter what, your first works are important because what have you done if when years pass you have everything but don't have a single work of your own. While still at the *Shkolla e Mesme e Artit*, in the fifth year I worked on an *intarsia*; *intarsia* is a technique in which one works with wood—based panels, I worked on a landscape, a boat, see it is related to boats again because I loved the sea. It was a ship in the storm and the school director gave it to an army official as a gift for visiting our school. And today, I would give everything just to see how I did it so that the director of the school estimated it to the level that he could give it as a gift to an important army official who came as a guest.

That is why I am saying that art is something deriving from the soul of the human, not everyone can do art. Figurative art, theatre, literature are things that only belong to those who have been gifted by God, or by the family pedigree. If somebody from one's family was engaged in arts before, that is going to affect the child as well. But, neither my mother nor my father were engaged in arts; that is why I don't even know where my talent for figurative art came from. I saw my paternal uncle who lived there, he was a director of an institution, and when he met me he said, "Where are you going?" I said, "I am going to enroll..." He met me by accident on the boulevard of Belgrade right at the moment I was going to enroll in the Music Academy. And he said, "No," he said, "you have finished the school of art and you should continue at the Academy of Arts." And he was right, I cannot imagine what kind of life I would have had if I went to the Music Academy.

And I enrolled, it was very difficult because the acceptance exam lasted very long, it lasted for five days and the compe-

Muslim Mulliqin. Edhe Muslimi ishte, kishte filluar ma i vjetër, ishte nja shtatë vjet ma i vjetër se unë, por Muslimi po përgadiste një ekspozitë të artit figurativ me piktura të tij dhe më ftoi domethanë në shtëpinë e tij t'i komentojmë ato, domethanë kjo ishte krejt çka kishim na. Ndoshta ekspozita e parë e Muslimit edhe ndonji piktori tjetër, në hapësira, edhe as vet nuk e di se çfarë hapësira kanë qenë se s'kemi pasë galeri apo jo? Ose nëpër disa hapësira të shkollave janë hapë.

Pra kjo, këto kanë qenë tentativat e para të jashtëzakonshme që jo vetëm ne, gjeneratat e reja të cilët ishim të talentuar në artet figurative, në letërsi se pat' filluar në atë kohë edhe letërsia. Sidomos poezia ishte, u zhvillua me të madhe, ishte poeti Ali Podrimja, unë e kisha shok atë dhe takoheshim edhe ishin gjeneratat ma t'vjetra si Esad Mekuli. I cili ishte poet dhe ishte përkthyes, dhe më vonë ai udhëhiqte revistën e parë në gjuhën shqipe "Jeta e Re", e cila ishte praktikisht, ishte një kopsht ku jo vetëm poetët, shkrimtarët, por Esad Mekuli ishte një njeri aq largpamës saqë në çdo numër të "Jetës së Re", e cila dilte një herë në muaj i botonte edhe, edhe një, një numër të vizatimeve apo të pikturave të një artisti të ri që po vinte në Kosovë.

Kështu pra me një vullnet mund të them spontan, jo të imponuar, dhe në rrethana jo të përshtatshme gjithmonë gjindet domethanë gjindet hapësira, krijohet vullneti, devotshmëria është numër një. Prandaj në këtë mënyrë ne nuk kishim me të vërtetë ku të shifnim, nuk kishim libra të historisë të artit që është gjë, gjë shumë e rëndësishme. Ato ekzistonin vetëm në gjuhët sllave apo ndonji gjuhë tjetër, për shembull. Mirëpo, ne duhet të mësonim se në Shkollën e Artit mësonim pos shqipes, serbishten, frengjishten edhe gjermanishten e unë kisha filluar vet ta mësoja edhe anglishten që në Shkollën e Artit. Sepse më pëlqenin këngët e këngëtarëve të njohur atëherë dhe kisha dëshirë që ato këngë

t'i kuptoj se për çka flasin ato.

Edhe atëherë unë fillova vet ta mësoj anglishten dhe kjo na ka ndihmu që ndoshta kur ke... që të shfrytëzohet rastin sidomos kur kemi shkuar të studiojmë në Beograd. Kanë ekzistuar edhe bibliotekat, ka qenë Qendra Informativ Kulturore Amerikane, e cila ka pasë bibliotekë të jashtëzakonshme, ka pasë libra të historisë së artit sikur që edhe ka pasë, kanë pasë edhe bibliotekat e Beogradit dhe natyrisht në Beograd mandej na u hapën horizontet. Meqë atje kishe shumë galeri për një mramje mund të hapeshin 20 deri 25 ekspozita ashtu që ishte vështirë për ne të caktonim se në cilën do të shkojmë, por kishim rastin që t'i vizitonim ma vonë.

Pra ka qenë shumë e vështirë, mirëpo në hapësirat pra kosovare për ne gjeneratat e para të Kosovës që jemi marrë me art figurativ meqë arti figurativ te na është ba spontanisht dhe kjo ka tregu domethanë që nuk na ka inspiru diçka tjetër por vetvetiu domethanë ajo që është në shpirtin e njeriut. Domethanë ka shpërthyer dhe na atëherë kemi pasë mundësi ambientet kanë qenë shumë të bukura, ambienti i Pejës për shembull, Gryka e Rugovës, ato kullat e bukura shqiptare edhe të gjitha ato. Kanioni i Rugovës e të gjitha ato na kanë shtyrë që të vizitojmë, të pikturojmë dhe natyrisht një numër nga ato punime i ruajnë dikush prej nesh.

Unë i kam rujtë disa edhe kolegët tjerë i kanë rujtë se megjithatë punimet e para kanë randësi shumë të madhe se kur kalojnë vitet ju do të jepnit shumë dhe çdo gjë që ta kishit një punim nëse nuk e keni, se çfarë keni bërë atëherë. Dhe unë e kom pasë punu në Shkollën e Artit diku në vitin e pestë një intarzion, intarzion është një teknikë me furnir punohet, një, një peisazh, një anije përsëri po lidhet anije se mu gjithmonë m'ka pëlqy deti. Ka qenë një anije në furtunë, në shtrëngatë edhe atë drejtori i shkollës ia kishe dhanë një ushtaraku. Edhe unë sot, për dhuratë që e kishte vizitu

“Akademia ishte shumë e fortë, me profesora domethanë në Pragë, në Minhen, në Paris dhe kishin vjelë në ato qytete dhe që kishin mësu në Beograd, Zagreb, Lublanë. Dhe shihej ndi të Kosovës që kanë studiu, këta duhet ta cel blanë kanë marrë ndikimin e atyne profesora dimet e tyre në, që i thashë këto qytetet euro të Kosovës pra kur janë kthy shihen, shihen p është gjë e natyrshme për arsye se mendohe një ndikim të vetin. Mandej edhe Leonardo e Picasso e ka pasë, por në ndërkohë ato flak që mbetë nën ndikim të tjetërkuj ai do t’jetë

a te cilët kishin studiuar në botën e jashtme
he të cilët gjithë atë bagazh të madh që
ar e kishin sjellë në vendet e tyre, sidomos
kimi edhe një numër i madh i piktorëve tanë
kë, që kanë studiu në Beograd, Zagreb, Lu-
ëve të cilët kanë pasë ndikimin nga, nga stu-
piane. Dhe në fillim të këtyre artistëve tanë
ora ndikimet e profesorëve të tyre. Dhe kjo
et që nga shekulli XIII edhe Giotto ka pasë
e ka pasë dikënd edhe Michelangelo edhe
en edhe atëherë e krijon doktrinën e tij. Ai
i humbur apo jo?”

“The Academy was a very good one with professors in Prague, Munich, Paris and who had collected and brought it to their own places, especially in Europe. The influence was easily noticeable also to a high degree. I studied in Belgrade, Zagreb and Ljubljana, I was influenced by those professors who were influenced by the ones mentioned. And in the beginning of the career you can see the influence of their professors. And this is not true since the thirteenth century Giotto had this influence, as well as Michelangelo and Picasso, but they were [influences] and created their own doctrine. That if someone else will be lost, right?”

professors who had studied abroad, I mean
ected a lot of knowledge in those cities and
Belgrade, Zagreb and Ljubljana. And the in-
number of painters from Kosovo who had
have to mention that they were influenced
their studies in the European cities that I
ers of these artists from Kosovo you could
s is very normal because it is thought that
influence as well. Then Leonardo had some-
ut in the meantime they got rid of those [in-
e ones who remain under the influence of

tition was very strict, at that time there were 18—20 million citizens of that country. And it was difficult, around 300—400 people applied from all around Yugoslavia, and it was very difficult for us Kosovars to stay there for five days during the acceptance exam, we had to go to the homes of students there, I mean to any Albanian, an older Albanian student, and we would sleep two of us in a single bed, for five days. We would travel by train from Pristina to Belgrade, the train was very slow and we were very tired. We had to wait for the day when the results were announced and when we saw that among three hundred—and—something candidates, thirty were accepted in twelve sessions. There were only six people accepted at my university, the University of Belgrade, Department of Graphic Design, and it was a great pleasure.

But Belgrade was a metropolis, a city with big historical traditions, which for two thousand years had been ruled by different empires and it gives big opportunities. It has an extraordinary geographical position, it has two rivers, two big rivers, Sava and Danube, it has the castle of Kalemegdan, many museums, theatres, libraries, it had the Arts and Science Academy, it had diplomatic representatives of many countries that were cultural centres where we could go and read also in Italian, French, English and German.

So there were museums where we could look at all those paintings, not only Yugoslav art but also international art. The works of Picasso, Modigliani were shown at the Museum of Belgrade, there were also exhibitions, we have once also seen the exhibition of Van Gogh, a very big exhibition because there was a time when Belgrade was a metropolitan city where big events took place not only from the sphere of figurative art but there were various fairs during, twelve book fairs for example, I loved the international book fair where I could buy books in for-

eign languages and art history books. So, our horizons could broaden a lot, it was... it was a totally different world, it was a huge contrast to our small city of Peja, but very beautiful nevertheless, right? But, that city had natural beauties as well...

We were accepted at the Academy of Arts, the Academy was a very good one with professors who had studied abroad, I mean in Prague, Munich, Paris and who had collected a lot of knowledge in those cities and brought it to their own places, especially in Belgrade, Zagreb and Ljubljana. And the influence was easily noticeable also to a high number of painters from Kosovo who had studied in Belgrade, Zagreb and Ljubljana, I have to mention that they were influenced by those professors who were influenced by their studies in the European cities that I mentioned. And in the beginning of the careers of these artists from Kosovo you could see the influence of their professors. And this is very normal because it is thought that since the thirteenth century Giotto had this influence as well.

Then Leonardo had someone, as well as Michelangelo and Picasso, but in the meantime they got rid of those [influences] and created their own doctrine. The ones who remain under the influence of someone else will be lost, right? But a big part of these painters of Kosovo, I cannot say a big part, relatively big since I can count them with my fingers, however, have created their own doctrines and came up with very authentic expressions and have their own place in the ivory tower, I can say Pantheon, no matter how small or big, of the entire Louvre of Albanian national art.

EK What were your influences in the art you developed, can you tell us about your work during your studies in graphic design?

SHN I mean in our faculty of arts, for five years, two first years were general knowledge, I mean we learned drawing, painting, sculpture and dis-

Shkollën e Artit, edhe unë sot, sot kisha dhënë kushedi çka sikur vetëm ta shihja se si e kam punu atë, kur drejtori i shkollës e ka vlerësu që duhet t'ia jepë dhuratë dikuj domethanë një musafiri të lartë ushtarak.

Prandej po them që arti është diçka që del nga shpirti i njeriut, me art nuk mund të mirret çdokush, arti figurativ mandej teatri, letërsia ato janë gjëra të cilat u përkasin vetëm atyre që kanë dhunti nga Zoti, apo kanë dhunti nga pedigreeja familjare. Nëse dikush në familje është marrë me art atëherë natyrisht se do të ndikojë edhe, edhe te fëmiju. Por unë nuk e kam pasë as nanën as babën prandej as vet nuk e di se si ka dalë nga unë domethanë talenti për artin figurativ poashtu sikur që del edhe për të gjithë njerëzit e tjerë. Edhe e pashë xhaxhain tim, i cili jetonte atje, ishte drejtor i një institucionit, edhe më takoi tha, "Ku je t'u shku?" Thashë, "Po shkoj të regjistrohem..." Më takoi rastësisht me një bulevard të Beogradit bash në ato momente kur unë po shkoja me u regjistru në Akademinë e Muzikës. Edhe ai më tha, "Jo", tha "po ti e ke kry Shkollën e Artit, ti duhesh të vazhdosh në Akademinë e Arteve". Edhe ai qëlloi ashtu se kushedi çfarë jete do të kisha po të kisha shku në Akademinë e Muzikës.

Edhe unë u regjistrova. Ishte shumë vështirë sepse provimi pranues zgjatë shumë, zgjatë pesë ditë edhe ishte konkurrenca e madhe, ishim në atë kohë rreth 18—20 milion qytetarë të atij shteti. Edhe ishte shumë e vështirë, vinin nga 300—400 konkurent nga mbarë Jugosllavia e na kosovarët e kishim shumë vështirë për me qëndru pesë ditë gjatë provimit pranues na duhej te shkonim në shtëpinë e studentëve atje te ndonji shqiptar, student i yni ma i vjetër, dhe flenim për shembull me një shtrat nga dy vetë, nga pesë ditë për me arritë. Udhëtonim nga, nga Prishtina për në Beograd me tren, treni udhëtonte shumë ngadale, ishim të lodhur. Duhej me pritë ditën kur shpallej, kur shpallej domethanë rezultati dhe kur e shihnim na se në

mesin e 300 e sa kandidatëve na ishin pranuar tridhjetë e sa në dymbëdhjetë seksione. Në fakultetin ku isha unë të Universitetit të Beogradit dhe në degën e Dizajnit Grafik ku u pranova unë ishin vetëm gjashtë vetë kështu që ishte një, një kënaqësi e madhe.

Mirëpo Beogradi ishte një metropol, i cili është një qytet me traditë të madhe historike të cilën e kanë sundu gjatë historisë për 2000 vjet shumë, shumë perandori të ndryshme dhe jep mundësi të mëdha. Ka një shtrirje gjeografike të jashtëzakonshme, i ka dy lumenjë, dy lumenjë të mëdhenjë Savën dhe Danubin, e ka kështjellën e Kalemegdanit, ka shumë muze, ka teatre, ka biblioteka. Kishte Akademinë e Shkencave dhe Arteve, kishte përfaqësinë diplomatike të shumë shteteve të cilat kishin qendra kulturore ku ne mund të shkonim dhe të lexonim edhe në italisht, edhe frengjisht edhe anglisht edhe gjermanisht.

Kishte pra po them muze, ku mund t'i shikonim të gjitha ato piktura, jo vetëm artin Jugosllav por kishte edhe art ndërkombëtar, muzeu i Beogradit kishte, i kishte veprat e Picassos, Modiglianit ekspozoheshin edhe ekspozita, na e kishim parë një herë edhe ekspozitën e Van Goghut, ekspozitë shumë e madhe se një kohë ishte bërë Beogradi një, një qytet metropolitan edhe ndodhnin ngjarje të mëdha jo vetëm nga fusha e arteve figurative por kishte panairë të ndryshme gjatë, dymbëdhjetë panairë të, për shembull të librit, mu m'pëlqente panairi i librit ndërkombëtar kur mund të bleja libra në gjuhë të huaja edhe të historisë së artit. Pra horizontet tona mund të hapeshin me të madhe, ishte pra... ishte pra një botë krejt tjetër, ishte një kontrast i madh me qytetin tonë të vogël të Pejës, por shumë të bukur apo jo? Mirëpo edhe ai qytet i kishte edhe bukuritë natyrore.

U futëm në Akademinë e Arteve, Akademia ishte shumë e fortë, me profesora te cilët kishin studiuar në botën e

ciplines, life drawings, nudes and so on... and others, others, those were mutual. After the second year, that is when we would choose a major. There were twelve sessions, I mean twelve departments, and I decided to go to the Department of Graphic Design since we had no one coming from this field in Kosovo. But this is not the reason I decided to go to graphic design, because I only found out later that there was no one coming from this field in Kosovo, an educated artist in the field of graphic design, but I liked it, I liked it because design has something more than painting or drawing or sculpture.

In order to be a designer you have to be an excellent drawer and painter, you have to feel the color, you have to be, to feel the volume, I mean there is a third dimension. You have to have feelings for the sculpture as well but above all, design has an artistic message, it uses metaphor and it has to communicate. Because when we create a painting, graphic, drawing, sculpture that can be sold to a private person or to a gallery and that is it, there is nothing else, that is unique, while in design we have *tiraž*,¹⁵ graphics has *tiraž* as well but it is very limited, ten to twenty, thirty serigraphs for example, screen prints [in English] as American call it, that can have one hundred to two hundred copies because somehow that turns into a graphic industry. While aquatint, graphics, I mean the graphics of deep press, copper—writing, *mezotinta*, have a limited *tiraž* and since the *tiraž* is limited, once twenty or fifteen copies are printed, then with a commission they get scratched and cancelled so the author cannot print more, otherwise they lose their value, don't they?

While in design for example the poster which in French is called *affiche* and in German *plakat* has a very big *tiraž* and it communicates to millions of people, those people can be intellectuals, pseudo—intellectuals or illiterate. But they will understand what it talks about

when they see the visual part, if we have a theatre play poster or a movie poster, or with political ones they are very important to give political messages. We also have the posters against the war and that is when, I mean those figurative metaphors should be very powerful in order to be read. That is why I always liked posters, and I always liked logos or emblems because later on I studied and also wrote books about the Albanian Heraldica because we also have our emblems, which are the oldest in Europe. Especially the emblem of *Kastrioti*¹⁶ which is, it has the shield, in heraldica it is known as a Norman shield from the eleventh century.

That is why these all inspired me to engage. Just because everything there should be precise, an abstract poster cannot be made because it is worthless, it has no function, while in painting and graphic design we have fun, we go to the studio, we have the cloth and we paint whatever our soul wants us to, we don't depend on anyone, while in poster—making, in logo—making, there are commissions. Imagine that you have to work, you have to defend your project in front of a commission. There should be five people, there can be seven as well as eleven and some of them can be educated while others can be totally illiterate in the field of aesthetics and that is where you may have very harsh confrontations.

That is why I liked it and decided to engage in design and then I have worked in the People's Theater of Belgrade for four years, for the Opera, for the ballet and dramatic arts, I have also done illustrated books. For example, [Sergei] Yesenin, the collection of books that was published in Yugoslavia for the first time, I painted its covers and I won the award of the Belgrade fair for the best collection, so I am very pleased about engaging in design. And I had the strength, because design also needs intelligence, one needs to read a lot, to know a lot, because

15

Russian: *tiraž*,
printing.

16

Gjergj Kastriot – Skanderbeg (1405-1468) was an Albanian nobleman and leader. Taken hostage as a boy by the Ottomans, he served the Empire until 1443 when he became the Chief of the League of Albanian People in the League of Lezhë. He led a resistance to the Ottoman Empire for the next 25 years until his death, and is considered a model of Christian resistance against Ottoman Islam throughout Europe. He is the greatest Albanian national hero.

jashtme domethanë në Pragë, në Minhen, në Paris dhe të cilët gjithë atë bagazh të madh që kishin vjelë në ato qytete dhe që kishin mësuar e kishin sjellë në vendet e tyre, sidomos në Beograd, Zagreb, Lublanë. Dhe shihej ndikimi edhe një numër i madh i piktorëve tanë të Kosovës që kanë studiu, këta duhet ta cekë, që kanë studiu ne Beograd, Zagreb, Lublanë kanë marrë ndikimin e atyne profesorëve të cilët kanë pasë ndikimin nga, nga studimet e tyre në, që i thashë këto qytetet europiane. Dhe në fillim të këtyre artistëve tanë të Kosovës pra kur janë kthy shihen, shihen pra ndikimet e profesorëve të tyre. Dhe kjo është gjë e natyrshme për arsye se mendohet që nga shkekulli XIII edhe Giotto ka pasë një ndikim të vetin.

Mandej edhe Leonardo e ka pasë dikënd edhe Michelangelo edhe Picasso e ka pasë, por në ndërkohë ato flaken edhe atëherë e krijon doktrinën e tij. Ai që mbetë nën ndikim të tjetërkuaj ai do t'jetë i humbur apo jo? Mirëpo një numër i madh i këtyre piktorëve të Kosovës, nuk mund të them i madh, relativisht i madh meqë mund të ngjehen me gishta. Megjithatë, e kanë krijuar domethanë doktrina edhe shumë origjinal vijnë, dhe e kanë zënë vendin e tyre në panteonin, mund të themi panteonin, sado i madh apo i vogël të artit mbarëkombëtar shqiptar.

EK Çka ishin ndikimet e juja në artin e juaj që e zhvillojshit, a mundeni me na kallxu pak për punën e juaj gjatë studimeve në dizajnin grafik?

SHN Po, do të thotë që në fakultetin tonë të arteve, për pesë vjet, dy vjetët e para kanë qenë të përbashkëta, domethonë më mësonin vizatimin, pikturën, skulpturën dhe disiplinat, aktin, nude që i thojmë apo jo... e tjera, e tjera, ato kanë qenë të përbashkëta. Mbas vitit të dytë, atëhere na orientoheshim. Kanë qenë dymbëdhjetë seksione, do të them dymbëdhjetë domethonë departamente apo katedra dhe unë u vendosa të shkoj në, në katedrën e dizajnit grafik,

meqë, meqë nuk kishim në Kosovë asnjë që ishte në këtë fushë. Po nuk ishte kjo që kisha menduar për këtë çështje por ma vonë e kuptova që nuk kishte asnjë nga kjo fushë në Kosovë, ndonji artist i shkollum në fushën e dizajnit grafik dhe unë, më pëlqente, më pëlqente për arsye se dizajni ka diçka më tepër se sa ka për shembull piktura ose vizatimi apo skulptura.

Për të qenë dizajner duhet me qenë vizatues i shkëlqyeshëm, piktor i shkëlqyeshëm, duhet ta ndjesh ngjyrën, të jesh, ta ndjesh volumenin domethonë dimenzionin e tretë me njëfarë mënyre të jesh. Të kesh ndjenja edhe për skulpturë, por mbi të gjitha dizajni e ka porosinë artistike, e ka metaforën dhe ai duhet patjetër të komunikojë. Për arsye se kur e krijojmë një pikturë, një grafikë, një vizatim, një skulpturë ajo mund të shitet te një person privat apo mund të shitet për një galeri. Dhe me kaq, nuk ka tjetër ajo është unikale kurse në fushën e dizajnit ekziston tirazhi, po edhe grafika e ka tirazhin e vet mirëpo ajo e ka të kufizumë, dhjetë dej në njëzetë, tridhjetë. Serigrafia, për shembull screen që i thojnë amerikanët ajo mund ta ketë edhe njëqind—dyqind kopje për arsye se ajo po, po shndërrohet pak në industri grafike. Kurse akuatinta grafika domethanë e shtypit të thellë, bakërshkrimi, mezo-tinta, ato e kanë tirazhin e kufizumë dhe meqë e ka tirazhin e kufizumë, masi që të shtypen 20 apo 15 kopje. Atëherë me një komision ato grrithen anulohen që ma autori nuk guxon të shtypë se përndryshe ato ta hupin vlerën, apo jo.

Kurse në dizajn, për shembull posterit që i thojnë frëngjisht affiche apo në gjermanisht plakat e ka tirazhin shumë t'madh ai komunikon me miliona njerëz, ata njerëz mujnë me qenë intelektual, mujnë me qenë pseudo—intelektual, mujnë me qenë analfabetë njerëz. Por kur ta sheh pjesën vizuale ai duhet të kuptojë se për çka është fjala, nëse e kemi një poster teatral apo filmik apo sidomos këta politik janë shumë, shumë të randë-

every task for example, I was given the task to work on the poster for *Il Trovatore* of Giuseppe Verdi for the Theatre of Belgrade. And that is when I first had to read the libretto in order to know, but if I didn't know the music of Giuseppe Verdi or I hadn't gone to the opera of Belgrade I wouldn't have been able to work on the poster, I would have failed. I listened to the operas a lot and I knew that the event was taking place in Spain.

Then when we read a poet, later on I got to illustrate for all the poets of Kosovo, I read all of them, I also illustrated other international poets whom I liked. So, you know, in my mind I knew I had to enrich myself as much as possible, because the more we read, the more we get to see, we will be more able to express ourselves with better quality.

EK For how long did you stay in Belgrade?

SHN The Academy in Belgrade lasted for five years then I applied and was the only one to get accepted for two more years for a master's degree, that was a very good time, extraordinarily good. Because my master's was very good compared to nowadays master's with the Bologna formula which has the same subjects as the first, second and third year of bachelor's. So students tend not to have a commitment, we only had one subject. For two years I only dealt with my subject and this was something... because five years of faculty, then two other years.

And I also told you earlier that I continued in Japan for two years and that was an extraordinary time where I gained experience in creativity as well as in knowledge about art history, because in Japan I would only research. I was interested in Japanese haiku poetry, which is written in three lines with seventeen vowels and starts from the sixteenth—seventeenth century, then I went to meet the best Japanese graphic artists who worked in the *ukiyo-e* graphic style. I mean, the genres, the everyday Japanese

life genres where there are Hokusai, Hiroshige, Utamaro, these are three extraordinary painters who have worked... graphics with twelve plaques, I mean out of cherry trees, they are extraordinary.

Then I also visited the greatest contemporary painting exhibitions in Japan. *Nihonga*, this is how they call it, *Nihonga*. The Japanese—style paintings, they still continue to do them, maybe 80—90 percent of them work in the Japanese style while only a small number of them deal with contemporary art. But also the posters, artistic photography is well developed there, I have seen many friends there, I have met for example the best Japanese designer who is called *Tadhana Orioko* and the photographer *Kishin Shinoyama*, these two artists are both number one in Japan. One of them works in poster design while the other in artistic photography, so while in Japan, I expanded and developed my horizons in every possible way.

EK Was the visual language very different, was it easy for you to communicate with those design principles?

SHN Yes, I forgot to mention that during those two years, first I went to Osaka for six months for an intensive Japanese language course. So, I had to learn Japanese for almost, almost eight hours a day and it was something very difficult to do. And I, Erëmira [addresses the interviewer], to tell you the truth, in the beginning I had a friend from Croatia and two girls from Yugoslavia, *Amelita* and *Tamara*, who were studying architecture there. As soon as I arrived there I started, I said let's go with the Dalmatian, his name was *Ivan*, and I said let's go and have some adventures in Kyoto, the capital of Japan, let's go to *Nara* then to *Karazu Island*, in southern Japan.

Japan has four big islands, there is *Hokkaido*, *Honshu*, *Kyushu* and *Shikoku*, all these four islands and 4,000 small, uninhabited islands, and we went there on adventures with

sishëm që duhet t'ia jep një porosi politike. Apo e kemi posterin kundër luftës dhe atëherë duhet, duhet të jenë domethonë qato metaforat figurative shumë të fuqishme që të lexohen. Prandaj mua më ka pëlqyer shumë posterit pastaj më ka pëlqyer shumë, më kanë pëlqyer shumë llogot apo emblemat sepse ma vonë unë i kam studiuar dhe kam shkruar edhe libra për heralldikën shqiptare se na i kemi, stemat tona janë ma të vjetrat në Europë. Sidomos stema e Kastriotëve e cila është, mburojën e ka, në heralldikë njifet që, si Normane, është e shekullit XI.

Prandaj të gjitha ato më kanë futë dhe, edhe, edhe më kanë angazhu. Për atë arsye se aty çdo gjë duhet me qenë e saktë, duhet me qenë, nuk munden me bë një poster i cili është abstrakt, për shembull se nuk ka vlerë nuk ka funksion. Kurse në pikturë e grafikë kënaqemi, futemi në studio e kemi pëlhurën pikturojmë çka t'na do shpirti nuk jemi të varur prej askujt, kurse në poster, në logo ekzistojnë edhe komisionet. Merrni me mend që ju keni me punu, domethonë projektin e juaj duhet ta mbron para një komisioni, domethonë në atë komision. Duhet me qenë pesë vetë, munden me qenë shtatë vetë, munden me qenë njëmbëdhjetë vetë dhe ata munden me qenë dikush i shkollim, dikush krejtësisht analfabet në fushën e estetikës dhe ju tash keni ballafaqime shumë shumë të ashpra.

Prandaj m'ka pëlqy dhe jam futë në dizajn dhe pastaj kam punu katër vjet për Teatrin Popullor të Beogradit, për Operën, për Baletin dhe Dramën. Dhe kam, kam punu shumë kom ilustru libra kom punu. Për shembull, [Sergei] Yesenin që është kompleti i librave, për herë të parë në Jugosllavi është botu, une pikturova me ballina me mrenda me kështu edhe fitova shpërblimin e panairit të Beogradit si kompleti ma i mirë kështu që jam shumë i kënaqun që jom futë në dizajn dhe kam pasë forcën që... dizajni gjithashu kërkon dhe intelegjencë,

kërkon që të lexoni shumë, të dini shumë se çdo detyrë që e merrni, për shembull mu ma dhanë me e punu teatrin e Beogradit posterin për Trubadurin për "Il trovatore" të Giuseppe Verdit. Edhe atëhere unë është deshtë me e lexu ma së pari libreton me e ditë, a nëqoftëse nuk e kisha njoftë une muzikën e Giuseppe Verdit, mos t'kisha shku une në operën e Beogradit, aq shumë i kom ndëgjju domethonë operat edhe mos ta kisha ditë që ngjarja po ndodhë në Spanjë, mos t'kisha pasë njohuri natyrisht që edhe posterin nuk do ta kisha bërë ashtu siç ndoshta... do të kisha dështu.

Mandej edhe kur ta lexojmë një poet mu m'ka ra mandej ma vonë t'i ilustruj të gjithë poetët e Kosovës, të gjithë i kom lexu, të gjithë i kom ilustru edhe poetët e tjerë botëror të cilët më kanë pëlqy. Kështu që domethanë në, në mendjen time unë është deshtë të pasurohem se sa ma shumë që lexojmë sa ma shumë që shikojmë aq ma tepër do të jemi në gjendje edhe ne që të shprehim në mënyrë sa ma cilësore.

EK
SHN

Sa keni qëndru në Beograd?
Në Beograd Akademia ka zgjatë pesë vjetë mandej menjherë kam konkuru dhe jam pranu i vetmi, për edhe dy vjet, për dy vjet në magistraturë edhe ajo ka qenë një kohë shumë e mirë, jashtëzakonisht e mirë. Se magistratura në krahasim me tash që e kanë studentat tanë me master me këtë formulën e Bolonjës këta sikur viti i parë, i dytë, i tretë që është në bachelor dhe, edhe, edhe masteri po zgjatet me aq landë. Kështu që, studentët nuk po e kanë ndonjë përkushtim ma t'lrë, na e kemi pasë vetëm një landë. Dy vjet unë jam marrë vetëm me temën time kjo ka qenë diçka jashtëza... se pesë vjet fakulteti, edhe madnej edhe këto dy vjet.

Edhe mandej unë edhe ma herët e thashë që vazhdova në Japoni për dy vjet ajo ka qenë një periudhë e jashtëzakonshme ku unë kisha marrë eksperiencë të madhe edhe në krijimtari edhe në njohuri nga

friends. And when we returned after some time, they told us, "If you don't... you will have to pass the exam for Japanese language and literature, if you are not able to pass that exam, you will either take another six-month course or we will return you to your homeland." So, Ivan didn't return again because he went back after vacation, it was difficult for him, it was too difficult for him, he didn't like the food and didn't speak English, because we used to learn English and Japanese.

Part Two

SHN Since I really used the opportunity to see as much as possible, to learn as much as possible and create as much as possible while in Japan, at the end of my stay in Japan, I decided to open an exhibition. When I finished the six—month course, six—month, I passed the exam and took the diploma and we moved to Tokyo from Osaka, and in Tokyo I had opportunities, there was a hotel for foreigners. And there we had many opportunities, then the Japanese were always ready to help in case I wanted to do a project to wander around Japan for twenty or ten days, they would pay for it, the Japanese government, I mean monbusho [Ministry of Culture], so they supported me in doing my research, I started to do research on the entire Japan and managed to learn about all the things that I was interested in.

Japan has so many things, has so much culture that even forty years of staying there wouldn't be enough to get to know such a great culture. And then I created a cycle with the works that were handmade, forty works which I called Utsukushī Nihon to Watashi, it means Japonia e Bukur dhe Unë [The Beautiful Japan and I], that was the slogan, and when I met a famous Japanese artist who had a very good gallery of his own, he gave us money because it was very expensive, you had to give 20.000 dollars in order to keep your exhibition open there for one month.

While this man, Takashi Kono, is a very great designer and he designed, if you remember, the Olympic Games in Tokyo, he was the one who designed all the posters and logos. And he was a very good person so I opened the exhibition, which turned out to be very successful and I have these. There is a tradition... on the opening day they usually leave a notebook, how to say a big writing block where people who come to visit register and write their impressions. And that was, I have kept them and brought them here, the exhibition was really successful.

The topics that I focused on had to do with the fight against pollution, because Japan was developing enormously, it had a big industrial development. And one day while travelling with a friend of mine, a very good Japanese painter, Yoshi Dasan, he would always come and call me, and with his car we would go to Japanese restaurants to eat seafood. And one day I was travelling with Shinkansen, Shinkansen was the fastest train in Japan at that time, it went 280 kilometers per hour, and from the train I saw mountain Fujiyama. Fuji is the highest mountain in Japan, they call it the holy mountain, and has an altitude of four thousands meters.

And I noticed that because of the factories and their chimneys, you know, that the whole sky was covered in smoke, and so I got inspired and painted it, you know in the long elegant formal style {explains with hands}, just like the Japanese paper scrolls. Which when Japanese painted {explains with hands} had the canvas which they rolled it and then opened it and wrote poems on, they wrote descriptions and painted. And I wanted to do it that way, the Japanese liked that I had written, Quo Vadis Japan? [Japan, where are you heading?] I mean, Kireina Nihon which means, "Clean Japan," and the Japanese were very impressed by it.

Then I dealt with the lives of geishas, because there are

historia e artit edhe atëherë ne Japoni unë vetëm hulumtojsa. Më interesonte poezia haiku Japoneze e cila shkruhet në tri vargje në 17 rrokje fillon nga shekulli i XVI—XVII, pastaj kom shku i kom pa grafistët më të mirë japonez që kanë punu në stilin e grafikës ukiyoe. Domethonë zhanret, zhanret e jetës së përditshme japoneze ku është Hogusai, Hiroshige, Utamaru këta janë tre piktorë të jashtëzakonshëm i kanë punu gra... që kanë punu grafikën me ka dymbëdhjetë pllaka, domethonë të drurit të qershisë janë të jashtëzakonshme.

Mandej i kam shiku edhe madje gjithashtu edhe ekspozitat e mëdha të pikturës bashkëkohore japoneze, Nihonga që e quajnë ata domethonë Nihonga. Edhe në pikturë të stilit japonez se japonezët ende e asaj dite e vazhdojnë, ndoshta 80—90 përqind, prej tyre stilin japonez edhe një numër i vogël mirret me artin bashkëkohor. Mirëpo e kanë të zhvillim shumë edhe posterin, fotografinë artistike dhe unë i kam parë shumë miq atje i kam njoftë, për shembull dizajnerin ma t'mirë japonez i cili quhet Tadhana Orioko dhe fotografin Kishin Shinoyama. Këta janë dy artistë numër një në Japoni. Pra njëri është për dizajn për poster tjetri është për fotografinë artistike dhe kështu që në Japoni i kam zhvillu edhe ma shumë, i kam zgjeru edhe më shumë horizontet e mija në çdo pikëpamje.

EK Gjuha vizuale a ishte shumë e ndryshme, a ishte lehtë ju me komunikuar me ato, ato principe të dizajnit?

SHN Po, unë deshta, se harrova të them se unë së pari për ato dy vjet kam shku në Osaka për gjashtë muaj në kursin intenziv të gjuhës Japoneze. Kështu që, është deshtë që gati, gati nga tetë orë në ditë me e mësu japonishten dhe ka qenë shumë gjë e vështirë. Dhe une, Erëmira [i drejtohet intervistuesës] me t' thanë t'drejtën në fillim me një shok timin e kisha prej Kroacisë dhe ishin edhe dy vajza nga Jugosllavia, Amelita dhe Tamara studiojshin arkitekturën. Unë si shkova atje fillova, thashë

hajt po shkojmë me këtë Dalmatincin, Ivan e kishte emrin, hajde po shkojmë tash edhe po bëjmë disa aventura, po shkojmë në Kyoto, kryeqyteti i Japonisë po shkojmë në Nara mandej në ishullin Karazu, mu në jug të Japonisë.

Japonia i ka katër ishuj të mëdhenjë, e ka Hokkaido, Honshu, Kyushu edhe Shikoku krejt këto katër ishuj edhe 4000 ishuj të vegjël të pabanum edhe shkum na me ba aventura me shokë e me shoqe. Dhe kur u kthym mas një kohe ata na thanë, "Nëse ju nuk... kur të hyni në provim në fund do ta jepni provimin nga gjuha dhe letërsia Japoneze, nëse ju nuk do të jeni në gjendje me e dhonë provimin ose do të hyni edhe gjashtë muaj në kurs ose do të ju kthejmë në atdhe". Kështu që ky Ivani nuk u kthy ma se mbas pushimit shkoi e kishte t'vështirë edhe ushqimin e kishte të vështirë edhe nuk e njifte anglishten mirë se na mësojshim anglisht—japonisht.

Pjesa e Dytë

SHN Meqë unë me të vërtetë e shfrytëzova rastin që në Japoni të shoh sa më shumë, të mësoj sa më shumë edhe të krijoj sa më shumë, unë vendosa që në fund të qëndrimit tim në Japoni të hap një ekspozitë. Kur e kreu kursin gjashtë muaj, gjashtë muaj, e dhashë provimin e mora diplomën edhe kaluam prej Osakas në Tokyo dhe në Tokyo atje i kisha kushtet, ata kishin hotel për të huaj. Edhe aty kishim kushtet, mandej japonezët gjithnjë ishin në gjendje që nëse unë dëshiroja bëja një projekt për njëzetë ditë për dhjetë ditë të shetitja dikah nëpër Japoni, dhe qeveria japoneze do të thotë monbusho [Ministria e Kulturës], ata atëherë ma aprovonin m'i jepshin mjetet dhe unë fillojsa dilsha nëpër krejt Japoninë për me hulumtu edhe për t'ia arritë për t'ia mësuar ato gjëra që më interesonin.

E Japonia ka aq shumë gjëra, aq shumë kulturë saqë me nejtë njo dy vjet edhe katërdhjetë vjet është vështirë të, të njihesh

many of them in Japan and in Japan people think that these women are very beautiful, I say that in one hundred girls, one is extraordinary, because they are usually not that beautiful. But the geishas were women that in the sixteenth, seventeenth century served in public houses. Today in Japan they are called toruko, because of Turkish bathrooms, and there exist these geisha that are dressed in shirts without sleeves, they play the shamisen instrument, which is an instrument almost like our sharki.¹⁷ Then they interpret beautiful Japanese poems, do massages and many other things.

So, I treated and painted all these interesting topics from Japanese life in my forty works and I mainly painted, I translated the verbs from the texts of poets such as Basho, Buson, Issa and many others and turned them into paintings. But, I haven't sold any of my original works because, I just can't do it, and I never wanted to sell them. And I also wanted to bring them to Kosovo and one day to leave them to my family, but they also have to go to the National Gallery of Kosovo, when the time comes, it was very difficult for me to bring them here, right? To carry them onto airplanes, without registering them somehow. How I brought them here is a story in itself, so when I left Japan I think that I had achieved all that I wanted to achieve. I learned a lot, I created a lot and the opening of the exhibition was the crowning achievement. And this is recorded in many films as videos as well as as photographs. Since photography is very developed in Japan, their companies and cameras are known, Nikon, Minolta and so on.

EK Did you return to Belgrade?
SHN No.

EK When did you return from there?

SHN When I returned, when I returned, to be honest when I graduated from my master's in Belgrade, my professor told me. Good that you mentioned this because it is very import-

ant, it was an extraordinary experience. My professor told me, "Nimani," because they call you by your last name there, he said, "don't go there, not that I want to undervalue Kosovo," but he said, "sooner or later," he said, "the province will step on you." Meaning that Kosovo is a province. But it doesn't matter that you will go and give your contribution, it will remain a province and it is difficult because it will step on you. I told him, I hadn't thought about that at all, I said, "I will return to Kosovo because Kosovo gave me the scholarship to study." Because Rilindja¹⁸ gave me the scholarship for five years, then for the master's I got the scholarship from Këshilli Krahinor [Province Council], I mean the Government of Kosovo at that time.

The scholarships were extraordinary, we were the first generation to register for post-graduate studies and they were, in order to understand how different that scholarship was, in the fifth year of the Academy I had five thousands dinars. While in the first year, when I started in October, master's degree, I had 110 thousand dinars.¹⁹

EK What value did that money have?

SHN It's something big, but we can make a comparison between five thousand with 110 thousand. It's like five thousands euros with 110 thousand euros, it is the same, isn't it? I don't know now, I have to check the currency value. But in order to understand, let me tell you that one hotel, for example I went to a hotel, not to a dormitory with five people (all laugh). I decided to go to the General Tourist Hotel in Belgrade, the hotel was new. And I asked, "How much does it cost for one month?" They said, "Thirty thousand dinar," thirty thousand dinar, one thousand dinar for each day, I said, "Okay, I'll take it," "But how do you have money, what are you?" They said, and I said, "I am a master's degree student." "But how do you have the money, the money, which

17 Albanian: Çallgi, Sharki, is a plucked, fretted, long-necked chordophone used in the folk music of various Balkan countries, including Bosnia and Herzegovina, Croatia, Albania, Kosovo and Serbia.

18 Rilindja, the first newspaper in Albanian language in Yugoslavia, initially printed in 1945 as a weekly newspaper.

19 Dinar was the Yugoslav currency. Now it is the basic monetary unit of Serbia.

me gjithë atë kulturë aq të madhe. Dhe mandej e krijova një cikël me punët të cilat ishin piktura të punume domethonë me dorë të gjithat, katërdhjetë punimet edhe i quajta "Japonia e bukur dhe unë", ajo ishte domethonë sintagma apo slogani. Edhe kur e kreu u takova me një artist të njohur japonez i cili e kishte, e kishte galerinë e tij shumë të mirë. Dhe ma dha ai domethonë pa të holla, për arsye se ishte shumë e shtrejtë mund t'i jepshe për shembull deri në 20.000 dollarë për me mujtë me majtë një muj ditë domethanë ekspozitën. Kurse ky njeriu Takashi Kono është një dizajner shumë i madh edhe ai ka dizajnu nëqoftëse ju kujtohet lojrat olimpike domethonë në Tokyo kur kanë qenë, krejt ato logot posteret ky njeri i ka punu. Edhe ishte shumë i mirë edhe aty unë e hapa ekspozitën, ishte ekspozita e suksesshme edhe i kom të gjitha ato. Atje e kanë... zakonisht e bojnë edhe këtë, e lojnë një fletore, një, një si me thonë një bllok të madh edhe njerëzit kur vijnë regjistrohesh, i shënojnë përshtypjet. Edhe ajo ishte, unë i kam rujtë i kam sjellë këtu edhe ekspozita me të vërtetë pati jehonë.

Meqë temat që i kisha marrë unë kishinin të bënin edhe me luftën kundër pollucionit, për arsye se Japonia ishte, po zhvillohej me t'madhe, kishte industri jashtëzakonisht të madhe. Edhe një ditë unë isha duke udhëtuar me një mik timin një piktor japonez shumë i mirë Yoshi Dasan, ai vinte gjithmonë më thirrte mua me makinën e tij edhe shkonim nëpër ato restorantet japoneze ku ushqeheshim me ushqim deti. Edhe një ditë isha unë duke udhëtuar me shinkansenin, shinkansen është treni ma i shpejtë në atë kohë ka qenë në Japoni 280 kilometra në orë ka ecë, edhe kur po shof prej trenit, po shof mali Fujiyama. Fuji është mali ma i lartë në Japoni, mali i shenjtë i thojnë, edhe i ka katër mijë metra lartësi.

Edhe e pashë që krejt prej fabrikave domethanë të mëdhaja prej tyntarëve ishte mbushë domethanë gati qielli me tym, edhe kështu unë e morra një ide

edhe pikturova një pikturë në formë, domethanë në formatin e gjatë elegant {tregon e duar} sikur ato rrotullat japoneze scrolls. Të cilat japonezët kur kanë pikturu {shpjegon me duar} e kanë pasë pelhurën e kanë sillë edhe mandej e kanë hapë, kanë shkru poezi, kanë shkru përshkrime, kanë pikturu. Edhe unë në atë mënyrë deshta me bo atë edhe japonezët e kishin pëlqy atë se e kisha shkru, Quo Vadis Nihon? Ka po shkon Japoni? Kireina Nihon, domethanë, Pastrojeni Japoninë, edhe japonezëve ju ka lanë përshtypje shumë të madhe.

Mandej e merrsha jetën e geishave se edhe ato ishin, janë shumë, tash në Japoni mendojnë njerëzit që femrat janë shumë të bukura, unë po them që në njëqind vajza një është e jashtëzakonshme, se zakonisht ato nuk janë edhe aq të bukura. Mirëpo, geishat kanë qenë femra në shekullin XVI, XVII të cilat kanë shërby nëpër ato shtëpitë publike. E sot në Japoni i quajnë toruko, se banjo turke e toruko e quajnë, edhe aty ekzistojnë këto geisha të cilat janë të veshura me kimono, i bijnë instrumenteve shamisen, është një instrument gati, gati si sharkija e jonë. Mandej recitojnë poezi të bukura japoneze, bëjnë masazhë e të tjera, tjera.

Kështu që të gjitha këto tema shumë interesante nga jeta japoneze unë i kam marrë dhe i kam pikturu në këto, në këto katërdhjetë punime dhe sidomos kam pikturu, i kam transliteru, ajo çka është verbale tekstet e këtyrë poetëve si është Basho, Buson, Issa e të tjerët dhe i kam shndërru në piktura. Mirëpo asnjë punim s'e kam shitë atje për arsye se punimet origjinale shumë më dhimbën dhe asnjëherë nuk kom pasë dëshirë me i shitë. Edhe kom pasë dëshirë me i pru në Kosovë dhe këtu një ditë, domethanë ia lë familjes, mirëpo ajo duhet patjetër të shkojë në Galerinë Kombëtare të Kosovës, kur të kalon koha, edhe kom pasë shumë vështirësi me i pru deri këtu, apo jo? Me i bartë nëpër aeroplana, pa i regjistru disi edhe

is a large amount, as large as three, four salaries." "I have," I said, and showed the certificate and back then the leader here was, it is very interesting, when I saw my document, Ukshin Hoti,²⁰ the deceased man who was executed by Serbs. I mean, Ukshin Hoti was the one, of the young generation of ours, who helped the development of Kosovo very much.

EK Part of what plan were these scholarships, for Kosovo development?

SHN Yes, for the development of Kosovo, the scholarships were given for various fields, I don't know how many of them were there, but I know that also Zeqirja Ballata got one for the Music Department, he went to the Academy then to Ljubljana, and some others. I don't know numbers, but this was something very extraordinary, really extraordinary. Because for example, you had to pay thirty thousand for the hotel, for example today a hotel can approximately cost hundred euros, right? I mean, three, you had to pay three thousand euros, then I also gave thirty thousand dinar for the food and that became sixty thousand. Then I went to buy the tickets for the trains and tramways. Then I bought colors for twenty thousand dinars and so on, then books or something, so, but I never forgot, I said, "Kosovo gave me these," and I returned to Kosovo.

Sometimes I think how messed up we are in this very moment as we speak, was the professor right when he said that, could he be right? But again I say that he wasn't right and I will say it thousand times that even if I was there a thousand times more, I would still decide to return to Kosovo. Because I had the chance to go to many places in the world, I travelled a lot and had the chance to live there, and live well. But even though they offered me an apartment and a job as well as a studio in Belgrade, I didn't take any of them and returned to Pristina.

EK There were ten years of difference between the moment you

went and the one in which you returned to Kosovo. What did you find, how did you find the country and what were the novelties of that time since Kosovo now had an educated generation?

SHN There was (coughs), the difference was very big, the difference was even bigger than when I left Kosovo. Because at the time when I went to Belgrade, it was the '60s, just when Yugoslavia became among the leaders because the president of Yugoslavia, Tito at that time, Nasser and Nehru from India became leaders of the third world. I mean, the nonaligned countries and Yugoslavia benefited a lot at that time, Belgrade was developing enormously, everything happened in Belgrade, the meetings of the Yugoslav Federation, Belgrade benefited a lot, tremendously and it developed enormously.

So, when I returned to Pristina, Pristina had no university but a Shkolla e Lartë Pedagogjike, it wasn't developed, it had maybe 400 thousand residents, it had very few. I was the first one with a master's degree there, in Yugoslavia, not to mention that here, here there were none, and so, I went to the Shkolla e Mesme e Artit that I mentioned and we founded the University in 1970, that was an extraordinary event. Then three—four years after that we established the Faculty of Arts, which was called the Arts Academy, and started with the Department of Painting, Graphics and Graphic Design. I led the Department of Graphic Design and then a very good development started... in Kosovo, the generations in which Kosovo had invested, returned, my generation and a generation older than me started returning to Kosovo which was extraordinary, that was a very good thing.

And then the first Kosovo institutions started being established. You know which ones? The theatre... even though there had been some of that before, but it started to get a strong character and get better established, the Kosovafil-

kështu. Është një histori në veti se si i kom sjellë ato këtu, edhe kështu që kur jam larguar nga Japonia mendoj që i kam arritë të gjitha ato që kam dashtë me i arritë. Pra kom mësu shumë, kom kriju shumë, dhe e kom si kurorë e gjithë kësaj ka qenë hapja e ekspozitës sime edhe i kom ato të regjistruara në shumë edhe në filma edhe në video edhe në fotografi. Meqë në Japoni fotografia është aq shumë e zhvillume, ato kompanitë e tyne, aparatet e tyne janë, dihet Nikon, Minolta e tjera, tjera.

EK Ku u kthyet, a u kthyet në Beograd?

SHN Jo.

EK Kur u kthyet prej atje?

SHN Kur u ktheva, kur u ktheva, ç'është e vërteta unë kur kom magjistru në Beograd, profesori im më pat' thanë. Mirë që e përmende këta se është shumë gjë me rëndësi, është një eksperiencë e jashtëzakonshme. Profesori im më tha, "Nimani", se ata të thërrasin me mbiemër, tha, "mos shkoni atje" tha, "jo që po nënçmoj unë Kosovën", por tha, "provinca herët a vonë", tha "ka me ju shkelë". Do të thotë që Kosova është provincë. Po edhe sado që ki me shku ti me dhonë kontribut, mirëpo provincë është, vështirë është ajo edhe ka me ju shkelë. Unë i thashë, unë s'kisha mendu për këtë fare, thashë, "Unë do të kthehem në Kosovë për arsye se Kosova ma ka dhonë bursën mua për me studiu". Se "Rilindja" ma pat dhonë, shtypëshkronja "Rilindja" për pesë vjet, edhe për magjistraturë mandej na pat' dhonë Këshilli Krahinor domethonë Qeveria e Kosovës në atë kohë.

Kanë qenë bursat e jashtëzakonshme, gjeneratat e para na kemi qenë disa që u regjistruam në studimet pasdiplomike, edhe kanë qenë, për me kuptu se sa ka qenë kjo bursë diferencë e madhe, vitin e pestë të Akademisë une e kom pasë pesë mijë dinarë. Kurse vitin e parë kur kom fillu në tetor, të shkallës së tretë e kom pasë 110 mijë dinarë.

EK Çfarë vlere kishin këto dinarë?

SHN Është diçka e madhe po që mujmë edhe një krahasim me bo pesë mijëshi me 110 mijë. Pesë mijë me 110 mijë. Sikur me thonë pesë mijë euro me 110 mijë euro njësoj është ajo apo jo? Se nuk e di tash se duhet me kqyrë se sa ka qenë, sa ka qenë kursi. Po për me kuptu mirë unë po tregoj që hoteli për shembull një hotel, unë shkova menjherë në hotel jo në dom të studentëve me ka pesë vetë (të gjithë qeshin). Unë vendosa të shkoj në Hotel General Turist në Beograd, hoteli i ri. Edhe i pyta ata, "Sa kushton për një muj?" Ata thanë, "Tridhjetë mijë dinarë", tridhjetë mijë dinarë, çdo ditë ka një mijë dinarë, unë thashë, "Ok, po e marr". "Po ku keni pare ju, çka jeni ju?" Tha. Unë thashë, "Jom student i shkallës së tretë". "Po ku keni, këto janë tri rroga, katër rroga janë ato". "Kom". Thashë unë. Ia tregova vërtetimin që kisha marrë edhe atëherë ka qenë domethanë udhëheqës këtu, shumë interesant, kur e kom pa dokumentin tem, Ukshin Hoti, të ndjerin të cilin e kanë ekzekutu serbët. Pra Ukshin Hoti ka qenë ai i cili, ajo gjenerata jonë e re që ka ndihmu në zhvillimin e Kosovës shumë.

EK E pjesë e çfarë plani kanë qenë këto bursa, të zhvillimit të Kosovës?

SHN Po, në zhvillimin e Kosovës janë dhanë në disa fusha. Unë nuk e di sa kanë qenë, por unë e di që e kom marrë unë, është në degën e muzikës Zeqirja Ballata, ai shkoi në Akademi mandej ka shku në Lublanë edhe të tjerë. Tash nuk e di sa ka qenë numri, mirëpo kjo ka qenë diçka e jashtëzakonshme, me të vërtetë e jashtëzakonshme. Se tash për shembull ti tridhjetë mijë e ke pagu hotelin, për shembull sot te na një hotel shkon mesatare njëqind apo jo? Domethanë tre, tre mijë euro është dashtë me pagu mandej 30 mijë unë i dhashë për ushqim u bonë 60 mijë. Mandej shkova i bleva biletat për tramvaj e trena apo trolibus. Mandej bleva ngjyra nja 20 mijë dinarë edhe kisha disa tjera për libra apo diçka. Kështu që, kështu që unë nuk kom harru kom thonë, "Kosova m'i ka dhonë këto", edhe u

“Më 1970 e themelum universitetin, që ishte
Mandej mas tri—katër vjetësh e themelum e
e Arteve edhe fillum me seksionin e pikturës,
kthyen gjeneratat për çka kishte investu Kos
an të kthehen në Kosovë që ishte gjë e jashtë
filluan të themelohen institucionet e para të
edhe pse disa ishin edhe ma heret. Mirëpo fi
të fuqishëm edhe me u, me u formu shumë n
vafilmi, mandej Galeria e Arteve, mandej [A
va ta merrte trajtën e një shteti domethanë
me zor edhe pse ajo ndodhi me këtë të dytë

një ngjarje jashtëzakonisht e madhe.
edhe Fakultetin e Arteve që quhej Akademia
të grafikës edhe të dizajnit grafik. [...] U
ova, gjenerata ime edhe do para meje fillu-
ëzakonshme shumë gjë e mirë. Edhe atëherë
Kosovës. I dini cilat janë ato? Me teatër...
lluan me marrë domethanë karakterin ma
na mirë dhe mandej filloi me u ndërtu Koso-
nsambli] Shota e këto tjera. Pra filloi Koso-
i cili do të vijë me hatër apo, që thojnë, a
n".

"We founded the University in 1970, that was years after that we established the Faculty of Arts, and started with the Department of Psychology. The generations in which Kosovo had investment older than me started returning to Kosovo as a good thing. And then the first Kosovo institutions, which ones? The theatre... even though there was a need to get a strong character and get better education [Cinematographic Center] started being constructed [Folk Dance Ensemble] and so on. I mean, Kosovo was a country which had to be so, be it by peace or by force."

s an extraordinary event. Then three—four
of Arts, which was called the Arts Acade-
nting, Graphics and Graphic Design. [...]
ed, returned, my generation and a genera-
vo which was extraordinary, that was a very
tions started being established. You know
e had been some of that before, but it start-
established, the Kosovafilmi [Kosovo Cin-
ucted, then the Gallery of Arts, then Shota
Kosovo started taking the shape of a state, I
by war even though the latter happened.

mi [Kosovo Cinematographic Center] started being constructed, then the Gallery of Arts, then Shota [Folk Dance Ensemble] and so on. I mean, Kosovo started taking the shape of a state, I mean which had to be so, be it by peace or by war even though the latter happened. Since they did not understand, Serbia wouldn't understand that with the ending of the twentieth century, there was no more space in Balkans, not to talk about Europe, for a country to rule another one, and then we know the rest. Albanians couldn't stand it anymore even though we stood for ten years with a peaceful movement and big losses and suffering, we kept the University, I mean without money and people gave their own houses.²¹

So, everybody in Kosovo, I mean from the most simple people to the most important intellectuals, everybody gave their own contribution. And nobody has the right to ever say that, "I did it, I did it," but we will always say, "We did it." Because without that harmony, without that unity that was shown by the people of Kosovo, they all became one, that is why Kosovo won. That is why it was valued by the world, I mean, that extraordinary willing, that willing of a freedom-loving nation that never in its history had stepped on other nations. Never, ever! As far as my knowledge of history goes, never. It only fought for its freedom, and the fight for freedom is not... I mean, it is not a crime or a means of stepping on another nation.

So, that is when, when Kosovo really started to take... The awareness was awakened, raised. And all those goals of our nation for... I can say that we were under the Yugoslav occupation for one hundred years, practically ninety years, and that is the only time when what should have been achieved was achieved. So, Kosovo was liberated and today we fight to turn this liberation into prosperity. Because we call it democracy... because sometimes democracy

seems like anarchy. But to create prosperity in which at least most of our people have a dignified life. And to not have a country in which someone has too much, someone earns illegally and someone else suffers. And this, this hurts us all when we say that in Kosovo a poor person spends one dollar and something daily. This is very painful. Each one of us in Kosovo, when we go to sleep, when we are quiet, should think why is it like this and what can we do to make a change?

With all the progress and positive initiatives from which only a percentage of what was dreamt to be done was done, but it was still too far from what is normal. Because we had no space to create, I mean, we didn't have our government proper, to create the cultural and educational institutions which are fundamental and think about making projects about how a proper democratic state should be. That was very difficult, but it is important that we were motivated by something internal, something had started.

I remember when the ambassadors who were accredited in Belgrade would come, and each time they would come, I had the chance to hear them say, "We always see something new with you. It is being built. Everything is being developed. Something is happening." And this, this was obvious because there was a big willingness not only from institutions because we had our leaders, who in the government of Kosovo, who, especially in the educational, cultural and scientific institutions, who were well-educated people who were Ph.D. holders in their own fields, they had their doctorate degrees. So, they were true patriots who have created extraordinary values and with their great will, but that era is gone.

And with this great willingness we established the University, then the Gallery of Arts, I was, destiny was such that I was the first director of that institution, I led it for ten years... and we had our own plans. And tak-

By 1991, after Slobodan Milošević's legislation that made Serbian the official language of Kosovo and the removal of all Albanians from public service, Albanians were excluded from schools as well. The Albanian reaction was to create a parallel system of education hosted mostly by private homes, basements included were used as classrooms.

ktheva në Kosovë.

Sot nganjëherë më shkon mendja pse jemi katandisë mu në këtë moment kur po bisedojmë sot, a ka pasë të drejtë ai profesori kur ka thonë, ai mund të ketë pasë drejtë. Po unë përsëri thom që nuk ka pasë të drejtë edhe unë po thom edhe një mijë herë sikur të kisha qenë atje edhe një mijë herë kisha vendosë me u kthy në Kosovë. Se unë kom pasë rastin me shku edhe me shku në këto vende nëpër botë shumë kam shetitë, kom pasë rastin me jetu atje edhe me jetu shumë mirë. Por edhe pse në Beograd ma dhanë edhe banesën ma ofrunë, ma ofrunë banesën, ma ofrunë vendin e punës edhe studion, por unë asnjëherë nuk e morra edhe u ktheva në Prishtinë.

EK Ishin dhjetë vjetë diferencë prej momentit që keni shku dhe u kthyet prapë në Kosovë. Çka gjetët, qysh e gjetët vendin edhe çfare ishin risitë e asaj kohe meqenëse Kosova tash e kishte një gjeneratë të arsimume?

SHN Ka qenë (kollitet), ka qenë shumë diferencë e madhe, pra diferenca ka qenë edhe ma e madhe sesa kur e kom lënë Kosovën. Për arsye se në atë kohë kur kom shku unë në Beograd, ishin vitet, vitet e '60—ta edhe atëherë Jugosllavia u fut në, u bë një nga prijëset, sepse kryetari i Jugosllavisë Tito në atë kohë, Naseri edhe Nehru i Indisë ata u bënë udhëheqës të Botës së Tretë. Domethanë vendet e painkuadruara edhe përfitonte Jugosllavia shumë edhe në atë kohë Beogradi zhvillohej me të madhe, çdo gjë ndodhte në Beograd, bëheshin takimet në Federatën Jugosllave, Beogradi përfitonte shumë, jashtëzakonisht shumë edhe u pat' zhvillu me të madhe.

Kështu që kur u ktheva unë në Prishtinë, Prishtina nuk kishte universitet, kishte një Shkollë të Lartë Pedagogjike, nuk ishte e zhvillume i kishte ndoshta 400 mijë banorë, kishim shumë pak. Edhe unë isha i pari magjistër atje, në Jugosllavi e le mo këtu, këtu nuk kishte fare, edhe atëhere hina në Shkollën e Lartë që e për-

menda edhe e themelum më 1970 e themelum universitetin, që ishte një ngjarje jashtëzakonisht e madhe. Mandej mas tri—katër vjetësh e themelum edhe Fakultetin e Arteve që quhej Akademia e Arteve edhe fillum me seksionin e pikturës, të grafikës edhe të dizajnit grafik. Unë e udhëhoqa këtë katedrën e dizajnit grafik dhe atëherë filloi një zhvillim mjaft i mirë, filluan... i Kosovës, se u kthyen gjeneratat për çka kishte investu Kosova, gjenerata ime edhe do para meje filluan të kthehen në Kosovë që ishte gjë e jashtëzakonshme shumë gjë e mirë.

Edhe atëherë filluan të themelohen institucionet e para të Kosovës. I dini cilat janë ato? Me teatër... edhe pse disa ishin edhe ma heret. Mirëpo filluan me marrë domethanë karakterin ma të fuqishëm edhe me u, me u formu shumë ma mirë dhe mandej filloi me u ndërtu Kosovafilmi, mandej Galeria e Arteve, mandej [Ansambli] Shota e këto tjera. Pra filloi Kosova ta merrte trajtën e një shteti domethanë i cili do të vijë me hatër apo, që thojnë, a me zor edhe pse ajo ndodhi me këtë të dytën. Meqë nuk e kuptonin, domethënë Serbia nuk e kuptonte që ishte mbarimi i shekullit XX, që mo nuk ka hapësira në Ballkan, e lëre më në Europë, nuk ka ku dikush mund ta ta sundojë tjetrin edhe atëhere dihet çka ndodhi normal. Shqiptarët nuk mundëm mo me duru edhe pse durum dhetë vjet domethonë me lëvizje paqësore me humbje të mëdhaja, me vujtje të mëdhaja. Na majtëm universitetin, domethanë pa të holla edhe populli dha shtëpitë e veta.

Pra, çdokush në Kosovë, domethonë, prej njeriut ma të thjeshtë, deri te intelektualit ma i lartë, të gjithë e kanë dhonë kontributin e vet. Dhe askush nuk ka të drejtë asnjëherë dhe për asnjë kohë të thotë që "Unë, unë", por gjithmonë kemi me thonë, "Na". Sepse, pa atë harmoni, pa atë monolit që e tregoi populli i Kosovës, të gjithë u bënë një, e për atë edhe fitoi Kosova. Për atë edhe bota e çmoi, domethonë, këtë

ing into consideration the Executive Council, for example, and the Ministry of Culture, there were our [Albanian] people employed, and all our institutional cultural projects were supported, the financial means were granted. I mean, the institutions had the possibility to share the financial means, you know, for the next year with their councils and decide on the projects and they pleasantly and successfully did it. Without any problem.

And today it is paradoxical, I see that many institutions receive their money on a quarterly basis [three months], or with delays, that is not enough. And so the institutions face obstacles, many obstacles. And this depends on us, it doesn't depend anymore... we do not have the excuse anymore that our enemy is interrupting us... we have no excuse now. The merit belongs to us for everything that's good as well as for everything that's bad. And what I want to say is that there we created, we started... we had no gallery. We made one gallery, one, two, three galleries. Then, other cities started with cultural centres, they also had galleries. So, the figurative art started being developed. Then, the University started... the Faculty of Art, the Department of Figurative Arts.

EK Did you have many...
SHN Sorry?

EK ... students?
SHN What?

EK Did you have many students?
SHN Yes. We didn't have many students at that time. I mean, we accepted around thirty—five students to the Department of Figurative Arts, four or five of which we would move to the Department of Design, around ten of them to the Department of Painting, around two—three of them to the Department of Sculpture and two or three to Graphics. But, they were educated extraordinarily well because we had time to work with those students. Today, for example, we have, even the private universities accept one

hundred or hundred and fifty students for example. It is extraordinary, it is too much, isn't it? And what are they going to do once they finish university? They will get engaged in something else, of course not in their own field. Because it is impossible to teach one student... for example in one class with forty other students... if we separate into two classes with forty students, even then, if you have two hours time you will have to only dedicate two minutes to each, which is very little.

But, then we started being interested in art history books. And then we applied, the Gallery, in the Ministry of Culture, they gave us the funds to for the first time to publish the Monograph of Kosovo's Contemporary Art.

EK Yes.
SHN And then we engaged, I mean a very good art historian, Vlado Bužančić from Croatia, who came here, studied our artists, but even earlier... We hired four of our artists to write texts about graphic arts, applicative arts, painting, sculpture... our best photographers... and we published the monograph in three languages: Albanian, Serbo—Croatian and English. So a monograph was published which even today I can consider a bible because everyone dealing with art in Kosovo will, will refer to it... because we worked on it with great love.

So, then we started publishing. Rilindja started... in Yugoslavia an initiative was taken to publish book editions on World Museums, and so we joined in with the Albanian language. We published around six to seven [books]. Rilindja published them. They are very good, they were published in Albanian. And then we started our issue, of painters... because we had one or two art historians... but, the painters, some painters, I mean our artists who wrote books... I wrote some... I wrote some for example about the Albanian medieval painter Onufri dhe Piktorët e Tjerë Mesjetarë [Onuphrius and Other Medieval Painters],

vullnet të jashtëzakonshëm, këtë vullnet të një populli liri-dashës i cili kurrë në historinë e tij nuk ka shkelë popuj të tjerë. Kurrë, asnjherë. Sa e di unë historinë, asnjherë nuk dihet. Atëherë, veç që ka luftu për lirinë e vet. A lufta për liri nuk është, nuk është... domethonë, lloj krimi apo shkelje një populli tjetër.

Kështu që, atëhere, atëhere me të vërtetë filloi Kosova me e marrë... U pjek vetëdija, u ngrit shumë. Dhe krejt ato aspiratat e popullit tonë për këto, mund të them njëqind vjet sa ishim ne nën sundimin Jugosllav, ishin praktikisht 90 vjet, atëhere e arriti atë që duhej arritë. Pra, Kosova u çliru dhe sot ne duhet të luftojmë që këtë liri ta shndërrojmë në, në një, në një mirëqenie. Se po thojmë demokraci... se nganjherë demokracia, nganjherë të duket që është anarki. Por, ta krijojmë një mirëqenie që së paku shumica e popullit tonë ta ketë jetën e dinjitetshme. E jo që dikush të ketë tepër, dikush të merrë paligjshëm, e dikush të vuajë. Edhe kjo, na dhemb neve të gjithëve kur themi që në Kosovë, domethanë, një njeri i varfër i harxhon një dollar e diçka në ditë. Dhe kjo është shumë e dhimbshme. Këto, secili prej nesh në Kosovë kur të shkojmë me fjetë, kur jemi qetë duhet të mendojmë pse është kjo edhe çka mundemi ne me ndërru në këtë drejtim?

Me gjithë këto përparime, që domethonë, iniciativa shumë pozitive nga të cilat, nga ajo që ëndërrohej që duhet bërë, arrihej një përqindje, por ishte shumë larg asaj që duhet me qenë normale. Sepse na nuk kishim asnjë hapësirë që të krijojmë, domethanë, qeverinë tanë të mirëfilltë, t'i krijojmë institucionet e kulturës, të arsim-it, të cilat janë fundamentale dhe të mendojmë të bëjmë projekte se si duhet të krijohet një shtet i mirëfilltë demokratik. Ajo ishte shumë e vështirë, por është me randësi që neve na shtynte diçka e brendshme, diçka kishte fillu.

Une e mbaj në mend kur vi-jshin ambasadorët që ishin

të akreditum në Beograd, edhe sa herë që vishin herën tjetër, unë kam pasë rastin me ndëgju që thoshin, "Po gjithmonë po shohim diçka të re te ju. Po ndërtohet. Po zhvillohet diçka. Po ndodhë diçka". Edhe kjo, kjo ishte e dukshme, për arsye se kjo ishte një vullnet shumë i madh, jo vetëm i institucioneve, për arsye se ne kemi pasë ata udhëheqësat të cilët, në qeverinë e Kosovës, të cilët, sidomos në këto institucionet arsimore, kulturore dhe shkencore, të cilët kanë qenë njerëzit e shkollum, kanë qenë në fushën e vet doktorë dhe me doktoratë. Pra, të cilët kanë qenë patriotë të mirëfilltë, të cilët kanë kriju vlera të jashtëzakonshme dhe me këtë vullnet të madh, ka kalu pra.

Thashë kur e themelua universitetin, mandej e themelua Galerinë e Arteve, unë isha, kështu deshi fati, drejtor i parë i këtij institucioni, dhe e kom udhëheqë dhjetë vjet... dhe ne kemi pasë planet tona. Edhe t'u marrë parasysh që në Këshillin Ekzekutiv, për shembull, edhe Ministrinë e Kulturës kanë qenë njerëzit tanë të cilët, të gjitha projektet tona të institucioneve të kulturës janë përkrahë, mjetet janë dhanë me kohë të caktume. Domethonë, institucionet kishin mundësi me këshillat e tyre që paraprakisht, domethonë për vitin e ardhshëm t'i ndanin mjetet, t'i përcaktonin projektet dhe i realizonin me dëshirën shumë t'madhe edhe me sukses. Pa kurrfarë problemi.

E sot është paradoksale, unë shoh për shembull shumë institucione me vonesa po i marrin, i marrin mjetet me kvartale [tre mujore], apo me vonesa, nuk janë t'mjaftushme. Edhe kështu i kanë pengesa institucionet, shumë kanë pengesa. Edhe kjo varet prej nesh, kjo nuk varet ma, nuk kemi pretekst t'themi që armiku ynë, apo jo, ai po na pengon... sot na jemi, nuk kemi pretekst. Çdo gjë që është e mirë, na takon neve merita, që është e keqe, gjithashtu na takon neve. Edhe për ate po them që u patën kriju, fillum... nuk kishim galeri. Bomë galeri, një, dy, tri galeri. Pastaj, fillunë

then I worked on that Monograph of Contemporary Arts and many other books... also my colleagues.... So, we started enriching the library of figurative arts, not only with international literature, but we also emphasized our local arts. And so, so I think we managed. But, now it's the Gallery's duty to push it forward.

EK What kind of arts system was installed in Yugoslavia? A system in the sense of how did it promote the artists of the province?

SHN Yes.

EK How were certain arts ideas in art distributed?

SHN Yes. At that time, at that time, just like in other fields, I am talking about the field which I know and which is the visual arts... they existed, you know, galleries existed. Each capital... because they have... the Yugoslav system was, the Yugoslav Federation had six republics and two provinces. And however, these two autonomous provinces, Kosovo and Vojvodina, became kind of republics after '74, they were like, like equal units of the Federation.

So, we had our meetings. We had one representative in the Yugoslav Federation and we would agree with everything that came to Yugoslavia and went out of Yugoslavia. There we would decide for example when an exhibition wanted to come. For example, I was a member of that Council there and I wanted, I brought the Japanese exhibition here for the first time, one from Dagestan and many others. And they would agree there, "An American exhibition will come. It will travel to five to six cities." Each one would accept to welcome it and participated in the funds for the catalogue which was published in each language. There was equality, to be honest, for real.

Also associations of visual arts artists and applicative arts existed back then. Each one, I mean each province had them. Here in Kosovo we had three associations. The first

one that was founded was The Visual Artists Association with Muslim Mulliqi as the leader. Then, The Kosovo Applicative Artists Association was founded, and I was selected as its leader by my colleagues. And then we also founded The Pristina Visual Artists Association. This worked as well and the deceased Kadrush Rama was its leader.

And this way we won, we won a lot. The visual arts was taking ground, it was really taking ground. I remember once when academic Ali Hadri came to our office... would come to our office because the Gallery was in the Pallati i Rinisë [Youth Palace], which back then was called Boro dhe Ramizi²² and we had extraordinary visits there because we were right in the center. And... we had the most visits to the visual arts exhibition from Albania, which was registered in UNESCO, 40,000 visitors in twenty days. The queue was long. Schools would come... it was a realistic exhibition. Socio—Realism, but it didn't have many socio—realistic characteristics because it was figurative. It had figures from the history of the Albanian nation and so on.

That is how the figurative art took its first steps... I was telling you when Ali Hadri came and told me, "Shyqri, you, the Gallery, have become more famous than the Academy of Sciences!" Because exhibitions would be open there and for example the Television of Pristina would come, the one that is now called RTK [Radio Television Kosovo], the back—then RTP [Radio Television Pristina] was there... they would come and record in Albanian, the other ones in Serbo—Croatian, some others in Roma, some others in Turkish... so, we everyday had television stations visiting the exhibitions that were opened in the Gallery. It was famous.

But today, what's the matter today? The associations don't exist today, the one of Visual Artists, the Applicative Artists Association, the Association of Pristina, then the people...

Boro dhe Ramizi refers to two friends, Boro Vukmirović and Ramiz Sadiku, who were executed during the Second World War. They became the symbol of the Brotherhood and Unity of the Serbian and Albanian people. In Yugoslav times it was common to name institutions after the heroes of the anti—fascist war.

edhe qytetet tjera Qendrat e Kulturës, në qendër kishin edhe galeri. Kështu që, arti figurativ filloi të, të zhvillohet. Pastaj, universiteti filloi të, Fakulteti Arteve, dega artit figurativ.

EK A kishit shumë...
SHN Më falni?

EK ... studentë?
SHN Si?

EK A kishit shumë studentë?
SHN Po. Nuk kishim shumë studentë në atë kohë. Domethanë, në degën e artit figurativ i pranonim dikun tridhetë e pesë vetë, dizajn i bartshim katër—pesë, në pikturë nja dhjetë, skulpturë nja dy—tre, grafikë dy—tre. Mirëpo, ata ishin të shkollim jashtëzakonisht mirë se kishim kohë me punu me ata studentë. A sot për shembull, si krahasim, i kemi për shembull, edhe, edhe universitetet private për shembull, i marrin ka 100, 150 studentë për shembull. Është e jashtëzakonshme, është tepër, apo jo? Edhe atëhere ata kur ta kryjnë fakultetin çka do të bëjnë? Do të mirren me diçka tjetër, absolutisht jo me fushën. Se është e pamundur ti ta mësosh një stu... me një klasë për shembull, ti mësosh katërdhjetë studentë për shembull... nëqoftëse i kemi nda nga dy klasë ka katërdhjetë, edhe atëhere ti, nëqoftëse i ki dy orë, domethonë duhet për secilin ka një—dy minuta me ia kushtu, që është jashtëzakonisht e... pak.

Mirëpo, fillim mandej na interesonin edhe, edhe librat nga historia e artit. Dhe atëhere na konkurim, Galeria, te Ministria e Kulturës, na ndau mjetet dhe e botum për herë të parë "Monografinë e Artit Bashkëkohor të Kosovës".

EK Po.
SHN Edhe atëhere ne i angazhum domethonë, një historian të artit shumë t'mirë, Vlado Bužančić nga Kroacia, i cili pat' ardhë këtu, i pat' studiu artistët, por, edhe më parë... I angazhum katër artistë tanë për ta shkruar, për t'i shkruar tekstet për grafikë, për artet aplikative, për pikturën, për skulpturën... fotografët ma

t'mirë... edhe e botum Monografinë në tri gjuhë, në shqip, serbo—kroatisht dhe anglisht. Kështu që, doli një Monografi që sot mund të them është një, është një Bibël se çdokush që ka m'u marr me artin e Kosovës ka m'u, ka m'u thirrë në atë... se e kemi punu me dashuri shumë t'madhe.

Kështu që, mandej fillim edhe me botu. "Rilindja" filloi... meqë në Jugosllavi ishte marrë ni iniciativë të botohen "Muzetë e Botës", edhe atëhere edhe na në gjuhën shqipe u futëm. I botum nja gjashtë—shtatë. "Rilindja" i botoi. Janë shumë t'mirë, u botunë në gjuhën shqipe. Dhe mandej fillim edhe një numër i ynë pikturësh... se na e kishim një a dy historianë të artit... por, pikturët, disa pikturë, pra artistë tanë që shkruanin libra... unë i shkrova disa... i shkrova për shembull pikturët mesjetarë shqiptarë "Onufri dhe pikturët e tjerë mesjetarë", mandej e bëmë atë "Monografinë e Artit Bashkëkohor" edhe libra tjera, mos t'i rendis tash... edhe kolegët e mi... Kështu që, fillim me e pasuru edhe bibliotekën e arteve figurative, jo vetëm botërore, po sidomos i kishim dhanë përparësi arteve, domethonë, vendore. Dhe kështu, kështu mendoj që kemi arritë. Mirëpo, tash Galeria e ka për detyrë që këtë ta çojë edhe ma tutje.

EK E çfarë sistemi i arteve është instaluar në Jugosllavi? Sistem në sensin se si i ka promovuar artistët ndërmjet krahinave, provincave?
SHN Po.

EK Si janë distribuuar ide të caktuara në art?

SHN Po. Pra n'atë kohë, n'atë kohë, sikur që edhe fushat tjera, unë po flas për ata që e njohim fushën tonë, pra fusha e arteve pamore... Kanë ekzistuar, pra, galeritë. Secili kryeqytet... Se kanë qenë ato, sistemi Jugosllav ka qenë, Federata Jugosllave kanë qenë gjashtë Republika dhe dy Krahina Autonome. Edhe këto, megjithatë edhe këto dy Krahinat Autonome, domethonë Kosova dhe Vojvodina mas '74—shit kanë qenë gati si Republika, kanë qenë si,

EK What kind of function did the associations have, I mean what did they do?

SHN Yes...

EK Did they promote artists or did they defend the copyrights, the author's rights?

SHN ...yes, yes. The associations had one thing. They organized, I mean they had the membership, they organized the annual exhibition. And in the Gallery, we allowed each association one annual exhibition, I mean the three of them were guaranteed this. We helped them not to deal... they brought their works here. They established their own juries, the selecting juries, but we accepted their works here. When the exhibitions were done, they would come and take them back. So... then the Gallery started buying. At that time, we bought five hundred works in ten years. The collection of the Gallery started getting very rich. And this is how the visual art progressed.

Then what else did the associations do? They would organize various workshops, one thing that was very good was that they organized the what is it called... Once a year they would organize an artistic colony, which was very beautiful. We would either go to Deçan or Rugova or any other region. The painters would take their canvas, colors, pens, papers and live for seven to ten days... they were provided food and accommodation. They were in charge of creating paintings which would remain under the ownership of the Gallery.

I mean it was a beautiful environment... they had their own offices. While today, it is miserable. Offices were robbed after, someone occupied them by force after the '99, after the war. I mean, the associations were demolished thanks to the leaders who were, you know, irresponsible. Unfortunately the three associations were demolished, they don't exist anymore. And, the artists are not organized, not organized. Or they organize in groups of three—four, five or ten people gather privately and ask

the Ministry of Culture for, for example, a, a, a small budget in order to afford a catalogue and send an exhibition to another place.

But we are left with, you know, the mess. Unfortunately even the Gallery, now the Gallery finally has to organize a great international exhibition of Kosovo visual art. Followed by a great monograph in several languages. It has to collect artworks. You know that no artwork was bought for 20 and something... or to say that in the last 17 years [after the war], but even before and imagine the harm that was done to Kosovo. I mean, the young painters, the new generations could sell their paintings here and there, but with very little money, but those paintings are valuable.

But now, a big gap has been created and it's our fault. So, it's the fault of those who, let's say, they are the leaders, but it is also our fault because we don't raise our voices. Especially the young generations. The young generations should not expect the old ones to raise their voices for them today as well, because they should be taught to raise their voices for their own rights.

So, the collection has to be created, to create the collection of the Gallery of Art new works by our artists have to be bought. Because nowadays we have many good artists, really, really good ones. Because many years have passed and many more good artists are coming, you know, the quality is better and better. We also worked and took some ateliers. Those ateliers were small. But nowadays we have to look for ateliers again.

Let's return to the case of the village of Bardhosh. In Bardhosh for example, it's been ten years since we got the land from the Municipality of Pristina. We got the land. Then, 600.000, 80.000 euros were given, big amounts of money were given and now we are reading that it's over. Now we have to return the land or ask

si njësi të barabarta të Federatës.

Kështu që, ne kishim takimet. E kishim ka një përfaqësues në Federatën Jugosllave, dhe çka hynte në Jugosllavi dhe çka dilte jashtë, na pajtoheshim. Edhe atje vendosshim cila ekspozitë ka me ardhë. Unë për shembull, une isha anëtar i atij Këshilli atje, edhe dëshiroja... për shembull, unë e pruna ekspozitën japoneze këtu për herë të parë, të Dagestanin³ dhe të tjera. Edhe atje mirreshin vesh, "Nji ekspozitë ka me ardhë amerikane. Ka me hi në pesë—gjashtë qytete". Secili pranonte me e marrë edhe merrte pjesë me mjete për katalogun. Botohej në secilën gjuhë, secilën gjuhë. Ka qenë nji barabartësi, çështje e vërta reale.

Edhe atëhere, atëhere kanë ekzistuar edhe shoqatat, Shoqatat e Artistëve të Arteve Figurative dhe Shoqatat e Arteve Aplikative. Secila, pra, republikë e krahinë i ka pasë. Na në Kosovë i kemi pas tri shoqata. E para u pat themelu Shoqata e Artistëve Figurativë me kryetar Muslim Mulliqin. Mandej, u themelu Shoqata e Artistëve Aplikativë të Kosovës, unë, mu më patën zgjedhë kolegët kryetar. Edhe mandej e patëm zgjedhë, themelu edhe Shoqatën e Artistëve Figurativë të Prishtinës. Edhe ajo ka funksionu edhe ka qenë kryetar i ndjeri Kadrush Rama.

Dhe në këtë mënyrë ne patëm fitu, mjaft patëm fitu. Arti figurativ u pat' imponu, u pat' imponu. Bile, mu m'kujtohet njëherë ka ardhë akademik Ali Hadri... vishin në zyre, se na e kemi pasë Galerinë në, në Pallatin e Rinisë që atëhere quhej "Bora dhe Ramizi", dhe aty kishim vizita të jashtëzakonshme se ishte mu në qendër. Edhe... Bile ekspozita e arteve figurative të Shqipërisë ka pasë vizitat ma t'mëdhaja që ka qenë e regjistrueme edhe në UNESCO, 40.000 për 20 ditë, 40.000 vizitues. Rendi ka qenë i madh. Vishin shkollat, se ato... Ka qenë ekspozitë realiste. Dihet ajo soc—realizëm, mirëpo, nuk ka pasë shumë tipare soc—realizmi sa ka qenë

figurative. Ka pasë figura nga historia e popullit shqiptar, e kështu.

Edhe, edhe në atë mënyrë filloi arti figurativ... që thashë erdh Ali Hadri dhe po m'thotë mu, "Nalu bre Shyqri, po ju Galeria jeni bo ma të popullarizim se Akademia e Shkencave!" Se aty, domethonë, hapeshin ekspozita. Vishin, për shembull, Televizioni i Prishtinës, tash që thuhet RTK—ja, po përpara RTP—ja [Radio Televizioni i Prishtinës] ka qenë... vinte, ata xhirojshin në gjuhën shqipe, vishin ata në serbo—kroatisht, vishin edhe ata në gjuhën rome, vishin ata në gjuhën turke... kështu që, çdo ditë në televizion ti i ke pasë ekspozitat që hapeshin në Galeri. Ka qenë ma e popullarizime.

Po sot, si është çështja sot? Sot është shu Shoqata, nuk ekziston, Artistëve Figurativë, Shoqata Artistëve Aplikativë, Shoqata e Prishtinës. Pastaj, njerëzit...

EK Çfarë funksioni kanë pasë Shoqatat, po mendoj me çfarë punë janë marrë?
SHN Po...

EK A kanë promovu artista, apo i kanë mbrojtë të drejtat e autorit, të drejtat autoriale?

SHN ...po, po. Shoqatat, pra, e kanë pasë nji gjë. Shoqatat kanë organizu, domethonë, e kanë pasë anëtarësinë e vet, kanë organizu ekspozitën vjetore. Dhe në Galeri, na ju kemi pasë dhanë secilës shoqatë nji ekspozitë në vjet, domethonë, ato trijat e kanë pasë të garantume këtë. Na i kemi ndihmu shumë që ata mos të mirren... Punimet iu kanë pranë këtu. Ata i kanë ba juritë e tyre, juritë seleksionuse, mirëpo punimet ju kemi pranë këtu. Kur janë kry ekspozitat kanë ardhë i kanë marrë. Kështu që... Mandej Galeria filloi me ble. Na i blemë në atë kohë për dhjetë vjet 500 vepra. Filloi me u pasunu fondi i Galerisë jashtëzakonisht shumë. Dhe në këtë mënyrë arti figurativ pat' përparu.

Mandej shoqatat çka bënin tjetër? Organizonin edhe këto workshope [punëtori] të

for it again. We have lost the right, you know, we were negligent. You know, we didn't manage to finish it in ten years. And it's, it's... the land contract is about to expire.

But it is unfortunate that it was not done to the end, because as the saying goes, *Finis coronat opus* [It is the Ending that Decorated the Work]. Here the ending destroyed the work. You know, we went there some days ago, I did not manage to meet my fellow colleagues there. You know, now it is a contest, according to the law, Pristina, the Municipality of Pristina has the right to ask for it from you, or we have to apply once again for the land and then ask for other funds to finish it. Something has remained. And some part should also be paid by the author, I think it's thirty to sixty.

EK That was the land destined for?

SHN Yes, yes, for ateliers...

EK ...ateliers?

SHN Yes, yes. We took it long ago. It's been ten years now, and you cannot imagine how fast time has flown.

Part Three

SHN And now it has remained, unfortunately we didn't work after the war to build a modern gallery, a gallery of contemporary art, because I didn't want to use the word modern so that we didn't associate it to old buildings. Because in Pristina we don't have any old buildings for example to take; each time I go to big cities in Europe, for example in Italy, I say if only we could take one building to Pristina we would brag about what we own. But we don't have, we have to build a museum of contemporary art, the call was opened but the project is still stuck, it is always a discussion whether it should be done by the Municipality, the Gallery or the Ministry of Culture, but it is not known where the place, the land is, this is all simple.

I also told Arta [Bunjaku], the current director, that her

priority during her four-year mandate should be the beginning of work to build the Museum of Contemporary Art, the demolition of this building here and the construction of a new one, or to find a place where a whole new one will be constructed, but they are still thinking about it. The call was opened and it was won by the architect, the project exists, someone says, "Let's take the building right there in the center," the one that is located close to the Skanderbeg statue... That used to be a shopping mall, someone else says, "No, let's demolish the existing one, not that one but the other." You know, I told them, "If we are united, those of us who work in the arts, not the ones who don't know, seek the council of those in the visual arts." I mean a council should be established to talk about what they want to do...

It's the last chance for visual art, which used to be the most advanced, with the greatest values and with more educated people from this field than all the other arts here, today it is at last, very little is spoken about it. Kudos to them, to people from music, especially the ones from the field who recently have built with, with projects are competing and starting festivals of classical music, which have become very important here. Also those from drama and film, they are trying and creating while ours [visual artists], it looks like the young generation don't get along with each other very well, we haven't taught them like this. We tried to have harmony, we held the Academy very well, with harmony, we had no problems. But the young generations should be careful, if they don't value each other, nobody is going to value them. And this is the first step, if we value ourselves, the others will value us as well while if we don't value each other and our art, because as many good artists as we have, the art from Kosovo will progress more and everybody should think in this direction and not in destruction.

ndryshme, organizonin, një gjë që ishte shumë e mirë, këto, si po i thojnë? Po, në një herë n'vjet bojshin koloni artistike dhe kolonia artistike ishte shumë e bukur. Ose shkonim në Deçan, ose shkonim në Rugovë, apo ndoni hapësirë tjetër. Merrshin piktorët, artistët merrshin pëlhurat, merrshin ngjyrat, merrshin lapsat, letrat edhe jetonin shtatë ditë deri në dhjetë ditë... me ushqim me fjetje e kanë pasë. Ishin të detyrun me e lonë një pikturë që t'i vjen në pronësi Galerisë.

Domethonë, ishte një ambient shumë i bukur, takoh... i kanë pasë edhe zyret e tyre. Kurse sot, është për t'u dhimbsur. Zyret i kanë plaçkitë mas, i ka zënë tjetërkush mas '99—shës, mas luftës. Shoqatat, domethonë, për t'keqen e disa kryetarëve të cilët nuk ishin, domethonë, të përgjegjshëm, i kanë shkatërru. Fatkeqësisht janë shkatërru te tre shoqatat, nuk ekzistojnë. Dhe gjithashtu, nuk organizohen, nuk organizohen. Apo organizohen aty—këtu, në mënyrë private, mbledhen tre—katër vetë, pesë vetë, dej në dhjetë vetë, lypin të Ministria Kulturës, kërkojnë, për shembull, një, një, një, një buxhet të vogël sa për ta bërë një katalog të vogël dhe për ta çu një ekspozitë dikund tjetër.

Por, ende ka mbetë, domethonë, ajo katandisje. Fatkeqësisht që edhe Galeria, edhe në Galeri tash duhet të organizojë më në fund një ekspozitë madhore të artit figurativ të Kosovës në botën e jashtme. Me një monografi të bukur në disa gjuhë. Duhet të mbledhë vepra artistike. E dini që 20 e... apo të themi këto 17 vjet, por edhe ma herët, domethonë, nuk është ble asnjë vepër artistike dhe merreni me mend se sa dami iu ka bo Kosovës. Domethonë, këta piktorët e ri, gjeneratat e reja, kanë mujt me i shitë pikturat aty—këtu me pare shumë të vogla, e ato piktura kanë vlera.

E tash ka mbetë, domethonë, një hapësirë shumë e madhe për fajin tonë. Pra, për fajin e atyne të cilët, po e them udhëheqës, e për fajin tonë them për arsye se ne nuk e ngrisim

zërin. Sidomos gjeneratat e reja. Gjeneratat e reja nuk duhet me pritë në gjeneratat e vjetra, ne që ta ngrisim zërin edhe për ta sot, se ata duhet të mësohen ta ngrisin zërin për të drejtat e tyre.

Pra, duhet patjetër që të krijohet fondi, të krijohet pra fondi në Galerinë e Arteve që të blehen, domethanë, veprat e reja të krijuesve tanë. Se sot, kemi krijues shumë t'mirë, me të vërtetë shumë t'mirë. Se kanë kalu gjitha këto vite edhe gjithmonë po vijnë, domethonë, artistë ma cilësor, e ma cilësor. Ne gjithashtu kemi punu edhe kemi marrë disa atele. Ato atele kanë qenë t'vogla. Por, sot duhet kërku përsëri atele.

Dhe t'i kthehemi këtij rastit në Bardhosh. Në Bardhosh, për shembull, ka dhjetë vjet që e kemi marrë prej, prej Komunës së Prishtinës atë tokën. Trollin e kemi marrë. Mandej, janë dhanë 600.000 euro, janë dhanë 80.000 euro, janë dhanë, janë arritë pare të mëdhaja dhe tash po lexojmë që mbaroi. Tash duhet tokën ose me e kthy ose me kërku përsëri. E kemi hupë të drejtën, domethonë, kemi qenë neglizhentë. Domethonë, për dhjetë vjet nuk arritëm me e kry. Edhe është një, një... ajo hapësira bukur ka ardhë ka fundi.

Mirëpo, fatkeqësisht që nuk e morri fundin, se thuhet Finis Coronat Opus, fundi e stolisë veprën. Këtu fundi e prishi veprën. Domethonë, shkum atje para disa ditëve, unë nuk jom taku me ata kolegët atje. Domethonë, tash është pyetje, Prishtina, komuna e Prishtinës ka të drejtë sipas ligjit me ta kërku, apo na duhet me aplikë edhe njëherë për trollin, edhe mandej me kërku edhe mjetet tjera për me përfundu. Ka metë edhe diçka. Edhe ni numër duhet pagu edhe vetë këta, autorët, më duket janë tridhjetë deri në gjashtëdhjetë.

- EK Ajo ka qenë tokë e destinume për...
- SHN Po po, për atele...
- EK ...atele?
- SHN Po, po. Ata, ata moti e kemi marrë. Ka dhjetë vjet edhe

EK Can you tell us the history of Pristina Gallery which later on turned into the National Gallery, since you were the director of the Gallery?

SHN What, say that again because I couldn't..

EK The history of the Gallery?

SHN Yes. Back then when I... when I returned it was the year of 1979 if I am not mistaken, I believe I am not mistaken, and that is when the call was opened for the position of the director of the Gallery. Quite a few of us applied and I was elected the director of the Gallery even though I had this, I taught at the Faculty of Arts, I was the head of the design department and I told Mister Pajazit Nushi that, since he was the main official in the Executive Council, I said that, "I couldn't leave" I said, "the Academy, the faculty". "No, no." He said, "You will keep both." So for ten years I held both job positions, I taught there and here I had one third of my salary from the Gallery. But at that time there were some personalities, Ali Hadri was a professor at the Faculty and the director of the Institute, because there were not many qualified people but I still think that it was possible to elect somebody else. You know, for a director of the Gallery, but maybe they thought I was the right person and I led the Gallery for ten years.

Then we decided to use the Culture Palace which at that time was called Boro dhe Ramizi and began from zero, we did not... I mean we had nothing, but the support of the Government of Kosovo was extraordinary. And then I, I had to create those three offices, to ensure the exhibition space has the basic conditions, as much as it was possible at the time, such as light, air condition, warehouse to keep the artworks. I asked for funds in order to buy artwork every year, every artist that had their exhibition in the Gallery was published in a catalogue by me, not by me but by us because it is never nice to say I, but in this case as the director I did it with the Artistic Council. We would buy two artworks,

two works from each artist, it never happened that we didn't buy somebody's work, and we bought it and according to the Yugoslav standards it was good funding.

Then we would publish their catalogue in three languages and a poster in colors, then I would invite, I had also added to the program the Kosovar artists that lived abroad and I invited all of them, Gjelosh, Karmon Fan Ferri²³ and Bahri Drançolli²⁴ and some others who lived abroad. We covered their travel expenses as well as the accommodation for seven days with food included, we would buy two works and this was one of our initiatives and ideas which was never refused by the government. That is why I am surprised that it doesn't continue now, why do they not invite our diaspora artists, why don't they create a fund to buy artworks? Why don't they provide funding to create ateliers? Because I have it here, we had written the project and paid the architects from Kosovafilmi, the building where KFOR²⁵ is currently located, that's the building of Kosovafilmi.

I had agreed with the deceased Azem Shkreli, who was the director of Kosovafilmi, to build another ten ateliers there, and we built the first four ones, they all were supposed to be built according to... for example one for painting, one for sculpture, another one for graphic arts and the other for design. And they were around 50—60 meters wide, with central heating. I mean the projects are here, there was an architect... one... I forgot his name, his last name was Spahiu and we also paid him. I mean, we had given him some money in advance, all the projects exist and that's it. You can go and see them, they are all done in detail {explains with hands}, water, heating and everything but we remained unorganized after the war, but again, this Arta should... when this building is freed, the place is there as well as the permission, we can create around ten very good ateliers.

23

Karmon Fan Ferri (1946—1991) was born in Peja, Kosovo. He was a Kosovo Albanian graphic designer.

24

Bahri Drançolli (1940) is an Albanian painter and graphic designer.

25

KFOR—The Kosovo Force is a NATO—led international peacekeeping force which is responsible for establishing a secure environment in Kosovo.

s'mundesh me mendu që sa shpejtë kalunë dhjetë vjet.

Pjesa e Tretë

SHN E tash edhe kjo ka metë shumë, fatkeqësisht mas luftës na nuk punum për me e ndër- tu një galeri moderne, pra një galeri të artit bashkëkohor, tash fjalën modern domethonë mos të lidhemi me ndërtesa të vjetra. Se na në Prishtinë nuk kemi kurrfarë ndërtesa të vjetër për shembull me ia marrë, sa herë shkoj në qytete të mëdha të Europës të Italisë them, veç një ndërtesë me marrë me pasë në Prishtinë na ishim lavdu çka kemi, për shembull. Mirëpo ne nuk kemi, na duhet ndër- tu muze të artit bashkëkohor, ajo është shpallë, është ba projekti dhe ajo ka mbetë sot e asaj dite, gjithmonë bisedohet, jo komuna, jo galeria, jo ministria e kulturës, jo nuk po dihet ku është vendi, ku është trolli, kjo është krejt e thjeshtë.

Unë i thashë edhe Artës, drejtoreshës së tanishme, kjo duhet ta ketë si prioritet për këto katër vjetët e para që e ka mandatin të luftojë për ndërtimin e Muzeut të Artit Bashkëkohor ose të prishet kjo ndërtesë këtu të ndërtohet e reja ose të gjendet një vend ku ndërtohet krejtësisht e re, edhe tash ende po mendohet. Konkursi është shpallë edhe e ka fitu arkitekti edhe ekziston ai projekt, dikush thotë, "Ja po e marrin atë ndërtesën atje e cila është në qendër", pra ajo te Skenderbeu domethanë ku është përmendorja e Sken... Ajo ishte shtëpia e mallrave, dikush thotë, "Jo, po e rrëzojmë këtë, dikush jo atë..." Pra unë thashë, "Nëse ne jemi të një zërit, ne të cilët i njohim këto fusha jo ata që nuk i njohin, por vetë të arteve figurative të kërkohen". Domethanë, një këshill, të krijohet një këshill dhe ata të, të kuvendojnë, pleqnojnë se çka do bëjmë për...

Është koha e fundit sot arti figurativ i cili ka qenë i pari, me vlerat ma të mdhaja edhe ma shumë ka të shkollum se të gjitha artet këtu, sot ka mbetë i fundit pak flitet për të. Kurse bravo ju qoftë, këta të muzikës, sidomos të muzikës kohë

të fundit po ndërtojnë me, me projekte që po konkurojnë edhe po ndërtojnë festivale të muzikës serioze, shumë të randësishme këtu. Gjithashtu edhe këta të dramës, të filmit edhe ata po mundohen e po krijojnë, kurse tanët diçka po më duket edhe mes veti nuk jonë bash mirë gjeneratat e reja, na nuk i kemi mësu kësh- tu. Na jemi mundu të kemi një harmoni, kemi mbajtë Akademinë shumë mirë, me harmoni, s'kemi pasë probleme. Mirëpo sot duhet të kenë kujdes gjeneratat e reja, nëse ata nuk e çmojnë vetveten asesi s'kanë me i çmu të tjerët. Dhe këtu duhet, kjo është pikënisja, nëse na e çmojmë vetveten kanë me na çmu edhe të tjerët, e nëse na nuk e çmojmë njëri—tjetrin edhe branshën tonë, sa ma shumë që kemi artistë të mirë aq ma shumë ka me përparu arti i Kosovës dhe çdokush duhet me mendu në ketë drejtim asesi në destruksion.

EK Historinë e Galerisë të Prishtinës që ma vonë është shndërru në Galeri Kombëtare, a kishit mujtë me na tregu, meqenëse ju keni qenë drejtor i Galerisë?

SHN Si edhe një here se nuk morra...

EK Historinë e Galerisë?
SHN Po. Atëherë kur erdh... unë u ktheva ishte viti 1979 nëse nuk gabohem, besoj se nuk gabohem edhe atëherë u shpall konkursi për drejtor të Galerisë. Na konkurum disa vetë dhe unë u zgjodha drejtor i Galerisë edhe pse unë e kisha këtë, jepja mësim në Fakultetin e Arteve, isha shef i katedrës së dizajnit dhe i thashë unë zotit Pajazit Nushi që, meqenëse ishte zyrtari kryesor në Këshillin Ekzekutiv atje, thashë që, "Unë nuk mundem me lënë" thashë, "Akademinë, fakultetin". "Jo, jo". Tha, "Ti do ta mbash atë edhe këtë". Kështu që unë për ato dhjetë vjet i kom mbajtë dy poste, jepsha mësim atje edhe këtu i kom pasë një e treta e pagës në Galeri. Mirëpo në atë kohë kanë qenë disa personalitete, edhe Ali Hadri ka qenë profesor në fakultet edhe ka qenë drejtor i Institutit, për arsye se nuk kemi pasë shumë kuadër edhe unë përsëri mendoj kanë

EK Did you use your position as the director of the Gallery at that time to promote Kosovar artists all around Yugoslavia?

SHN Yes, and this is a very good question.

EK How was the communication with other parts?

SHN Eh, while I was a director we also worked with the associations, we would send the exhibitions with the help of other associations, we would send them to Skopje, they would bring them to Skopje and they would give us the Museum of Contemporary Art, do you know how Skopje's museum is, the new one? Then we would send them to Zagreb, Belgrade, I also had a reciprocal agreement in order to exchange exhibitions, I would take one, they would take one, and not the arrangement of I take one and you take none, I mean we were equals. Whoever wanted to collaborate with me from Yugoslavia did so, so we collaborated with Belgrade, Zagreb, Ljubljana, Skopje, Sarajevo, Novi Sad and so we had great activity. You can also take it, Erëmira [addresses the interviewer], there are three information books, I have three information books where you can find the data for ten years, all the exhibitions we had, the dates, how many visitors visited them, their titles, how many works we bought and so on because I was very transparent with the journalists, they could take it whenever they wanted to. Today for example we don't know, not only here, but you've seen it on television....

[The interviewer asks the speaker to talk about the beginnings in art writing, and how was the Albanian language shaped accordingly. The question was cut from the video interview]

SHN Erëmira [addresses the interviewer], the questions, these are really great questions because these are events that happened in an environment in which Kosovo was very behind and I mean especially in these elite fields concerning the spiritual goods of humanity. I

mean, we didn't have, when we started our studies we had to go to places outside Kosovo, for example Belgrade, Zagreb, Sarajevo, Ljubljana, back then a good part of us started writing. We started writing, writing about those exhibitions that happened in those cities, I myself started writing in the second year of my studies, because there were many exhibitions in Belgrade. I told you earlier that 20—30 exhibitions would open in one day, and I wrote for Rilindja.

Rilindja was our newspaper, in the beginning it was only published once a week, then once, then twice, then it became a daily newspaper and then it was the Saturdays' issue. Then they would have a cultural addition just like Koha Ditore [The Daily Times] and Zëri [The Voice] do nowadays. It published articles on figurative art, film, music, drama, literature. Rilindja even published short stories twice a week which they unfortunately don't do nowadays, one day an original short story of an Albanian author was published, and on the other day a story from world literature was translated. And so I had started writing and I also would record with Television of Pristina, which had its representatives in Belgrade, we had a TV show once a month, it lasted half an hour and later on it started being broadcasted once a week, so once a week I would take their cameras to record and broadcast on television besides the fact that I also wrote for Rilindja. There was Rilindja only. Then there were other magazines, there was the Fjala [The Word] magazine, which was a literary one, it was a big platform and Fjala achieved a high level of success because it was led by professionals in literature. Poetry, thorough analysis of poetry and novels were published as well as portraits of various writers and essays on literature, and we would write essays on figurative arts.

So I mean, it began here, this was it, these were the first steps that some of us took... since some of us had studied art his-

mujtë me nxjerrë edhe tjetër kënd. Domethanë për drejtor të Galerisë ka pasë, po ndoshta ata kanë mendu që duhet të jem unë, edhe unë e kom udhëheqë dhjetë vjet Galerinë.

Atëherë ne zgjodhëm në Pallatin e Kulturës, që n'atë kohë quhej pallati "Boro dhe Ramizi" dhe fillim prej zeros nuk e... domethanë nuk kishim asgjë, mirëpo mbështetja nga qeveria e Kosovës ka qenë e jashtëzakonshme. Edhe atëherë unë, m'u desht me i kriju ato tri zyret, sallën me i ngjitë të gjitha këto elementet që duhet, sa është e mundur n'atë kohë, domethanë ndriçimin, pollucionin, magazinën për vepra për m'i vendosë veprat. Kërkova mjete çdo vjet për me ble vepra artistike, çdo artist që e kishte ekspozitën në Galeri unë ia botoja katalogun, unë jo, po na them se them kurrë nuk është mirë t'themi unë po unë, në këtë rast si drejtor po flas me Këshillin Artistik. Ne i blenim domethanë dy vepra, secilit artist ia kemi ble dy vepra, s'ka ndodhë ajo mos me ia ble dhe ia kemi ble me mjete t'mira me një masë çfare ishte në ish—Jugosllavi.

Pastaj botonim katalogun e tij në tri, në tri gjuhë dhe me ngjyra posterin, pastaj i ftoja unë e kom pasë shti n'program edhe artistët kosovarë që jetojnë jashtë Kosovës edhe i kom ftu krejt ata që kanë qenë me Gjeloshin e Karmon Fan Ferrin e Bahri Drançollin e të tjerët që kanë jetu jashtë. Edhe këtu ju kemi pagu biletën e aeroplanit me shku me ardhë, hotelin, shtatë ditë ushqime, fjetje, ia kemi ble nga dy vepra dhe kjo ka qenë diçka që ishin iniciativat tona, idetë tona dhe qeveria kurrë nuk i refuzonte. Prandaj unë edhe çuditë pse kjo nuk vazhdon tash, përse nuk i ftojnë tash artistët tanë që janë në diasporë, pse nuk e bojnë fondin për me ble vepra artistike? Pse nuk e bojnë fondin për me kriju atele? Se une e kom këtu, i kemi pasë bo projektet, i kemi pasë pagu arkitektët te Kosovafilmi, se tashti ku është KFOR—i ajo ndërtesa e Kosovafilmit.

U pata marrë vesh me drejtorin e Kosovafilmit të ndjerin Azem Shkrelin, që aty t'i punojmë edhe dhjetë atele edhe katër të parat i bamë, edhe katër ateletë, të gjitha ateletë kanë pasë m'u ba sipas... një për pikturë, një për skulpturë, një për grafikë, një për dizajn. Edhe ato i kanë pasë ka 50—60 metra, me nxemje qendrore që merrte prej Kosovafilmit, dhe unë mendoj projektet janë këtu, arkitekt ka qenë... ky... qe tash gjithë këta emra domethanë Spahiu e ka mbiemrin arkitekti dhe na ia patëm pagu. Domethanë ia kom pagu honorarin, krejt projektet ekzistojnë edhe tjera, mundesh me shku m'i pa këto janë kështu që {tregon me duar}, kaq janë secili me milimetrikë, me ujë, me nxemje, me krejt mirëpo metëm t'pa organizum mas luftës. Mirëpo tash përsëri, kjo duhet Arta me... kur shlirohet ajo ndërtesë, vendi është, leja është edhe mujmë me kriju një dhjetë atele jashtëzakonisht t'mira.

EK E, a e përdorshit ju këtë pozicionin e juaj si drejtor i Galerisë në atë kohë për m'i promovu artistët kosovarë nëpër krejt Jugosllavinë?

SHN Po, edhe këtë pyetje shumë t'mirë e ke bo.

EK Si ishte ai komunikim me pjesët tjera?

SHN Eh, tash na edhe si shoqata kur isha unë kryetar, na i çojshim ekspozitat me shoqatat tjera, kemi çu në Shkup, na i kanë pru në Shkup ata na jepshin Muzeun e Artit Bashkëkohor, a din çfarë muzeu është i Shkupit, i riu? Mandej i çojshim në Zagreb, çojshim në Beograd edhe me Galerinë, une kom pasë marrëveshje reciproke ta marrë, ma merr, jo me ta marrë e ti mos me ma marrë domethanë unë kam qenë i barabartë. Kush ka dashtë me bashkëpunu me mu prej Jugosllavisë ka ba, kshtu që kemi bashkëpunu me Beogradin, me Zagrebin, me Lublanën, me Shkupin, me Sarajevën, me Novi Sadin. Kështu që, kemi pasë aktivitet të jashtëzakonshëm. Edhe për ty Erëmira [i drejtohet intervistueses] është me marrë këtu janë tre, tre informatorë që i kom une edhe

tory and had knowledge. Five years in the Shkolla e Mesme e Artit in Peja, and five years in Belgrade we had visited all the cultural monuments, be it Orthodox, Muslim or Catholic, mosques, churches, monasteries in Serbia, Macedonia, Kosovo, Albania, Greece and we would also read books of great writers, Lazarev and others, who had written in German, French, Italian or even Russian. Because we had a big library in our faculty, the library of the Belgrade Academy of Arts gave us many books on art history in foreign languages so our library was very rich. We had Alltëne Taipi, who was an art historian, she was responsible for the library, she was a very, very polite girl, she was hardworking and also wrote. So, this is how it began, I think in the best way possible, from the easiest to the most difficult, first small sketches for a newspaper to a book on art history.

EK Was it difficult to translate specific terms of the field? The specific terms of the field which of course you read in Serbian, was it an issue to translate them because I think that somehow it also required some intellectual courage from you to decide what something is going to be called?

SHN Yes, I am talking about myself but when I talk about myself I don't think I am a specific case because there were such people everywhere, everywhere you have people like that, someone just had the opportunities. I myself did not have those difficulties because we never had a book in Albanian in the Shkolla e Mesme e Artit in Peja nor in the Academy in Belgrade, we only had them once we returned to Pristina, that I told you about earlier. I started publishing the books Rilindja in World Museums, which were published and translated in many European languages. I mentioned it earlier as well that in the Shkolla e Mesme e Artit we only had Serbian as a language, most of us in the Shkolla e Mesme e Artit in Peja spoke it as if it was our mother tongue. In fifth grade in Shkolla e Mesme e Artit, I even

had a five²⁶ in Serbian, I mean, I knew that language, I started speaking it since I was seven in Prizren, we spoke Albanian, Serbian and even Turkish, we even spoke Turkish, didn't we?

Then we started learning English and French, and as for the literature in Serbian, Croatian, that was like Albanian to me, I absolutely had no problems because I speak that language very well and I even translated books. I translated books from Serbo—Croatian and English, my books were translated in six—seven international languages as well, even in Arabic. And it was not difficult at all to translate them or research and even take information, then also Italian, no problem at all. I learned Italian because I use Latin for my scientific work, also French, while Serbian, English, they are like languages... I have studied Japanese in order to know its structure, I have also been to Greece for a one—month course in order to know Greek. Ancient Greek especially, because I wanted to read the old texts on Albanian painters and I had no problem with it either.

So I had no difficulties and I still don't have difficulties to use these languages. I have around twenty dictionaries of all these languages at home and today we have it very easy, because you know, we can find everything on Google through the Internet, you can search words and compare them, I also have Oxford dictionaries as well as dictionaries for Latin, Greek, Japanese, French, Slavic, Russian, Spanish, I use all of them. Because the foundation of these Latin anglophonic languages, they go... if you know one of them, there will be no problem to know another; because their foundation is the same there are no difficulties, speaking is something else, one cannot speak all those languages.

EK You mentioned a little the collection of the Gallery, I would like you to tell us how you always kept two works from every exhibition and you also had a budget for the creation

krejt i ke të dhënat aty, krejt i ki të dhënat për dhjetë vjet, krejt çka kemi pasë ekspozita ku kanë qenë, prej datës kaq, sa vizitorë kanë qenë, si u qujtë, sa vepra i kemi ble edhe kom qenë shumë transparent se gazetarët sa herë kanë dashtë e kanë marrë. Sot për shembull nuk po e dijme për shembull, jo vetëm këtu, po i ke pa televizionet...

[Intervistuesja e pyet folësin se si kanë filluar të shkruajnë për art, ta definojnë gjuhën. Pyetja është prerë nga video—intervista]

SHN Erëmira [i drejtohet intervistuesës] pytet, këto janë pyetje më të vërtetë të jashtëzakonshme se janë ngjarje të cilat kanë ndodhë me një hapësirë çfare ishte Kosova, mjaft e mrapambetur sidomos për këto domethonë fusha elitare të, të domethanë të mirave shpirtërore të njeriut. Pra ne nuk kemi pasë kur kemi filluar të shkojmë në studime, në hapësira jashtë Kosovës për shembull në Beograd, Zagreb i përmenda, Sarajevë, Lublanë atëherë një numër jo i madh, i vogël prej nesh kemi shkru. Kemi fillu të shkrujmë, të shkrujmë për ato ekspozita që kanë ndodhë në ato qytete dhe unë për vete kam fillu që në vitin e dytë të studimeve, se kisha shumë ekspozita në Beograd. Thashë 20—30 ekspozita ishin t'hapura t'njejtën ditë edhe shkruaja për "Rilindjen".

"Rilindja" ka qenë gazeta jonë, në fillim ka qenë botohej një herë në javë, mandej një herë, dy herë, mandej e përditshme u bë dhe atëherë ishte ditëve të shtuna. Atëhere botoheshin sikurse edhe sot që tradita vazhdon, "Koha Ditore" apo "Zëri" ku botohej, domethënë shtojca është kulturore. Botojnë tema nga fusha e artit figurativ, filmi, muzika, drama, letërsia. Bile "Rilindja" ka pasë dy herë në javë botimin e tregimit të shkurtër që tash fatkeqësisht sot ka humbë, ku është botu një ditë është botu tregimi i shkurtër origjinal i autorëve shqiptarë dhe një ditë tjetër ka qenë i përkthyer nga letërsia botërore. Dhe kështu që unë kam pasë fillu të

shkruaj edhe xhiroja edhe me Televizionin e Prishtinës i cili ishte në kuadër të Beogradit, na e kishim atëherë një herë në javë. Në fillim e kemi pasë një herë në muj, gjysëm ore, mandej është bë një herë në javë edhe unë merrsha kamerat e tyre edhe shkoja i xhiroja edhe i jipja edhe në televizion, përndryshe edhe i shkruaja për "Rilindjen". Ka qenë "Rilindja". Mandej ishte edhe revista, mandej filloi të botohej revista letrare "Fjala", ka qenë format i madh, dhe "Fjala" ka arritë një nivel shumë të lartë për arsye se e udhëheqnin domethanë letrarë, profesionistë. Botohej poezia, studime të gjata për poezinë, për prozën, portrete të shkrimtarëve të ndryshëm, ese mbi letërsinë dhe ne botonim ese për arte figurative.

Kështu që, këtu ka fillu, kjo ishte ajo, domethënë ishin hapat e parë që dikush nga ne që mirrej mandej edhe me... meqë kishim studiu historinë e artit na kishim njohuri. Pesë vjet në Shkollën e Mesme të Arteve në Pejë, edhe pesë vjet në Beograd i kishim vizitu të gjitha këto monumentet kulturore, qofshin ato ortodokse, katolike apo muslimane me xhami e me kisha, me manastire si në Serbi, Maqedoni, Kosovë, Shqipëri e në Greqi, edhe i lexonim librat e shkrimtarëve më të mëdhej Llazarevit edhe të tjerëve të cilat ishin shkruar në gjermanisht, frangjisht, italisht apo edhe rusisht. Se e kishim na bibliotekën mandej të madhe në Fakultetin tonë se na kishte dhanë edhe biblioteka e Akademisë të Arteve e Beogradit, na kanë dhuru shumë libra nga historia e artit në gjuhë të huaja. Kështu që, edhe biblioteka jonë ka qenë shumë, shumë e pasur. Edhe e kemi pasë një historiane të artit Alltëne Taipi, ajo ka qenë aty domethanë si bibliotekiste ka qenë shumë, shumë vajzë e sjellshme edhe e zoja edhe ka shkru. Kështu që, në këtë mënyrë ka fillu pra, mendoj në mënyrën më t'mirë prej ma t'lehtës deri ka ma e vështira pra, nga një skicë e vogël për gazetë deri te një libër i historisë të artit.

of the collection. Can you tell us how you decided what had value and what didn't, how did you establish that criteria?

SHN Hmm....?

EK How did you decide what was of value, a valuable work of art and what, not also, what deserved to be exhibited and what did not? Can you somehow talk to us a little about the logic behind the collection?

SHN Erëmira [addresses the interviewer], I have to tell you once again that your questions are extraordinary. This is something very crucial, why is it, why did I decide? It really is a very crucial question. First it was crucial to me to be honest, it was my duty, for example I read a very beautiful story of Cervantes and loved it so much and then I thought why is it not translated into Albanian, why not translate and send it to Rilindja so that my fellow locals can enjoy it as well. For example I read stories that had to do... of great writers that talked about Albanians as well.

Once for example I chanced upon, I was reading that Hemingway, everybody knows that he wrote novels but nobody knows he also wrote poetry, and when he was young, during his studies he had written poetry and a book of his with 88 poems was published. I was given the news and told the American director of the American Center in Belgrade, because I had a connection with him, they always came here, I told him, "When you go to America, find me this book," so he found and brought it to me, I opened to read it, I was interested in how Hemingway had written his poems, it is something extraordinary, this is not the right place... we can talk in person some other time... and then I saw "The Copenhagen Battle" which is a long poem, and it talks about... that battle is historical and it is known for the participation of many nations and there is one line where it talks about the land of Albanians and this was something extraordinary, I said, I have to translate this, let Albanians read that Hem-

ingway is mentioning us, the Albanians who fought in Copenhagen, Denmark. And so on and so on.

For example Peter Ustinov says, the stranger in Spain, he tells that in the time... how he went out of a Spanish ship, from a ship from Albania, from a submarine he went to the Spanish coast, they found him and asked, "Who are you?" "Albanian. Albanese." He said all he knew, he didn't know anything else and they thought that Russia wanted to spy there, you know with those unique submarines they wanted to spy. But the long story is quite humorous and very good so I always wanted to... but I think that I realized that we had no books in art history, we had no books in Albanian language and that is when I decided to do them, nobody else was doing it, not even in Albania, they haven't translated books from foreign languages, they have written some books on Albanian Byzantine art, I have all of them and there were only few of them, nothing, zero compared to other Balkan nations.

And so I slowly started doing them in a very sophisticated way, I didn't want to do them just for the sake of it, I wanted to do them very very well and equal to the ones that are published in Europe. So when I worked on the book Onufri²⁷ dhe piktorët e tjerë mesjetarë shqiptarë [Onuphrius and other medieval Albanian painters], there are five copies here, you can look at them in the library, and two thousands copies were sold. It was very well received in Albania because they had one book that was written by Theofan Popa, a great Albanian byzantologist, but he didn't know about aesthetics, he knew hagiography, customs and traditions, a small book.

And those from Rilindja gave me the book printed in black and white, "Will you read it? Let us know whether it would be good to publish it, and if yes, write the prologue." I wrote the prologue but I said that

Onufri or Onuphrius of Neokastro was an Orthodox icon painter and Archpriest of Elbasan, active in the 16th century in southern Albania and south-western Macedonia. His works are characterized by post-Byzantine and Venetian influences.

EK A kishit problem m'i përkthi termet specifike të fushës? Termet specifike të fushës që ishin... që natyrisht i lexojshin në gjuhën serbe, a e kishit problem me i përkthi se po mendoj njëfarë forme e kanë kërku prej juve njëfarë guximi intelektual me vendosë qysh ka me u qujtë diçka?

SHN Po, unë për veten time kështu, unë po flas për veten time edhe mendoj që unë kur flas për veten time, unë nuk jam rast i veçantë se ka pasë, gjithkrah ka njerëz të tillë, dikush—dikush është i ka ato mundësi. Unë për veten time nuk e kam pasë të vështirë për arsye se na në gjuhën shqipe nuk kemi pasë asnjë libër në gjuhën shqipe, ma në Shkollë të Artit në Pejë fare edhe në Akademi në Beograd atëherë hiç nuk ka pasë, tek kur kemi ardhë në Prishtinë i kemi fillu ato që i përmenda. Fillova unë t'i botoj librat edhe ata librat "Rilindja Në Muzetë e Botës" që u botunë për shumë gjuhë të Europës se përpara nuk ka pasë. Unë që në Shkollën e Artit e kisha përmendë edhe ma herët që unë pos shqipes, serb... serbishtën ma e kom si gjuhë, shumica prej nesh si gjuhë amtare. Unë edhe në Shkollën e Artit në Pejë vitin e pestë serbisht e kom pasë pesë, domethanë e kom, e kom njoftë atë gjuhë, prej moshës shtatë vjeçare kemi fillu në Prizren dhe kemi folë edhe shqip edhe serbisht edhe turqisht bile, edhe turqishten e kemi folë apo jo?

Mandej domethënë e kemi mësu anglishten, frengjishten dhe sa i përket literaturës në, në serbisht, në kroatisht ajo është sikur shqipja absolutisht nuk kom, kurrë s'kom pasë probleme se i njof jashtëzakonisht mirë edhe kom përkthi libra. Pra kom përkthi libra edhe nga serbo—kroatishtja edhe nga anglishtja, edhe tekstet e mia jonë përkthi gjithashtu edhe në gjashtë—shtatë gjuhë botërore deri, deri në arabisht atje. Edhe tash nuk ka qenë e vështirë absolutisht ato t'i përkthej, apo t'i hulumtoj, t'i marrë informatat edhe mandej edhe italisht, kurrëfarë problemi. Domethanë italisht ishte për mënyrë shkencore e shfrytëzoj latinishten gjithash

tu, frengjishten gjithashtu, kurse serbishtja, anglishtja i kom si gjuhë, si gjuhë... e kom studiu edhe japonishten me njoftë si strukturë, kom qenë edhe në Greqi me njoftë greqishten në kurs një mujor edhe atje. Greqishten e vjetër sidomos se kom dëshirë me i lexu tekstet e vjetra domethanë të piktorëve shqiptarë dhe aty nuk kam kurrëfarë problemi.

Kështu që, nuk e kom pasë kurrëfarë vështirësie edhe sot nuk e kom kurrëfarë vështirësie t'i përdori. Në shtëpi i kam sigurisht një 20 fjalorë, domethanë të gjitha këtyre gjuhëve secila me secilën edhe sot e kemi edhe shumë mirë se tash me anë të internetit mundem edhe me Google, mundesh me pa me krahasu ndonji fjalë, i kom fjalorat e Oxfordit, domethanë që gjithmonë mundem me edhe fjalë të cilat fjalorët latinisht, fjalorët greqisht, fjalorët japonisht, fjalorët frengjisht, sllavisht, rusisht krejt këta fjalorë, spanjollisht, krejt domethanë i shfrytëzoj. Për arsye se baza e këtyre gjuhëve latine edhe këto anglofone edhe këto latine shkojnë si ta njofësh njëri. Domethanë nuk ka problem të tjerat se bazat i kanë t'njajta nuk ka kurrëfarë vështirësie, a të folurit, të folurit është tjetër gjë, të folurit nuk mund t'i flas njeri gjithë ato gjuhë.

EK E përmendet pak për koleksionin e Galerisë deshta për me tregu që çdo herë i keni nda dy copa edhe keni pasë po ashtu buxhet për krijim e koleksionit. A kishit mujtë me na tregu si keni, si ke vendosë çka është e vleshme, çka nuk është në njëfarë mënyre? Si e keni establishtu atë farë standardi?

SHN Hëm....?

EK Qysh e keni establishtu çka është me vlerë, vepër e artit me vlerë dhe çka jo edhe çka meriton m'u prezentu edhe çka jo? Diqysh me na folë pak për këtë logjikën pas koleksionit?

SHN Erëmira edhe një herë duhet me thanë i ke pyttjet e jashtëzakonshme. Kjo është diçka që është shumë qenësore, pse është, pse unë kom vendosë? Me të vërtetë është pyttje

this book has low resolution, dark pages, a too many copies and bad stereoplates.... "Alright," they said, "what do you propose?" I said, "Let's make a new one with colors, but the colors," I said, "we have to get them in Albania. Paintings with colors, slides." Back then Dhorka Dharmo was coming and I said, "Dhorka, will you write?" She is a byzantologist, "No," she said, "you write it." When she insisted, that is when they sent the beautiful slides from Albania which I took and sent to printing house in Zagreb, not in Pristina. There was a private printing house in Zagreb and Krešimir gave the slides to Slovenian nuns, the slides that I wanted to print in Slovenia. They separated the colors the way I wanted to emphasize some elements where I did a homage to Onuphrius, they worked on them.

Then Agron, the director of Rilindja, came to the fair in Zagreb and said, "Please Shyqri bring them" because I bought the papers and everything there, I was a doer, nobody could stop me in my positive initiatives. They supported us here. She [Arta] told me that here they don't understand the role of the Council, how can the Council not give permission to the director? They don't allow her to do anything here, she told me these days. It has been two months since she is here and they put obstacles. I listened to their council but the Council cannot be over the director, it has to meet once and report but that's it. Have a good day! The director will implement everything, the director will be there during the good and bad.

And he told me, I brought Rilindja here and bought the paper in Vebedo, I also bought mat paper in order to work on them, look what I did in order to make the book? When the book was published in Albania they took and valued it very much because two thousand copies were sold here already and I don't even have one for myself, I guess there are three or five copies here that I gave to them and I cannot

take back anymore. But I will republish it, next year I will design it in this form, a monograph, and send it to Albania because they don't have it. And now, when we decided to publish that and Kadare in the *Di Lettere Albanese*, Albanian Literature then we translated twenty pages in French about Onuphrius. I mean they really, they were impressed by the book and then I continued, I already have 20 monographs that were done by me, each one took three, four or five years to be done, and this is how I started.

EK Can you tell us more about how all the political changes affected the arts scene?

SHN Now, I mean after the death of the president of Yugoslavia, Josip Broz Tito, no matter whether he was good or bad, he did good things and bad things because when one is in power for a long time, of course they will do good things as well as bad ones. However, this is another topic. Then Serbs came to power, I mean they were waiting for the death of Josip Broz Tito in order for them to be able to rule Yugoslavia and this was the greatest mistake of theirs because for the last one hundred years they have grown out of the Belgrade Bashaws, Serbia was a very small place without Vojvodina and Kosovo. It expanded and became so big that they led 70 percent of the Yugoslav Federation with officers, generals and so on...

I mean it was very developed, why, they were bothered by it? Now... and wanted to take everything from Albanians. Because no matter if they are good or bad, Albanians had to arrive where they are today, if Serbia allowed us to develop, you have to know that Albanians will develop so much that one day they will be independent, isn't that right? He said, "We will use it, we have the army, we will use our military forces, we have to seize this moment in history and we have to oppress them violently." And they took over. When the meeting took place, everyone knows, they said, "No,

shumë qenësore. Unë një e kom pasë me qenë i sinqertë, një e kom pasë si detyrë, e kom lexu për shembull një tregim shumë të bukur të Servantesit edhe më ka pëlqy jashtëzakonisht shumë atëherë kom thanë pse atëherë ai nuk është i përkthym në gjuhën shqipe, pse mos ta përkthej unë t'ia çoj "Rilindjes" që edhe bashkëatdhetarët e mi të kënaqen. Për shembull, kom lexu tregime ku kanë të bëjnë edhe për... të shkrimtarëve të mëdhenjë diçka, edhe për shqiptarët.

Njihërë, për shembull më ra në dorë mu, lexova që Hemingway tonë e dijnë që ka shkru romane, por kërkush nuk e di që ka shkru poezi, edhe kur kishte qenë i ri ai në studimet e veta ka shkru poezi edhe ia kishin botu një libër me 88 poezi. Edhe unë e mora atë lajm i thashë drejtorit amerikan, i Qendrës Amerikane në Beograd se me ta kom pasë gjithmonë lidhje se vishin këtu gjithmonë, thashë që, "Kur të shkosh në Amerikë gjejma këtë libër". Edhe ai ma gjeti dhe ma pru edhe e hapa me lexu, më interesonte Hemingway si ka shkru poezitë ai, edhe është diçka e jashtëzakonshme ky nuk është vend me, me... ndonjihërë mund të bisedojmë mes veti... Edhe atëhere po e shof Beteja e Kopenhagës është një poemë e gjatë edhe aty përmendet se n'atë betejë që kanë marrë pjesë, është betejë historike, por kanë marrë pjesë shumë popuj edhe me një vend aty flet për tokën e shqiptarëve edhe kjo ishte diçka e jashtëzakonshme. Unë thashë, pa e përkthi këta, le te lexojnë shqiptarët që Hemingway po na përmend neve, tokën e shqiptarëve që kanë luftu në Kopenhagë, në Danimarkë. E të tilla, të tilla.

Për shembull, Peter Ustinov e thotë për shembull, i huaji në Spanjë tregon që në kohën e... qysh ka dalë prej një anije spanjolle, prej një anijes të Shqipërisë prej një nëndetëse ka dalë në bregun e Spanjës, e kanë gjetë ata dhe e kanë pytë "Kush je ti?" "Shqiptar, Albanese". Ai e thotë krejt çka dinë, ai nuk di gjë tjetër edhe mendojnë që Rusia me ato nënde-

tëset unike ka dashtë me, me shpiunu atje. Por tregimi i gjatë plot humor është shumë i mirë edhe ato kom dashtë gjithmonë une me i... mirë po mendoj kur e kom pa se në historinë e artit nuk kemi libra, nuk kemi libra në gjuhën shqipe atëhere kom thanë unë pse mos t'i bëjë unë ato, tjetër kush nuk po i bon askush, në Shqipëri jo se jo, se në Shqipëri s'i kanë përkthi ata prej gjuhëve t'huja, kanë bo disa libra mbi artin bizantin shqiptar, une i kom ato të gjitha edhe ka qenë shumë pak, kurgja, zero n'krahasi me popujt e Ballkanit.

Edhe atëhere unë dalë—ngadalë kom fillu edhe ato kom fillu m'i bo n'mënyrën, ama shumë luksoze, nuk kom dashtë m'i bo sa për sy e faqe, kom dashtë m'i bo jashtëzakonisht mirë baraz me ato që botohen në Evropë. Edhe kësh-tu kur e punova librin "Onufri dhe piktorët e tjerë mesjetarë shqiptarë" i ki pesë kopje këtu, mundesh me i kqyrë në bibliotekë edhe 2000 kopje u shitën. Shqipëria e pritën ata n'mënyrë të jashtëzakonshme se ata i kishin bo ni libër që e ka bo Theofan Popa, një bizantolog i madh shqiptar, mirëpo ai nuk e dinte estetikën, e dinte hagiografinë, i dinte zakonet edhe doktrinën bizantine, libër i vogël.

Edhe ma dhanë këta të "Rilindjes" bardh e zi i shtypun, "A po lexon, a po mendon që nëqoftëse është mirë po e botojmë, shkruja parathënien". Unë ia bona parathanien, por i thashë që ky libri i ka rezolucionet e dobëta, të zeza, shtyp i lartë, klisjetë e këqija... "Mirë", thanë, "Çka po propozon?" Thashë, "Ta bëjmë një me ngjyra, të ri po, ngjyrat". Thashë, "Duhet me i marrë në Shqipëri. Pikturat me ngjyra, sllajdet". Edhe atëhere vinte Dhorka Dharmo këtu i thashë, "Dhorka, a po i shkrun ti?" Ajo bizantologia jonë, "Jo", tha, "shkruje ti". Kur m'tha edhe ajo, insistoi, atëhere m'i çunë prej Shqipërisë sllajdet e bukura, çka bona unë i mora i çova m'i shtypë në Zagreb, jo në Prishtinë. Në Zagreb ka qenë një shtypshkrojnë private edhe ai Kreshmiri ia dha disa murge-

we don't want the '74 constitution." They said, "No." You know, they said, "We want to merge with Serbia, there's no need for [autonomous] Kosovo, we are part of Serbia." And they violently took over the executive power that Kosovo had until then.

Then they started to stop us from going to the University, they chased us from the University, then they only started allowing elementary schools. So, that is when the moment came that Albanians had their backs pressed against the wall. And the first thing was to organize an active peaceful movement with the Lidhja Demokratike,²⁸ that was the time when Lidhja Demokratike was founded, which is the first Albanian political party. And it was the first time an Albanian party was legally registered, because up to that point they were illegal, Serbia, Yugoslavia, destroyed, imprisoned the activists with the excuse that they wanted to destroy the country as well as other republics, they were destroying the country, "Kill them, imprison them!" And that is when Lidhja Demokratike was founded, this was a big movement and a very good step. Led by Ibrahim Rugova, and that was a great thing because back then they could ask for their rights in a democratic way, now Serbia couldn't by force... because they started violently taking things from us, they chased us from the University, they also took our achievements and then...

EK How...
SHN Sorry?

EK Was there any decision or how they did it...
SHN What?

EK How did they chase you from the Gallery and University, can you tell us?

SHN They easily took the Gallery, but the University... Now they said that according to their rules, nowhere in the world did minorities have universities and so on, "This is too much for you and we should take them from you." But of course

Albanians didn't accept this because we weren't a minority, we had our land, on the contrary, there is no richer land than Kosovo, I mean 92 percent are Albanians. There is 95 percent in Albania, these are two countries, I mean two countries that even UNMIK²⁹ is calling multi-national, multi-ethnic countries. Serbia is not, there are 40 percent who are not Serbs, and they don't care about the others, they have the flag, the emblem and the anthem only about Serbs and they don't sing about the others. But the world is unfair, if you don't liberate yourself, you should not expect this from others.

And so they came, and you know what they told us? It was summer, they chased us from the Faculty of Arts, it was summer, you will have my monograph, I will give it to you in ten days and you will read it, I have explained all of these events there, you will read many things in my monograph, yes... Now it was summer, during summer vacation, and they brought violent measures, this is how they called them, violent measures according to which all Albanians were fired, deans, deputy deans, rector, and were replaced by Serbians. No, Muslim Mulliqi, the deceased and I, the Academy of Arts in Albania invited us to go, and we wanted to see who we wanted to elect as our dean, we elected Zoran Karalejić,³⁰ he was nobody, we raised him, we educated him, we made him a master's degree holder in sculpture as well as our dean.

And so he called Muslim and I, we went there when we returned from Albania, he gave us the papers to go to SUP [Sekretariat Unitrašnjih Posla], the Secretariat of Internal Affairs, they had called us in order to get permission because they said, "A visa is needed to go to Albania," and we... he asked us, "Do you have a visa for Albania?" Because they had brought the director of the police from Belgrade, "No," I said, "we are invited to Albania, we don't

28
Lidhja Demokratike e Kosovës — Democratic League of Kosovo. First political party of Kosovo, founded in 1989, when the autonomy of Kosovo was revoked, by a group of journalists and intellectuals. The LDK quickly became a party-state, gathering all Albanians, and remained the only party until 1999.

29
The United Nations Interim Administration Mission in Kosovo. UNMIK was established by the Security Council Resolution 1244, which was passed on 10 June 1999. In that Resolution, the UN decided to deploy in Kosovo, under United Nations auspices, an international civil and security presence.

30
Zoran Karalejić (1937) was born in Prizren, Kosovo. He studied sculpture at the Academy of Fine Arts in Pristina and Belgrade. He worked at the Faculty of Fine Arts in Pristina until 1999. During the Milošević regime, his artistic practice was politicized. Though he was primarily a modernist sculptor, in the '90s he was commissioned to do many realist statues of Serbian national heroes and intellectuals, such as the Vuk Karadžić statue placed in front of the Faculty of Philology in Pristina.

shave sllovene sllajdet që ia çova që dojsa me i shtypë te ai në Slloveni. Ato i kanë nda ngjyrat, edhe qysh i kom dashtë une ato figurat me i nxerrë disa elemente ku i kom ba nji homazh Onufrit edhe ato i kanë punu.

Atëhere kesh n'panair të Zagrebit erdhi drejtori i "Rilindjes", Agroni më tha, "Të lutem Shyqri m'i bjer". Se i bleva letrat une krejt atje se isha totalerist, kërkush s'mund të m'i ndalte mu iniciativat pozitive hiç. Na kanë përkrahë këtu. Kjo [Arta] po m'tregon këta nuk e njohin këshillën, qysh drejtorit me ia ndalë të drejtën Këshilli? Këtu nuk e lejojnë kurgjo me ba këtë, m'tregoi këto ditë. Që dy mujë që ka fillu edhe këtu i pengojnë. Unë e kom marrë këshillën, por Këshilli nuk mundet me qenë mbi drejtorin, Këshilli e ka një herë takohet i tregon ato. Ditën e mirë! Drejtori ka me realizu gjithë ato, drejtorit i takon e mira e keqja.

Edhe ai m'tha e pruna "Rilindjen" këtu e bleva letrën në Vebedo, letra mat për me i punu, kqyr çka kom punu unë për me bo librin? Kur u botu libri në Shqipëri e kanë marrë, e kanë vlerësu jashtëzakonisht se 2000 kopje këtu u shitën menjëhere e as unë s'kom, qe këtu jonë, këtu janë m'duket tri a pesë kopje që ia kom dhuru unë këtuhit dhe tash as unë s'mund e marr. Po unë tash do ta ribotoj, vitin tjetër do ta dizajnoj n'këtë formën e këtij, kësaj monografije e do ta çoj në Shqipëri se ata s'e kanë fare. E tash, kur e morrëm na e botumë atë edhe Kadareja në revistën "Di Lettere Albanese", "Letërsia Shqiptare" aty 20 faqe i përkthym në frengjisht për Onufrin. Domethanë shumë e kanë, ju kanë lanë përshtypje edhe prej atij libri mandej kom vazhdu unë, deri tash i kom nja 20 monografi domethanë që kam punu, secili t'i lypë tre—katër vjet, pesë vjet edhe kështu kom fillu unë.

- EK A mundeni me na tregu ma shumë për krejt këto ndryshimet politike qysh e kanë ndiku skenën e artit?
- SHN Tash, do të thotë që pas

vdekjes së president të Jugosllavisë Josip Broz Tito, i mirë e i keq ka bo t'mira ka bo edhe t'këqija se kur është dikush në udhëheqje aq shumë vjet normal që mundet me bo gjëra t'mira po edhe gjëra shumë t'kqija. Pavarësisht ajo është çështje tjetër. Atëhere erdhën në fuqi serbët, domethanë serbët e pritshin atë moment që kur të vdes Josip Broz Tito atëherë atyre do t'iu dahet rruga që ata ta sundojnë Jugosllavinë dhe ky ishte gabimi ma i madh i serbëve për arsye se serbët për njëqind vjetët e fundit janë rritë prej pashallëkut të Beogradit që ka qenë vend i vogël Serbia, shumë i vogël pa Vojvodinën, pa Kosovën. Edhe është rritë është bë aq e madhe sa që në federatën Jugosllave ata e sundonin 70 përqind me oficera dhe me gjeneralë edhe, edhe në këto...

Domethanë ishin zhvillu jashtëzakonisht, pse ata iu, pse atyne iu pengoi? Tashti... domethanë që shqiptarëve me ua marrë edhe ato çka e kanë. Se shqiptarët ndash me t'mirë ndash me t'keq, shqipëtarët duheshin me ardhë këtu ku janë sot, po t'i lejonte Serbia m'u zhvillu sikurse zhvilloheshim, ata e dinin se shqiptarët kanë m'u zhvillu aq shumë saqë një ditë kanë me ditë me qenë të pavarur apo jo? Ai tha, "Do ta shfrytëzojmë, e kemi armatën, do ta shfrytëzojmë ushtrinë tonë, kemi këtë rast historik edhe na duhet me i shkelë ata me dhunë". Edhe na morrën, dihet kur ishte mbledhja thanë, "Jo, na nuk e dojmë domethanë kushtetutën e '74—tës". Thanë, "Jo". Domethanë, "Na po dojmë m'u shkri, nuk ka nevojë, po jemi n'kuadër të Serbisë". Edhe me dhunë domethanë ata e shkarkun domethanë, i shkarkun kompetencat që i kishte Kosova deri atëhere.

Mandej ne fillunë me na i ndalë universitetin, na qitën prej Universitetit, mandej fillunë vetëm me i lonë shkollat fillore. Kështu që, atëhere erdhi momenti që shqiptarët u mbështetën për mur. Edhe e para gjë me me ba, duhej nji lëvizje paqësore aktive me Lidhjen Demokratike, u shfaq për herë t'parë

need any visa to go." "Then," he said, "you have to take the visa." "Where?" "In Belgrade." "In Belgrade? But we have to be in Tirana in two days." And then he said, "This is how it is." I didn't say anything, "Have a good day." I went downstairs and took that paper, Muslim and I left by car and took the road through Macedonia, we went to Greece with my car because Muslim told me, "They are going to break your car," and they really broke my car in Albania because they would steal the mirrors for brides, because they didn't have... and Muslim and I went there.

And when we returned they fired us both, because they said, "You went without a permission", and they also arrested, first they fired me as the director of the Department of Design, then Muslim from the Department of Painting, Agim [Çavdarbasha] from the Department of Sculpture, and another one and the secretary. They fired seven of us from the Faculty, then they started with the others until they fired everyone. And so Muslim and I decided to sue them, I mean to sue the Academy, and we hired an attorney, he hired an attorney, I didn't, I said, "I will defend myself". And we started, in the meantime Muslim died and I continued alone, and I defeated the judge from Belgrade, and you know what she did, she brought the decision and suspended the trial for an uncertain amount of time, imagine how cruel she was, and then she told me, "Are you pleased?" After she brought the decision, because when the process started she asked me whether I wanted to have translation from Albanian to Serbian, I said, "No", I said, "I want everyone here to be Albanian, I know Serbian just like you, but there should be Albanians, you are all Serbs and this is unfair." I said in Serbian.

So they were really cruel but I was brave, you know, when I told her that, in the end she said, "Are you pleased?" "No," I said. She said to me, "I have

decided, you know, for them not to accept you." I said, "You did it, if you only could not accept me and ignore my complaint, that is when you would do it, but when you saw it, because you are honest, I believe I had all the papers, I showed them to you that during the summer we didn't take..." we don't have classes for three months in the Faculty, it's not the same as in other jobs where you take 20 days of vacation, and I sent her the document because they had hidden the document that we were issued by the dean who allowed us, then she said, "No, I wanted it to be like this." "No," now, "you couldn't break me there because I wouldn't allow myself to be the only one among my friends to go to that Academy even if you gave me millions, but I just wanted to show you what a great, unfair and never—seen episode in human history looks like."

And this is when we separated, when they fired all of us, then people started giving their own spaces, but after ten years in the Gallery, I was almost finished with two and a half terms, I went and told Pajazit, "I want to resign because it takes me a lot of time, I am very busy." And then we opened a call and Nebih [Muriqi]³¹ was accepted, but he resigned right after two—three months, I don't know, he wasn't able to do it, even though he was the one who fulfilled the conditions in the best way.

EK What year was it?
SHN This was in, '79, '89, '90... around the '90s. And then Xhevdet Xhafa³² came to my house and said, "Friend tell me," he said, "have they elected you as the dean of the Faculty?" I said, "But I just resigned from the Gallery." And I accepted to become the dean of the Faculty, then we continued for three more years and it kept getting more difficult until there was a need for UÇK³³ to appear and then the rest you know...

EK Did you have a gallery at that time?
SHN Yes, the Gallery kept working,

31
Nebih Muriqi (1943) was born in Novoselo, Peja. He graduated in 1971 from the Academy of Applied Arts in Belgrade under the mentorship of Rajko Nikolić. In 1980s he became a professor at the Academy of Arts in Pristina and worked there up to his retirement.

32
Xhevdet Xhafa (1934) was born in Peja, Kosovo. He did his graduate and post—graduate studies in Ljubljana under the mentorship of prof. Gabriel Stupica. He worked as a professor at the Academy of Arts in Pristina up to his retirement.

33
Ushtria Çlirimtare e Kosovës—Kosovo Liberation Army, was an Albanian guerrilla paramilitary organisation that sought the separation of Kosovo from the Federal Republic of Yugoslavia and Serbia during the 1990s.

Lidhja Demokratike po del një parti shqiptare. Për herë t'parë po del në legalitet, se në ilegalitet Serbia, Jugosllavia i ka shkatërru t'u i shti nëpër burgje se gjithmonë padiste që po donë me shkatërru shtetin edhe krejt republikat tjera, a po e shkatërron shtetin, "Myte, fute në burg!" E atëhere doli Lidhja Demokratike, kjo ishte një lëvizje shumë e madhe dhe një potez i jashtëzakonshëm. Pra në krye me Ibrahim Rugovën edhe ajo që një gjë shumë e madhe dhe atëhere ata mujshin me, me i kërku n'mënyrë demokratike të drejtat edhe Serbia nuk mundej tash me zor... mirëpo atëhere ajo filloi me na i marrë me dhunë, na qiti prej universitetit, na i morrën ato arritjet edhe atëhere...

EK Si ju...
SHN Urdhno?

EK A u dorëzu naj vendim a qysh e bonën?
SHN Si?

EK Si ju largunë prej Galerisë edhe prej universitetit, a kishit mujt me na tregu?
SHN Galerinë lehtë e kanë marrë, por prej universitetit se... Tash ata thanë, ata thanë që sipas rregullave të tyre minoritetet kërkund n'botë nuk kanë universitete e kësi gjëra, "Ju i keni tepër prandej ju duhet me iu privu, me hatër, me iu hekë". Mirëpo, shqiptarët natyrisht nuk e pranojshin këtë temë sa na nuk ishim minoritet, na ishim në tokën tonë, na ishim përkundrazi nuk ka tokë ma t'pasur se Kosova domethanë i ka 92 përqind shqiptarë. Shqipëria i ka 95 këto janë dy, dy shtete që kanë domethanë tash edhe UNMIK—u që po na bon edhe këta tash po thojnë shtet multi—nacional, multi—etnik, ku është multi—etnik nuk e... Serbia nuk është, 40 përqind nuk është serb në Serbi edhe nuk çajnë kokën për tjerët edhe kanë flamurin e stemën e kanë edhe, edhe himnin kjojnë vetëm për Serbi, nuk kjojnë për tjerët. Po bota është e padrejtë kur nuk e shliron ti vetvetën atëhere pak t'japin ata.

Edhe atëhere neve na erdhën, çka na thanë? Ishte vera, si

na qitën për shembull neve prej Fakultetit të Arteve, ishte vera, ti e ki këtë monografinë time dhe ke me lexu mirë, ta jap unë vjen brenda dhjetë ditëve, aty unë i kom spjegu krejt këto ngjarje dhe aty i ke, shumë gjëra ke me lexu në këtë monografinë time, po... Tash atëhere, erdhi vera, erdhi vera, pushimi veror e ata na i prunë masat e dhunshme kështu i kanë quajttë, a di, masat e dhunshme ku u heqën krejt shqiptarët çka kanë qenë dekanë e prodekanë, rektorë i hoqën edhe i qitën serb. Tash unë e Muslim Mulliqi, i ndjeri, na thirri Shqipëria Akademia e Arteve për me shku në diplomat e tyre edhe morrëm na hajde kon po qesim në dekan, e qitëm ni Zoran Karalejić⁴, ai ka qenë kërkushi, e kemi rritë, e kemi shkollu, e kemi bo edhe ia kemi dhanë fakultetin, e kemi bo magjistër në skulpturë edhe plus e kemi bo dekan.

Edhe ai po na thërret mu e Muslimin, shkum unë e Muslimi atje, u kthym prej Shqipërisë, ai na dha dokumentin për SUP, për Sekretat të Punëve të Brendshme që jemi thirrë atje që jemi thirrë atje, edhe me na dhanë ata me na leju se thojke ai, "Duhet vizë me marrë me shku në Shqipëri", edhe na... atëhere tha, "A e keni vizën e Shqipërisë?" Se e kishin pru atë shefin e policisë prej Beogradit, "Jo more", thashë "Shqipëria na ka thirrë neve s'ka nevojë viza me shku". "Atëhere", tha "duhet me marrë vizën ju". "Ku me marrë vizën?" "Në Beograd". "Në Beograd? Po ne edhe dy ditë duhet me qenë në Tiranë". Edhe atëhere ai tha, "Jo, kështu është". Thashë, "Kurgjo. Ditën e mirë!" Shkova poshtë e morra unë atë dokumentin edhe unë e Muslimi u nisëm n'makinë i ramë nga Maqedonia, hinëm në Greqi me makinën teme, se m'tha Muslimi, "Këtë me ta thy makinën nashta". Ma thynë në Shqipëri nime makinën se i vjedhshin ato pasqyret për nuse s'kanë pasë shofershajbne ata dej ato... Edhe shkum unë e Muslimi e morrëm atje.

Edhe kur u kthym ai po na qet' prej pune tha, "Pa leje", edhe na paditën, na qitën me rend,

4
Zoran Karalejić (1937) u lind në Prizren, Kosovë. Ai studioi skulpturën në Akademinë e Arteve në Prishtinë dhe Beograd. Ai ka punuar në Fakultetin e Arteve në Prishtinë deri më 1999. Përgjatë regjimit të Milosevićit, praktika e tij artistike është politizuar. Edhe pse parësisht kishte qenë skulptor modern, në vitet e '90—ta ishte komisionuar të punojë skulptura të intelektualëve dhe heronjëve kombëtar serb të cilat ishin realiste në qasje, siç ishte busti i Vuk Karadžić i vendosur në oborrin e Fakultetit Filologjik në Prishtinë.

the Gallery was working and Tanasković Ljubiša³⁴ was its director at that time, he was not a bad guy. I came here with six of my friends right after the war and we opened it, we found him here, I did an assessment of the space and looked if everything was here, and everything, everything, everything was here, they hadn't touched anything.

EK In Boro dhe Ramizi?
SHN What?

EK In Boro dhe Ramizi?
SHN No, here, here [where the National Gallery currently is].

EK They had already moved here?
SHN Yes, because look, they, I mean, the Gallery... you are right, I came in '99, you know we came here not there, but when did they moved it here? They moved... I don't remember it now, a lot of time has passed. After the war we came here, but Tanasković was here before the war, I mean they might have moved during that time. So after the war we came here in '99, we came inside and asked Tanasković, the director, he was upstairs, we looked at everything and asked, "Where is the car?" He said, "We have sent the car to Niš for service." I said, "You have to bring the car back." They never brought the [Gallery's] car again. Then he left. But everything else was here, we created a document enlisting all the things, I have added everything to my monograph, everything we did, even the papers, I also spoke about how it was decided among the seven of us for me to lead the Gallery, and open the call for the director after some time and that's how it happened... here was Liria [Gallery's employee], I mean I didn't take over, we only did it formally in order for the Gallery to have continuity and then we opened the call. Luan Mulliqi³⁵ came to my home and asked me to recommend him and he was selected. He had done good things and some really bad things, as I told you, they should've built the Gallery, they should've asked for the funds.

Ljubiša Tanasković (1942—2017) was born in Sredska, near Prizren, Kosovo. A painter by training, Mr. Tanasković was the Director of the Pristina Gallery of Arts during the 1990s. He graduated from the École Nationale Supérieure des Beaux-Arts in Lyon, France in 1974, and received his master's degree from the Faculty of Fine Arts in Pristina in 1994.

Luan Mulliqi (1953) was born in Gjakova, Kosovo, graduated from the Academy of Figurative Arts, the department of Sculpture in Pristina in 1977. He received master degree in Belgrade in 1979. He was the first after-war director of the Pristina Gallery of Arts, now the National Gallery of Arts.

ma së pari unë shef i Katedrës së Dizajnit, Musilimi të Pikturës, Agimi [Çavdarbasha] i skulpturës, atë tjetrin edhe sekretarin. Shtatë vetë të parë na qitën prej fakultetit. Madej fillunë edhe tjerët deri sa i qitën të gjithë. E unë atëhere dhe Muslimi vendosëm me i paditë, domethanë Akademisë edhe e morrën një avokat, ai e mori avokatin unë jo, unë thashë, "Mbrohna vet". Edhe fillunë na me, me shku, në ndërkohë Muslimi vdiq e unë vazhdova mos ta zgati shumë, edhe e mujta atë, atë gjykatësen e Beogradit edhe ajo çka boni, e pruni vendimin e pezullon procesin gjygjësor deri në kohë të pacaktume merre me mend sa e poshtë edhe tha po ma bon mu, "A je i knaqun?" Pasi e pruni vendimin, se edhe m'pyti mu tha, kur filloi procesi, "A po doni ju me pasë përkthysin shqip—serbisht?" "Jo", i thashë, "unë i du t'gjithë me qenë këtu shqiptarë, unë serbishtën e njoh si ju po duhet me pasë shqiptarë, krejt jeni serbë domethanë kjo nuk është e drejtë". Thashë, "Me serbisht".

Kështu që, kanë qenë shumë të këqij, por unë kam qenë shumë i guximshëm a din, kur i thashë asaj kështu edhe më së mrami ma boni, "A jeni i knaqun?" "Jo", thashë, thashë unë. Ajo m'tha mu, "Unë e kom zgjedhë, a din, jo mos me ju pranun juve ata". Unë thashë "Ju e keni bo, me pasë mujtë mos me ma pranun, më ma hudhë poshtë ankesën atëhere ju e kishit bo, por kur e keni pa, se jeni e ndershme, besoj se unë i pata krejt dokumentet, të tregova që na verës nuk kemi me marrë..." lëshohemi tre mujtë ditë në fakultet nuk ka nevojë me majtë, sikur në fakultete, [nuk është] sikur punët tjera që e merr ti 20 ditë pushim edhe ia çova dokumentin se i kishin mshefë ata që na i ka dhanë ky që na ka lëshu që thashë atë dokumentin ky dekani edhe atëhere ajo tha, "Jo, unë kom dashtë kështu". "Jo", thashë, "ju s'keni mujtë me m'kthi mu aty se unë i vetmi prej krejt shokëve t'mi me shku në atë akademi, nuk isha shku edhe miliona me më dhanë, veç kom dashtë me të tregu që kjo është domethanë

nji terror i paparë edhe e padrejtë e paparë ndonjiherë në histori".

Dhe këtu u ndamë, atëhere na qitën krejtve neve, atëhere filloi populli domethanë me i dhanë hapësirat e veta, fillunë na m'i lëshu. Mirëpo unë sa u lirova prej Galerisë dhjetë vjet m'kalunë, se deshta me bo ata dy mandate e gjysë mandej shkova i thashë Pajazitit, "Unë duhet m'u tërheqë se shumë m'ka marrë kohë, shumë jom i anagazhum". Edhe atëhere e qitën një konkurs edhe bash qetë Nebiun [Muriqi], bash këtë unë, e pranun, po ky e lëshoi menjherë, mas dy—tre mjuve e lëshoi, nuk ishte në gjendje s'di pse, por me konkurs unë e gjeta dhe ky i plotësoi kushtet ma së miri.

EK Cilin vit ishte?
SHN Po ky atëherë, tash vetë më kujtohet '79, '89, '90 qaty... vitet '90.... Edhe erdh mandej Xhevdet Xhafa, erdh te unë në shpi tha, "Më kanë thanë shokët", tha, "a të kanë zgjedhë për m'u ba dekan i fakultetit?" Po thom, "Po une sa e lëshova bre këtë Akademinë". Edhe e pranova m'u bo dekan i fakultetit dhe mandej tri vjet e kemi vazhdu ashtu edhe gjithmonë ma vështirë e ma vështirë e ma vështirë deri sa u duft me dalë UÇK—ja. Dhe filloi mandej, këto tjerat i din apo jo?

EK A kishit galeri në atë kohë?
SHN Po, Galeria punonte, Galeria punonte në atë kohë ka qenë drejtor i Galerisë ka qenë Tanasković Ljubiša⁵, nuk ka qenë djalë i keq ai. Edhe menjherë mas luftës unë kom ardhë këtu me gjashtë shokë edhe e kemi çelë, e kemi zonë atë, e kom matë kom kqyrë a jonë krejt sendet, krejt, krejt, krejt i kishte pasë s'ka prekë asnjigjë.

EK Aty në "Boro Ramiz"?
SHN A?

EK Aty në "Boro e Ramiz"?
SHN Jo, këtu, këtu.

EK Ata veç kishin ardhë këtu?
SHN Po, se kqyre, se ata domethanë, kjo Galeria... mirë e ke ti, domethanë në '99—tën unë kom ardhë, na kemi ar-

5
Ljubiša Tanasković (1942—2017) u lind në Sredskë afër Prizrenit, Kosovë. Piktor me profesion, Z. Tanasković ishte drejtori i Galerisë së Arteve të Prishtinës gjatë viteve 1990. Ai diplomoi nga École Nationale Supérieure des Beaux—Arts të Lionit, në Francë në vitin 1974, dhe magjistroi në Fakultetin e Arteve të Bukura në Prishtinë në vitin 1994.

dhë këtu jo atje, por kur e kanë marrë ata? E kanë marrë... s'po më kujtohet qetashti kur me të vërtetë paska kalu. Mas luftës kemi ardhë këtu, po këtu ka qenë ai Tanasković para luftës. Domethanë paska kalu duhet me kqyrë a qetash bash mirë diskutojmë qysh paska kalu. Kështu që, mas luftës domethanë na kemi ardhë këtu në '99—shën, kemi hy brenda edhe e kemi pytë këtë Tanaskovićin, drejtorin, hinëm nalt aty edhe tha, i kqyrëm krejt "Ku është makina?" Thashë unë, tha, "Makinën e kemi çu në Nish atje atje në servis". Thashë, "Duhesh me pru makinën". Atë makinë kurë s'e kanë pru më. Ai ka ikë mandej.

Mirëpo, këtu të gjitha gjërat kanë qenë. E bëmë na një dokument, e kom shti në monografinë time unë, aty u vendosë na shtatë që jemi që unë ta udhëheqi Galerinë edhe për disa ditë deri sa ta shpallim konkursin për m'u zgjedhë drejtori edhe ashtu ka ndodhë mandej... Këtu ka qenë Liria [punonjëse e Galerisë], domethanë unë s'e kom marrë, vetëm formalisht e bëmë a din që ta ketë vazhdimësinë edhe mandej u shpall konkursi. Erdhi Luan Mulliqi, erdhi, ai më luti në shpi te une me rekomandu atë dhe e murë Luani. Edhe ai i ka pasë do sene të mira po edhe do sene shumë të këqija që thashë unë, është deshtë me e ndërta Galerinë, është deshtë me i kërku mjetet.

Tomislav Trifić

Tomislav Trifić was born in 1949 in Lipjan, Kosovo. He is a Serbian graphic artist and former Dean of the Faculty of Arts, University of Pristina in North Kosovo. In 1978, he graduated from the Graphic Arts Department, in the class of Zoran Jovanović, at the Faculty of Arts, University of Pristina, Kosovo. In 1982, Trifić did his postgraduate studies at the Faculty of Arts in Belgrade, Serbia under the mentorship of Boško Karanović. From 1977 until today, Trifić has continuously exhibited his graphic artwork.

Tomislav Trifić u lind në vitin 1949, në Lipjan, Kosovë. Ai është grafist serb dhe Dekan i Fakultetit të Arteve në Universitetin e Prishtinës në veri të Kosovës. Në vitin 1978, në departamentin e artit grafik, në klasën Zoran Jovanović, përfundoi Fakultetin Arteve në Prishtinë, Kosovë. Në vitin 1982, Trifić i përfundoi studimet postdiplomike në Fakultetin e Arteve në Beograd, Serbi, në klasën e Boško Karanović. Nga viti 1977 e deri më sot, Trifić në vazhdimësi ka ekspozuar punën e tij si grafist.

Interview

Interview with Tomislav Trifić
Pristina | Date: November 23, 2017
Duration: 57 minutes

Present:

Tomislav Trifić (Speaker)

Erëmirë Krasniqi (Interviewer)

Donjetë Berisha (Camera)

Transcription notation symbols of non—verbal communication:

- ◊ Emotional communication
- ✋ The speaker explains something using gestures.

Other transcription conventions:

- [] Addition to the text to facilitate comprehension
Footnotes are editorial additions to provide information on localities, names or expressions.

Intervistë

Intervistë me Tomislav Trifić
Prishtinë | Data: 23 nëntor, 2017
Kohëzgjatja: 57 minuta

Të pranishëm:

Tomislav Trifić (I intervistuari)

Erëmirë Krasniqi (Intervistuesja)

Donjetë Berisha (Kamera)

Simbolet e komenteve në transkriptë te komunikimi jo—verbal:

○

Komunikim emocional

✋

I intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

[]

Shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin

Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime,
emra apo shprehje.

Part One

[The interviewer asks the speaker to introduce himself in front of the camera. The question was cut from the video—interview.]

TT I am Tomislav Trifić. I am a graphic artist, a professor at the Faculty of Arts, I lecture in the graphics class.

EK Can you tell us when were you born, something about your childhood, whatever you remember? When were you born, your family, your parents?

TT I was born in 1949 in Lipjan. You must know where Lipjan is, a small place, usually I like saying that Pristina is located near Lipjan. In that year 1949 when I was born in Lipjan, it was the post—war period, and God knows that the conditions were not good. My parents... my father was a carpenter while my mother was a housewife, who unfortunately, my mother and my father both were part of the post—war actions in the Brčko—Banović railway in Sarajevo. She got sick and died in 1955. So, I grew up without a mother, but with my father who was a craftsman and so as a result, I managed to develop my own craft. Carpentry, which was not important, or necessary, however it helped me with graphic art, industrial design through designing interiors, which helped me with that.

During that time when we, we were growing up, it was a totally different time. A different time, capitalist for a while, then socialist, changes and so on. When I finished secondary school, secondary school...

EK Do you have brothers and sisters?

TT I have one sister, who unfortunately died three years ago in a car accident. She was a doctor.

EK How was that time?

TT At that time...

EK Without a mother and without...

TT The way it is supposed to be. At the time when 80 percent of

people lived the life of a worker, a productive life... if you studied enough, you were able to choose what you wanted to study in high school, then further on in the University and so on.

EK How was the post—war school?

TT Yes, say, it wasn't right after the war, but this was, if you were born in '49, after seven years you finished secondary, I mean elementary school in Lipjan, and after that I enrolled in the Arts High School in Peja.¹ In my time, the Arts High School lasted five years. So, after my generation the school was reformed into a school specialized in artistic techniques, which lasted for four years.

EK Let's just stop here a little...

TT Yes, alright...

EK Let's include every aspect.

TT Yes, yes, I will... just let me know.

EK Can you tell us more about the Arts High School in Peja, what did they teach you? How was it? What ideas of art did they teach you?

TT Yes, the Arts High School in which I wanted to enroll, I didn't know much at that time after finishing elementary school. In fact, my father wanted me to go to the military school and become an officer, because at that time they were paid best, they had insurance and so on. But I simply didn't want to do something like that, I don't like such things, I wanted to enroll in the Arts High School. I remember how I was two days late for the admission exam. Back then the admission exam lasted for seven days. There were many people, forty candidates for one spot.

So this was my fate and I enrolled in the Arts High School, which I guess, I can even confirm that it was way stronger than our academies. Why am I saying this? I am saying this because that School of Arts worked in two shifts. Every day we were offered two meals until... we learned all the crafts, figurative and all possible. You know, we learned, we were ed-

¹ The Arts High School in Peja was built in 1926 and opened in 1949. The first generations of visual artists in Kosovo received their education in figurative and applicative arts from this institution. This education enabled the artists to continue higher education in arts. The historical building of the Arts High School in Peja was destroyed in August, 2017.

Speaker: Tomislav Trifić

Interviewer: Erëmirë Krasniqi

Interview

- Pjesa e Parë
- [Intervistuesja kërkon nga folësi të prezantohet para kamerës. Pyetja është prerë nga video—intervista.]
- TT Unë jam Tomislav Trifić. Me profesion jam artist grafik, profesor në Fakultetin e Arteve, ku ligjëroj lëndën e grafikës.
- EK Si ka qenë shkolla e pasluftës?
TT Po themi, ajo nuk ishte bash paslufta, por kjo ishte, nëse ke lindur të '49—tën, pas shtatë vitesh e ke përfunduar të mesmen, po mendoj filloren, shkollën fillore në Lipjan, dhe pas kësaj kam regjistruar Shkollën e Artit në Pejë. Unë kam pasur fatin që atëherë Shkolla e Artit ka zgjatur pesë vite. Pas gjeneratës sime u shndërrua në një shkollë të teknikave artistike e cila ka zgjatur katër vite.
- EK Vetëm të ndalemi pak...
TT Po mirë...
- EK T'i përfshijmë të gjitha aspektet.
TT Po, po, unë do të... vetëm më thuani.
- EK A mundeni të flisni më shumë rreth Shkollës së Artit në Pejë, çfarë ju kanë mësuar? Si ishte? Çfarë ide mbi artin ua kanë mësuar?
TT Po Shkolla e Artit të cilën kam dashur ta regjistroj, unë nuk kam ditur shumë në atë kohë, pas përfundimit të shkollës fillore. Në fakt, baba im ka dashur që unë të shkoj në shkollë ushtarake që të bëhem oficer, sepse në atë kohë ata ishin më së miri të paguar, të siguruar, e tjerë. Ndërsa unë thjeshtë nuk doja të punoja diçka të tillë, nuk më pëlqejnë këto, ky profesioni, unë doja ta regjistroja Shkollën e Artit. Më kujtohet se si për provimin pranues isha vonuar dy ditë. Atëherë provimi pranues ka qenë shtatë ditë. Shumë njerëz ka pasur, 40 kandidatë për një vend kanë qenë atëherë.
- EK A keni vëllezër dhe motra?
TT E kam një motër, e cila fatkeqësisht vdiq para tre vjetëve në një aksident komunikacioni. Përndryshe, ajo me profesion ka qenë mjekë.
- EK Si ka qenë në atë kohë?
TT Po në atë kohe...
- EK Pa nënë dhe pa...
TT Ashtu si do të duhet të jetë. Në atë kohë kur 80 përqind e banorëve kanë bërë një jetë, jetë të punëtorëve, jetë krijuese... nëse keni mësuar dhe atëherë kur keni pasur mundësi të zgjedhni çfarë dëshironi të studioni në shkollën e mesme, e tutje deri në fakultet, edhe më tutje pas kësaj.
- Përgjatë asaj kohe kur ne, kur ne rriteshim ka qenë një kohë krejtësisht tjetër. Tjetër kohë, pak kapitaliste, e më pas socialiste, ndryshime, e kështu me radhë. Kur kam mbaruar shkollën e mesme, shkollën e mesme...
- Atëherë, pra fati im dhe u regjistrova në Shkollën e Artit, e cila atëherë më duket, mund edhe ta vërtetoj që ka qenë shumë më e fortë se sa Akademitë tona. Pse e them këtë? E them këtë pasi që në atë Shkollë të Artit është punuar paradite dhe pasdite.

ucated, we have learned the basis of figurative arts, and that is why it is so well known.

EK Who supported you in your education, did you live there or did you travel?

TT Yes. Of course, my father, since I was an only child, he understood that that was what I wanted to study. Of course, he allowed me to enroll there. I enrolled in that school. I think my father supported me financially during the first and second year. I was living there, I had to live there... of course in a private house. There were no dormitories for high school students like nowadays. So, during the summer I worked in order to earn money so that I could go to the Arts High School in the autumn. After that, after the third, fourth, fifth year, I had already learned some crafts and I started earning money and living independently.

EK During the time you were in Peja, were the professors from Belgrade?

TT At this Arts High School, the professors were from Peja, Peja in Kosovo and Metohija. There was the famous Vlada Radović,² an extraordinary painter. Maybe you don't know or haven't heard about him. He was a master of painting and aquarelle in Kosovo and Metohija. Also, wait let me remember, Zorka Mihajlović was there as well, a painter, the son of Veljko Radović. I don't remember well the professors who worked and lived there.

EK What about professors from Albania?

TT What?

EK Did you have professors from Albania?

TT At that time, no. There were no professors from Albania or Belgrade or Niš, because back then that was the only school in Yugoslavia, in its southern regions, which was so specific and important. There were professors who lectured... who later became great artists. I don't remember, because I wasn't prepared to give you this information. Because above everything, high quality

students came out of the Arts High School, and the professors who lectured there were just as great.

EK Did you have exhibition spaces?

TT Yes, in that...

EK Were there spaces at school?
TT The exams at that time consisted of, in the first semester all you had to do in every course was hand over to the professor of the course the works and they assessed it with a grade. There was little space at the time at our school, so there were no exhibitions. There were exhibitions that were part of various events where we represented our school, the Arts High School. That is where we exhibited paintings, sculptures, mosaics, graphics and every other applicative art, respectively, crafts.

EK How did you come in contact with art? You told me how you worked with your father. I am interested to know how did you come to the idea that art is a kind of a configuration of that?

TT I don't know. The dream of each person when they finish elementary school, they plan where they want to go, to which school. Somehow, everybody was choosing the gymnasium,³ economic school, agriculture and so on. I don't remember where the desire to enroll in the Arts High School came from.

EK When did you notice...

TT That is what I am talking about. I didn't notice anything special, but my art teacher got me interested in... yes.

EK Where have you seen in your surrounding, where did you have the chance to see art?

TT Yes?

EK How did you translate it to yourself that what you wanted to do was art?

TT I can remember it better now. When I finished elementary school. My house was across from the paper factory which was called Lepenka. Since they processed paper, I would find various books in their

2
Vladimir Vlada Radović (1901—1986) was born in Peja, Kosovo. He graduated from the School of Arts in Belgrade. He was one of the first educated painters in Kosovo and an organizer of cultural life in Peja, as well as a teacher at the Arts High School in Peja.

3
A European type of secondary school with emphasis on academic learning, different from vocational schools because it prepares students for university.

- Përditë i kemi pasur dy vakte ushqimi deri... i kemi mësuar të gjitha zanatet, figurative dhe të gjitha të mundshmet. Do të thotë kemi mësuar, jemi edukuar, apo kemi mësuar bazën e, bazën e ndonjë zanati të artit figurativ, edhe për këtë është shumë e njohur.
- EK Kush ju mbështeste përgjatë edukimit, keni jetuar aty apo udhëtonit?
- TT Po. Natyrisht, baba im, pasi që unë isha fëmiu i vetëm, ai e kuptoi që unë këtë dëshiroja ta regjistroja. Ai natyrisht më ka lejuar që të regjistrohem. E regjistrova atë shkollë. Vitin e parë, më duket edhe të dytin baba më ka mbështetur [financiarisht]. Unë atje banoja, më duhej atje të banoja për të... natyrisht në një banim privat. Nuk ka pasur atëherë sikurse tash siç janë shtëpitë e studentëve të shkollës së mesme. Dhe kështu përgjatë verës punoja me të për të fituar, që në vjeshtë të shkoja në Shkollën e Artit. Pas kësaj, pas të tretit, katërtit, pestit vit, tashmë i kisha mësuar disa zanate, dhe kisha filluar të fitoja të holla dhe të jetoja i pavarur.
- EK Kur keni qenë në Pejë, profesorët ishin nga Beogradi?
- TT Në këtë Shkollë të Artit profesorët ishin nga Peja, Peja e Kosovës së Metohisë. Këtu ka qenë i famshmi Vlada Radović¹, një piktor i jashtëzakonshëm. Ndoshta nuk e njihni apo nuk keni dëgjuar për të. Ai është doajen i pikturës dhe akuarelit në Kosovë dhe Metohi. Këtu ka qenë edhe, prit të kujtohem, Zorka Mihajlović, një piktor, apo i biri i Veljko Radović. Nuk i di mjaft mirë profesorët të cilët kanë punuar dhe jetuar këtu.
- EK Ndërsa profesorë nga Shqipëria?
- TT Si?
- EK A keni pasur profesorë nga Shqipëria?
- TT Atëherë, jo. Atëherë nuk ka pasur nga Shqipëria, nuk ka pasur as nga Beogradi, as nga Nishi, sepse atëherë ajo ishte shkolla e vetme e Jugosllavisë në këto regjione jugore, e cila ishte aq specifike dhe e pa-
- sur këtu shumë profesorë që ligjëronin... të cilët më pas u bënë artistë të mëdhenj. Mua nuk më bie në mend sepse nuk jam përgaditur t'ua jap këto të dhëna. Sepse kjo Shkolla e Artit, nga kjo shkollë kanë dalë para se të gjithash nxënës kualitativ, ndërsa kanë ligjëruar profesorë jashtëzakonisht të mirë.
- EK A keni pasur hapësira ekspozuese?
- TT Po në atë...
- EK A ka pasur hapësira në shkollë?
- TT Në atë kohë provimet përbëheshin nga, në semestrin e parë e tëra që punonim nga të gjitha lëndët ia dorëzonim profesorit të lëndës dhe ai e vlerësonte me notë. Atëherë kishte pak hapësirë në shkollën tonë, ashtu që nuk ka pasur ndonjë ekspozitë. Kanë qenë ekspozita në kuadër të, nuk e di të manifestimeve të ndryshme ku ne përfaqësonim shkollën, Shkollën e Artit. Aty prezantohej piktura, skulptura, mozaiku, grafika dhe të gjitha artet aplikative, gjegjësisht zanatet.
- EK Si keni ardhë në kontakt me artin? Ju më treguat që keni punuar me babën tuaj. Më intereson se si keni ardhur te ideja që arti është një lloj konfiguracioni i kësaj?
- TT Po nuk e di. Ëndrra e secilit pasi që e përfundon shkollën fillore, planifikon ku do të shkojë, në cilën shkollë, ku shkon? Të gjithë disi shkonin në gjimnaz, shkollën ekonomike, bujqësi, e tjerë. Mua nuk më kujtohet se si më erdhi mua të regjistroj Shkollën e Artit.
- EK Kur e keni vërejtur...
- TT Për këtë po flas. Nuk kam vërejtur asgjë të veçantë, por mësuesja e artit më ka bërë të interesohem që unë të... po.
- EK Andej kah ana e juaj ku keni parë, ku e keni pasur rastin të shihni art?
- TT Po?
- EK Si ia keni përkthyer vetës se ajo që dëshironi të bëni është arti?
- TT Mund tash më mirë ta kujtoj. Kur kam përfunduar filloren,

1
Vladimir Vlada Radović (1901—1986) u lind në Pejë, Kosovë. Ka diplomuar nga Shkolla Shtetërore e Artit në Beograd. Ka qenë një ndër piktorët e parë të arsimuar në Kosovë dhe organizator i jetës kulturore në Pejë, poashtu mësimit të artit në Shkollën e Artit në Pejë.

“My house was across from the Paper Factory which was called Lepenka. Since they processed paper, I would find various books in their trash, and one day, by accident, I found a book on art. And I would collect all those books without being aware of or knowing anyone at those early times, that period. Then I fell in love with art, I mean, as I was studying its visual forms. My art teacher, she had finished exactly at that Arts High School in Peja. And so, in conversations with her, she said, ‘You could go there. I see that you are talented.’”

“Shtëpia ime ishte mëtanë rrugës nga fabrika e letrës, ‘Lepenka’ quhej. Meqenëse ata përpunonin letrën, unë në mbeturinat e tyre gjeja libra të ndryshme, dhe një ditë pahiri gjeta një libër mbi artin. Atëherë unë mblidhja të gjitha ato libra duke mos ditur e njohur askend në ato kohëra të hershme, në atë etapë. Më pas u dashurova në art, do të thotë përderisa e studioja vizuelisht librin. Ndërsa mësuesja e cila më mësonte artin, ajo kishte përfunduar mu atë Shkollë të Artit në Pejë. Dhe kështu në biseda me të, ajo tha, ‘Ti do t’mund të shkoje aty. E shoh që ke talent.’”

trash, and one day, by accident, I found a book on art. And I would collect all those books without being aware of or knowing anyone at those early times, that period. Then I fell in love with art, I mean, as I was studying its visual forms. My art teacher, she had finished exactly at that Arts High School in Peja. And so, in conversations with her, she said, "You could go there. I see that you are talented." And so on.

I mean, this is literally what led me there. I wanted to become what I wanted to become, I wanted to learn how to work with colors. When my father was working in the region... I would take his colors, the furniture colors, the carpentry colors and so on, and I tried to paint with those oil colors. I am sure that had an influence too. And this was my desire behind which I stood stubbornly and I achieved my goal to enroll at the Arts High School. So, from my family, not anyone close or far, there was no one to advise me and say, "Ah, this is what you should study." And maybe it was better this way.

EK Were there people engaged in arts, any artistic scene?

TT What?

EK Artistic scene, did you...?

TT Scene? There wasn't one. Lipjan is small, a small town where the notion of a gallery, nobody knew what a gallery was, what an atelier was, I don't know what else. A small setting where people lived the way they did. Those small industrial factories, they were all here. Art was something strange. In fact, I met a sculptor back then, I don't remember his name, he was working on the memorial of the Aksić brothers in Lipjan, and I looked at how he worked on sculptures with clay or mud. And I was fascinated by how he worked. I looked at him all the time while he was working. So, I didn't have any other chance until I went to the Arts High School.

EK Did you go there more out of enthusiasm?

TT Yes that, but Lipjan is an agricultural place, just like every

other flat place in Kosovo. However, the shops were there, then the paper factory, mining and the metal industry, the upper mine and so on. There's nothing special about the place. Pretty much an agrarian setting.

EK Okay. Can we go back and talk about the Arts High School in Peja?

TT Yes, in Peja, as with every new beginning that you have to get used to, you start from the alphabet, starting with most basic: the line. I mean we started drawing this, then nature and so on. We learned the techniques of aquarelle, then painting, sculpture, decoration and mosaic. Every discipline, connected not only to art but also to applied art. You know, all of these, namely figurative and applied, every technique was taught in that time.

EK And then you went to Pristina for the High Pedagogical School?⁴

TT Yes, yes. After I finished the Arts High School, I enrolled in the High Pedagogical School in Pristina. The Department of Art, this is how it was called, the Department of Art. There the students were prepared to work as teachers, as art teachers in elementary and secondary schools.

EK When were you prepared to work as a teacher?

TT No, I never thought of working as a teacher. In fact, I wanted to finish... to improve myself in my profession, to enter that magical craft, a magical word, art. So, the Academy was opened when I finished the High Pedagogical School. I mean, it was 1973, 1973 is a very significant year, not only for me but for art in Kosovo and Metohija in general. The Academy of Arts was opened in '73 in Pristina, and this is how it was called in the beginning, the Academy of Figurative Arts.

EK Who taught there?

TT Back then in the High Pedagogical School they lectured... I mean the school advanced from a High Pedagogical School to a Faculty. Back then

The High Pedagogical School, was founded in Pristina in 1958 as the first institution of higher education in Kosovo. In 1974, the academic staff of the Figurative Arts department of the High Pedagogical School founded the Academy of Fine Arts within the newly established University of Pristina.

gjegjësisht shkollën fillore. Shtëpia ime ishte matanë rrugës nga fabrika e letrës, "Lepenka" quhej. Meqenëse ata përpunonin letrën, unë në mbeturinat e tyre gjeja libra të ndryshme, dhe një ditë pahiri gjeta një libër mbi artin. Atëherë unë mblidhja të gjitha ato libra duke mos ditur e njohur askënd në ato kohëra të hershme, në atë etapë. Më pas u dashurova në art, do të thotë përderisa e studioja vizuelisht librin. Ndërsa mësuesja e cila më mësonte artin, ajo kishte përfunduar mu atë Shkollë të Artit në Pejë. Dhe kështu në biseda me të, ajo tha, "Ti do t'mund të shkoje aty. E shoh që ke talent." E kështu me radhë.

Do të thotë, bukvalisht kjo më ka udhëzuar. Kam dëshiruar të bëhem, atë çfarë kam dëshiruar, të mësoj se si punohet me ngjyra. Atëherë kur baba ende punonte në rajon, të gjitha... unë ia merrja ngjyrat e tij, me ngjyrat e mobiljeve, zdruktharisë e tjerë, dhe me ato ngjyra të vajit diçka provoja të vizatoja, të punoja. Me siguri edhe kjo ka ndikuar. Dhe kjo është ajo dëshira ime pas së cilës me kokëfortësi kam qëndruar dhe e kam arritur qëllimin tim që të regjistrohem në Shkollë të Artit. Pra, nga familja, jo nga dikush i afërt apo i largët, nuk ka qenë askush të më udhëzojë dhe të thotë, "Eh, këtë do të duhej ta regjistroh". Ndoshta kështu i ka rënë edhe më mirë.

EK A ka pasur njerëz të cilët janë marrë me art, ndonjë skenë artistike?

TT Çka?

EK Skenë artistike, a ke... ?

TT Skena? Nuk kishte. Lipjani prapë se prapë është i vogël, një qytezë e vogël ku nocioni i galerisë, askush nuk e ka ditur çfarë është galeria, çka është atelie, nuk e di çka tjetër. Një mjedis i vogël që ka jetuar këtu si ka jetuar. Ato fabrika të vogla industriale, këto të gjitha ishin këtu. Arti ka qenë diçka që ishte e panjohur. Në fakt atëherë u takova me një skulptor, tash nuk më kujtohet emri i cili punonte bustin e vëllezërve Aksić në Lipjan, dhe e shikoja se si nga argjila

apo balta punonte skulptura. Dhe kam qenë i fascinuar se si i punonte. Këtë e kam shikuar gjatë gjithë kohës përderisa ai e punonte. Kështu që, nuk kam pasur rast në ndonjë vend tjetër për shembull... deri sa nuk kam shkuar në Shkollën e Artit.

EK A keni shkuar më shumë nga entuziazmi?

TT Po, kjo. Lipjani është vend bujqësor, sikur të gjitha vendet në Kosovë që janë rrafshina. Prapë se prapë këtu ishin dyqanet, ishte fabrika e letrës, tani kishim minierën, industrinë e metalit, minierën e epërme e të tjera. Nuk është diçka posaçërisht specifike. Pra kryesisht një mjedis agrar.

EK Ok. A mund të kthehemi dhe të flasim për Shkollë e Artit në Pejë?

TT Po në Pejë, si në çdo fillim që duhet mësuar, fillohet nga alfabeti, nga vija. Pra, do të thotë në vizatimet, në vizatim, më pas është natyra, dhe kështu të tjerat. Mësoheshin teknikat e akuaelit, më vonë piktura, skulptura, dekorimi, mozaiku. Do të thotë të gjitha disiplinat, të lidhura jo vetëm me art, por edhe art aplikativ. Do të thotë gjitha këto, gjegjësisht figurative dhe aplikative, të gjitha këto zanate janë mësuar në atë kohë.

EK Dhe më pas keni shkuar në Prishtinë për Shkollën e Artit?

TT Po, po. Në ato vite kur përfundova Shkollën e Artit, u regjistrova në Shkollën e Artit Pedagogjike në Prishtinë. Drejtimi, në drejtimin figurativ, ashtu quhej, drejtimi i artit figurativ. Aty përgatiteshin studentët për punë në mësimdhënie si mësues të edukimit në art, në shkolla të mesme dhe fillore.

EK E kur keni qenë i vendosur të punoni si mësues?

TT Jo, mua kurrë nuk më ka rënë ndërmend të punoj si mësues. Në fakt unë dëshiroja ta përfundoja... që të perfeksionohem, ta mësoj zanatin, që të hyj në atë, atë magjik, zanat magjik, fjalë magjike, në art. Kështu që kur e përfundova Shkollën e Artit, u hap Akademia. Do të thotë ka qenë viti 1973. Viti 1973 ka

there was Muslim Mulliqi,⁵ one of the masters and one of the greatest painters in my opinion. At that time, but also later. Now there was Svetozar Kamenović,⁶ back then there were, I don't know, [Shemse-din] Kasapolli⁷ lectured, Tahir Emra,⁸ Xhevdet Xhafa⁹ came later. These were young artists who grew up to be strong artists. Esad Valla, Rexhep Ferri¹⁰ earlier, since he had come as a painter, and others.

I can't count all of them but there was a constellation of strong artists who first of all came here from the academy in Belgrade and that in Zagreb. I don't know who came from the academy in Ljubljana.

EK Xhevdet Xhafa?
TT Xhevdet Xhafa came as a graphic artist. I mean, the skeleton was comprised of professors of the High Pedagogical School and professors of the Academy of Belgrade. I have to mention that at that time, I enrolled in the Department of Graphics with the famous professor, professor, professor (laughs)...my memory is failing me, I don't remember. Boško Karanović,¹¹ sorry, Boško Karanović. He was a master of graphic art in Yugoslavia, not only here. So...

EK Is he from Kosovo?
TT No, he is from Belgrade. In fact, he was the first one who opened a collective exhibition of graphics... and so on. Not to talk about those things now. But this is a generation that had a lot of good professors.

EK In what language did they teach?
TT They taught in Serbian here. There were no divisions. It was the same in the Arts High School in Peja. Back then there was no interest in teaching in two languages parallelly. But some subjects, as the art history were later taught in... professors from Belgrade who visited, of course, they couldn't lecture in Albanian. But above all, people must know that art is a craft. Everything about a craft can be known. All languages are spoken. In this sys-

tem of crafts, of the passing on the knowledge of crafts, how to say, learning crafts. Of course, and the poetics that developed later.

EK To you, was Pristina a new city, or since you lived nearby it wasn't like that? How was it back then?

TT At that time, I came to Pristina from Peja. Pristina was however an administrative and cultural center. Pristina at that time was way stronger than Niš and Kragujevac and Kraljevo, or I can also say Skopje, the whole southern part gravitated toward Pristina. First of all, it was a university city with new spaces. The Academy opened in '73. For example, the academy in Novi Sad was opened in '74. So, it is a long tradition. So, students from Niš, Prokuplje, Vranja and others, Kraljevo, Kragujevac, they all came here to study. From Peja, Montenegro and so on. So, again, it was a kind of cultural and administrative center, a center of art above all.

EK Could you tell us more details about how it was back then?

TT At that time when the first generations of figurative artists started coming up, that was the time when the famous, so called Associations of Figurative Artists began to be founded. The first Association, as far as I remember was the Association ULUS,¹² The Association of Figurative Artists of Serbia with a branch here in Pristina. Those who were members of ULUS were already great artists. And it was difficult, difficult to be accepted into the Association. You had to be good and have quality work, to have amazing work in order to be considered by the commission that gathered annually and so on. And each year, they received requests from new members, they received requests for new exhibitions that were organized in Pristina as well as in other cities in Kosovo and Metohija.

EK Do you remember the first exhibitions held with the Association?

TT The first exhibitions were at Boro and Ramiz.¹³ You know

5 Muslim Mulliqi (1934—1998) was born in Gjakova, Kosovo. He was an impressionist and expressionist painter from Kosovo. Born into a family of artists, Mulliqi attended the Academy of Fine Arts in Belgrade under Zoran Petrović's mentorship, where he also continued with his postgraduate studies.

6 Svetozar Kamenović (1921—1979) was born in Pirot, Serbia. He was a Kosovo Serb painter who finished his training at the Belgrade Academy of Fine Arts in 1953. After graduating, he began teaching at the Arts School in Peja, where he remained until his death in 1979. His paintings were widely exhibited in Kosovo, in particular in 1970s.

7 Shemsedin Kasapolli (1929—2006) was born in Peja, Kosovo. He studied at the Academy of Fine Arts in Belgrade, Serbia. Upon his return to Kosovo in 1969, he taught aesthetics at the Shkolla Lartë Pedagogjike and later at the Academy of Fine Arts in Pristina.

8 Tahir Emra (1938) was born in Gjakova, Kosovo. He is an Albanian modernist painter. Emra is a member of the Academy of Sciences and Arts of Kosovo.

9 Xhevdet Xhafa (1934) was born in Peja, Kosovo. He did his graduate and post-graduate studies in Ljubljana under the mentorship of professor Gabriel Stupica. He worked as a professor at the Academy of Arts in Pristina until his retirement.

10 Rexhep Ferri (1937) was born in Kukës, Albania. He is a renowned Kosovo painter. Ferri attended the Academy of Fine Arts in Belgrade. In 1999 he was

elected secretary of the Art Section of the Academy of Sciences and Arts of Kosovo and in the year 2000 he was elected as a regular member.

11 Boško Karanović (1924—2009) was born in Bosanska Krupa, Bosnia and Herzegovina. He was a painter and graphic artist. He graduated in 1948 in the Academy of Fine Arts and specialized in Graphic Arts. He was the founder of Graphic Arts Collective in 1949 and Graphic Arts Appreciation Society called ARTA. He was one of the lead artists in modern graphic art.

12 ULUS — Udruženje Likovnih Umetnika Srbije, The Association of Serbia's Figurative Artists.

13 Boro and Ramiz refers to two friends, Boro Vukmirović and Ramiz Sadiku, who were executed during the Second World War. They became the symbol of the Brotherhood and Unity of the Serbian and Albanian people. In Yugoslav times it was common to name institutions after the heroes of the anti-fascist war.

- shumë domethënje, jo vetëm për mua, mirëpo për artin në Kosovë e Metohi në përgjithësi. Në Prishtinë u hap Akademia e Arteve në '73—tën, dhe kështu quhej në fillim, Akademia e Arteve Figurative.
- EK
TT Kush ka dhënë mësim aty?
Në Shkollën e Lartë atëherë kanë ligjruar, do të thotë ajo shkolla u rrit, nga Shkollë e Lartë në Fakultet. Në atë kohë ishte Muslim Mulliqi, njëri nga doajenët, një ndër piktorët më të mëdhenj më duket, për hesapin tim, për mendësinë time. Në atë kohë por edhe më vonë. Tani ishte Svetozar Kamenović, atëherë ishin, nuk e di, [Shemsedin] Kasapollit ka ligjruar atëherë, Tahir Emra, Xhevdet Xhafa ka ardhur më vonë. Këta ishin artistë të rinjë të cilët u rritën dhe u bënë artistë të fortë. Esad Valla, Tahir Emra tashmë i përmenda. Më vonë erdhi Zoran Ivanović grafist, Fatmir Krypa grafist erdhi, Rexhep Ferri më herët pasi që ai kishte ardhur si piktor, dhe të tjerë.
- Nuk mund t'i numëroj të gjithë, mirëpo ka qenë një plejadë e artistëve të fortë të cilët para se të gjithash kishin ardhur këtu nga Akademia e Beogradit, nga Akademia e Zagrebit. Vetëm se nuk e di kush erdhi nga Akademia e Lublanës.
- EK
TT Xhevdet Xhafa?
Xhevdet Xhafa erdhi si artist grafik. Do të thotë skeleti ka qenë i përbërë nga profesorë të Shkollës së Lartë dhe profesorë të Akademisë së Beogradit. Më duhet të përmend që unë atëherë në drejtimin e grafikës u regjistrova te profesori i mirënjohur, profesori, profesori (qeshë)... më është ndalur truni, nuk më kujtohet. Boško Karanović², më falni, Boško Karanović. Ai është një doajen i artit grafik në Jugosllavi, jo vetëm tek ne. Kështu që...
- EK
TT Ai është nga Kosova?
Jo, ai është nga Beogradi. Ai në fakt ishte i pari i cili ka hapur [ekspozitë] kolektive të grafikës... e tjera. Që mos të flas tash për ato gjëra. Pra kjo është një gjeneratë e cila ka pasur profesorë shumë, shumë
- të mirë.
- EK
TT Në cilën gjuhë është mësuar?
Këtu mësohej në gjuhën serbe. Nuk ka pasë ndarje. Kështu ishte edhe në Shkollën e Artit në Pejë. Atëherë nuk ka pasur shumë interesim që paralelisht të ligjërohej në dy gjuhë, e tjerë. Por tash disa lëndë më vonë mësoheshin edhe në... siç ishte historia e artit e tjerë. Profesorët nga Beogradi të cilët vizitonin, natyrisht nuk mundeshin të ligjëronin në shqip. Mirëpo, para të gjithash duhet ditur se arti është zanat. Në zanat gjithçka është e ditur. Të gjitha gjuhët fliten. Në këtë sistem të zanatit, të bartjes së zanatit, si ta them, të përvetësimit të zanatit. Natyrisht edhe poetikës që më vonë u zhvillua.
- EK
TT Për juve Prishtina ka qenë një qyteti i ri, apo për shkak që keni jetuar afër nuk ka qenë ashtu? Si ishte atëherë?
Në atë kohë nga Peja erdha në Prishtinë. Prishtina prapë ishte qendër administrative dhe kulturore. Prishtina në atë kohë ishte shumë më e fortë se Nishi, edhe se Kragujevci, dhe Kraleva, apo themi nga Shkupi, e tërë pjesa jugore gravitonte kah Prishtina. Ky së pari ishte qytet universitar, me hapësira të reja. Akademia ishte hapur në vitin '73. Për shembull, e Novi Sadit është hapur në vitin '74. Kështu që ka një traditë të gjatë. Kështu që studentët nga e gjithë, pra nga Nishi, Prokupla, Vranja dhe tjera, Kraleva, Kragujevci, të gjithë vinin këtu për të studiuar. Nga Peja, Mali i Zi, e tjerë, e tjerë. Pra prapë ishte njëfarë qendre kulturore, administrative, mbi të gjitha e artit.
- EK
TT A kishit mundur pak më detajisht rreth asaj se si ka qenë atëherë?
Po në atë kohë kur filluan të shfaqen gjeneratat e artistëve figurativ, atëherë filluan të formohen edhe të famshmet, të ashtuquajturat Shoqata të Artistëve Figurativ. Shoqata e parë, siç më kujtohet mua ishte Shoqata ULUS³, Shoqata e Artistëve Figurativë të Serbisë me një filialë, apo me një zyrë këtu në Prishtinë. Ai që ishte anëtar i ULUS—it tashmë ishte artist i madh

2

Boško Karanović (1924—2009) u lind në Bosanska Krupa, Bosnjë dhe Hercegovinë. Ka qenë piktor dhe artist grafik. Ai ka diplomuar më 1948 nga Akademia e Arteve të Bukura, dhe ka specializuar në Grafikë. Ai ishte themelues i Kolektivit të Artit Grafik më 1949 dhe Shoqërisë Dashamirëse të Artit Grafik të ashtuquajtur ARTA. Ai ka qenë ndër artistët prijës në grafikën moderne.

3

ULUS — Udruženje Likovnih Umetnika Srbije, Shoqata e Artistëve Figurativ të Serbisë.

Boro and Ramiz?

EK Yes, yes.
TT Yes, that center. It was an...

EK In the corridor?
TT Yes, in the corridor. That was in '76, '77, the end of these years. You know, in '73 I enrolled in the University, after four years.

EK Back then there was the Gallery?¹⁴
TT Yes, of course there was. How not?

EK Wasn't the Gallery opened in...
TT The Gallery, the Gallery was there.

EK ... in '79?
TT I don't know when it was opened, but I know that there was a gallery... it wasn't a typical gallery but there was a lot of space. Yes, back then there were no shops there. The space in which the [exhibitions] were organized. It was a tradition in the Faculty, or in the back then the Academy, for the annual exhibition to be organized in Boro and Ramiz at the end of the school year. I mean, all the groups. We had painters, sculptors and graphic artists. Later the Department of Graphic Design was opened within the Academy of Arts. In the beginning there was the Department of Music with a focus on piano, violin and I don't know what else. And then there was the Department of Acting, the Department of Drama. Until then there was the Academy, which later expanded and it was called the Faculty of Arts, since two other departments were added to it, the Department of Music and Drama.

EK How would you define the style of your work?
TT Realism, Cubism, Marxism?

EK Were you aware of what you were using in your work? Was it... how is it?
TT Speak in Albanian.

EK Was it a conceptual determination?
TT Every academy or school of arts or high school had to teach their students realism. Realism is the basis of every-

thing. This is like learning all the letters [of the alphabet], learning to write well and then to read well, so that later you can create your own texts. Whether you will write haikus or epic poems or novels, that depends on your poetics. So, the Faculty was the first year, second and third, it was focused on teaching the basic rules, crafts, techniques, ways and so on. There was no determination on realism at that time, hyperrealism, whether that was impressionism, cubism, abstraction and so on, it was all the same.

It depended on the determination of the students, on what they chose. We weren't all the same when we graduated from the University. Everybody had their poetics. We were all different from each other. There was no copying of professors, students who were like their professors, students who were similar to their professors. If anybody understood it that way, that is the greatest mistake. I mean, each one had to develop as an individual in their own direction and become notable in their own style...

EK What were the influences from, for example from... from the world [English] how do you call it?
TT From...

EK From the world's art. Were you exposed to the art of the world?
TT Through... I will tell you now. From subjects such as art history, in which we had, we learned art history in the School of Arts and in gymnasium... the so-called poetics of the twentieth century, it was contemporary art history and we learned about it there. Of course, with time, with technological development, there were various opportunities, so that we had the chance to watch it through television, in various documentaries about certain exhibitions that were organized. We went with the Faculty from here to Belgrade for each big and important exhibition. I mean, to see what was happening up there in

14
The Pristina Gallery of Arts was the first exhibition space in the then—Yugoslav province of Kosovo. The gallery space was established in 1979 and located in the Youth and Sports Center — Boro dhe Ramizi.

- dhe ishte vështirë, vështirë të pranoheshe në shoqatë. Duhej të ishe i mirë dhe kualitativ, të kesh punë të jashtëzakonshme që komisioni t'iu konsiderojë, i cili mbledh çdo vit një komision i ri dhe kështu. Dhe çdo vit pranonin kërkesa nga anëtarë të rinjë, pranonin kërkesa për ekspozita të reja të cilat organizoheshin në Prishtinë dhe në qytete tjera në Kosovë dhe Metohi.
- EK A ju kujtohen ekspozitat e para të mbajtura me shoqatë?
TT Ekspozitat e para kanë qenë në "Boro dhe Ramiz". E dini "Boro dhe Ramizin"?
- EK Po, po.
TT Po, ajo qendër. Ajo ishte një...
- EK Në korridor aty?
TT Po në korridor. Ajo ishte në vitin '76, '77, kah fundi. E dini në vitin '73 jam regjistruar në fakultet, pas katër vitesh.
- EK Atëherë ishte Galeria?
TT Galeria ka qenë atëherë, si jo?
- EK A nuk ishte hapur Galeria më...
TT Galeria, Galeria ishte aty.
- EK '79—tën?
TT Nuk e di kur është hapur, vetëm e di që në Galeri atëherë aty... Nuk ishte Galeri tipike por kishte shumë hapësirë. Po, atëherë nuk ishin dyqanet aty. Ajo ishte hapësira në të cilën organizoheshin. Ka qenë zakon në Fakultet, apo në Akademinë e atëhershme, që ekspozita vjetore në fund të vitit shkollor të organizohet në "Boro e Ramiz". Do të thotë të gjitha grupet. Kishim piktorë, skulptorë dhe artistë grafik. Më vonë u hap edhe dega e Dizajnit Grafik në kuadër të Akademisë së Arteve. Në fillim ishte vetëm dega e Muzikës, pra Departamenti i Muzikës me përcaktim në piano, violinë dhe nuk di çka tjetër. Dhe më pas është bashkangjitur edhe dega e Aktrimit, dega e Dramës. Deri atëherë ishte Akademia, më pas u rrit dhe quhej Fakulteti i Arteve, pasi që tani iu shtuan dy degë, pra e Muzikës dhe e Dramës.
- EK Si do ta kishit definuar stilin në punët tuaja?
TT Realizëm, kubizëm, mark-
- sizëm?
- EK A keni qenë të vetëdijshëm çka keni përdorë në krijimtarinë tuaj? A ka qenë... qysh p'i bjen?
TT Fol shqip.
- EK A ka qenë përcaktim konceptual?
TT Secila Akademi dhe Shkollë e Artit apo e Lartë janë dashur t'i mësojnë nxënësit apo studentët e tyre realizmin. Realizmi është baza e të gjithave. Kjo është sikur kur mirë t'i mësoni të gjitha shkronjat, të mësoni mirë të shkruani, e më pas të lexoni, e më vonë ju i krijoni vetë tekstet e juaja. A do të shkruani poezi haiku, apo të shkruani epikë, romane, kjo varet nga poetika juaj. Pra Fakulteti ishte viti i parë, i dytë, i tretë i fokusuar në mësimin e rregullave bazë, zanatet, teknikat, mënyrat e të tjerë. Pra nuk ka pasur përcaktim në atë kohë si realizëm apo jo, hiper—realizëm, nëse kjo është impresionizëm, kubizëm, abstraksion dhe më tutje, pra ishte krejt e njëjtë.
- Kjo varësisht profesionit, sipas përcaktimit të tyre, studentët e kanë përzgjedhur. Pra nuk kemi qenë të gjithë të njëjtë kur e kemi përfunduar Fakultetin. Secili e ka poetikën e vet. Të gjithë ne dallonim nga njëri—tjetri. Nuk kishte atëherë përvetësim të profesorit, nxënësi si profesori, studentë të cilët gjasojnë në profesorët e tyre. Ky ishte gabimi më i madh, nëse dikush e kishte kuptuar kështu. Do të thotë secili është dashur si individ që të zhvillohet në drejtimin e vet dhe të bëhemi të vërejtshëm me stilin e vet...
- EK Cilat ndikime i keni pasur nga, për shembull nga... nga world qysh i thojnë?
TT Nga...
- EK Artit të botës. Ndaj artit botëror a keni qenë të ekspozuar?
TT Ne përmes... Tash do t'iu tregoj. Nga lëndët si historia e artit të cilën jemi dashur, jemi dashur edhe në Shkollën e Artit madje, edhe në gjimnaz ne kemi mësuar historinë e artit... në të ashtuquajturën poetikën

Belgrade, what was happening in the world, where they were coming from, what kind of works, new tendencies and so on.

Related to this, we... I will speak specifically about the field of graphics, each year we had the Yugoslav Biennale of Student Graphics. Each faculty in back—then Yugoslavia held a common exhibition in Belgrade, the so-called Student Graphics. I can tell you that one year, in the last year when we exhibited, I won the first prize of the Student Graphics, The Student Graphics of Yugoslavia. Back then the award was organizing a solo exhibition in the all—Yugoslav Exhibition of Student Graphics. This is how we got involved.

We literally competed with every other academy, the Academy in Ljubljana, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Novi Sad, sometimes Skopje, back then Skopje had no academy. These were the four academies with which we often competed, we followed who was working on what. So, this existed not only in the field of graphics. Of course, this also happened in the field of painting, as well as sculpture and the others.

EK There was no Biennale of Graphics here in Pristina?

TT There was no Biennale of Graphics as far as I remember, because we were a developing country at the time, for that tradition is required. So, the first, second and fourth year weren't enough. But mainly, the big exhibitions would come here, so the students who weren't able to go there and see the exhibitions in Belgrade and so on, would have the chance to exhibit.

EK What centers of Yugoslavia did they come from?

TT Mainly from various centers. Even if it was a Yugoslav graphics exhibition, it would travel to cities where the students were coming from, from all around. I mean, Ljubljana, Zagreb, Novi Sad, Belgrade and Pristina. We were all equally strong, equally good.

EK Can we return to '74, when the Academy of Arts was founded. How was the admission exam, how were you accepted?

TT After the High Pedagogical School, as I told you, the conditions were secured to open the Academy. The foundation was laid down by the professors who were there. While no academy in the world, not in Belgrade, Novi Sad or Zagreb could be founded without the help of one of the old academies. This is how the Academies of Belgrade and Sarajevo were founded. I remember Karamehmedović who would come from Belgrade to lecture in art history. People would come in the first and second year and so on until the staff was established.

The assistants who had finished their studies in Belgrade, they continued working at the Faculty, so we didn't feel the vacuum of qualified professors. So, simply, there were always good professors. So, having good professors and good students, it was always a difficult competition to enroll in the Academy. It was a privilege.

EK How did you decide to enroll in the Department of Graphics?

TT I simply decided to study graphic arts since graphic... I didn't know its techniques. I decided to study it out of curiosity. They told me that I was a good painter, that I painted really well, at that time in Peja I worked with spatulas, with Japanese metal spatulas and that is why they called me Toma, The Spatula. I enrolled in the field of graphic arts simply because it was unknown to me, and I wanted to research it, to find out what graphic arts are. Yes.

Part Two

EK Let's talk about your exhibitions. When you had them, not only at the Faculty, some solo shows, when did you start having them?

TT They are all in the biography. I will remember them all in a row. Thank you for reminding me.

- e shekullit XX—të, pra ishte histori bashkëkohore e artit dhe këtë aty e kemi mësuar. Natyrisht, me kohën, me zhvillimin tekniko—teknologjik mundësitë ishin të ndryshme, ashtu që kemi pasur mundësi ta përcjellim edhe përmes televizionit, në dokumentarë të ndryshëm mbi ekspozita të caktuara të cilat organizoheshin. Ne kemi shkuar me fakultet shkoni nga këtu në Beograd në secilën ekspozitë të madhe dhe të rëndësishme. Pra çfarë po ndodhte atje lartë në Beograd, çfarë ndodhte në botë, prej nga vinin, çfarë punë, çfarë tendenca e tjerë.
- Pranë kësaj ne kemi, unë do t'i veçoj nga fusha e grafikës, ne kemi pasur çdo vit Bienalen Jugosllave të Grafikës së Studentëve. Pra, secili Fakultet në Jugosllavinë e atëherëshme ka pasur ekspozitë të përbashkët në Beograd, e ashtuquajtur "Grafika e Studentëve". Mund t'iu tregoj që një vit, në vitin e fundit kur kemi ekspozuar, unë kam fituar shpërblimin e parë të "Grafikës së Studentëve", "Grafikës së Studentëve të Jugosllavisë". Atëherë shpërblimi ishte organizimi i një ekspozitë personale në ekspozitën popullore "Grafika e Studentëve". Ashtu përfshiheshim ne.
- Ne bukalisht konkuronim me të gjitha Akademitë, Akademinë e Lublanës, Zagrebit. E Lublanës, Zagrebit, Sarajevës, Novi Sadit, Shkupit ndonjëherë, atëherë Shkupi nuk kishte Akademi. Këto ishin këto katër Akademi me të cilat ne shpesh konkuronim, përcjellnim kush çka po punon. Pra kjo ekzistonte jo vetëm nga fusha e grafikës. Natyrisht, kjo ndodhte edhe në fushën e pikturës, poashtu edhe nga skulptura, dhe të tjera.
- EK Këtu në Prishtinë nuk ka pasur Bienale të Grafikës?
- TT Sa më kujtohet mua nuk ka pasur Bienale të Grafikës, sepse ne ishin në zhvillim atëherë, për atë të duhet traditë. Pra viti i parë, dytë, i katërt ishin pak. Mirëpo, kryesisht, kryesisht vinin ato ekspozitat e mëdha këtu që të ekspozoheshin edhe studentët të cilët nuk kishin mundësi të shkojnë t'i shohin,
- të shkojnë në ekspozitë në Beograd, e të tjerë.
- EK Prej cilave qendra të Jugosllavisë kanë ardhur?
- TT Kryesisht prej qendrave të ndryshme. Edhe nëse ajo ishte ekspozitë Jugosllave e grafikës, ajo udhëtonte nëpër qytete prej nga vinin studentët, prej të gjitha vendeve. Do të thotë Lublana, Zagrebi, Novi Sadi, Beogradi dhe Prishtina. Të gjitha kemi qenë barabartë të forta, barabartët të mira.
- EK A mund të kthehem në vitin '74, pra kur është themeluar Akademia e Arteve. Si ka qenë provimi pranues, si jeni pranuar?
- TT Pas Shkollës së Lartë Pedagogjike siç tregova ata arritën kushtin për ta hapur Akademinë. Baza u krijua nga profesorët që tashmë ishin këtu. Ndërsa asnjë Akademi në botë, as ajo në Beograd, Novi Sad, as në Zagreb nuk ka mundur të themelohet pavarësisht pa ndihmën e ndonjëres nga Akademitë e vjetra. Ashtu janë themeluar Akademia e Beogradit, Akademia e Sarajevës. Më kujtohet Karamehmedović i cili vinte nga Beogradi të ligjërojë histori të artit. Njerëzit vinin në vitin e parë, vitin e dytë, dhe kështu, deri sa nuk është formuar ky kuadro. Asistentët të cilët kishin përfunduar në Beograd, ata vazhduan të punonin në Fakultet, kështu që nuk ndjehej ai vakuum i profesorëve kualitativ. Pra, thjesht gjithnjë ka pasur profesorë të mirë. Pra me profesorë të mirë dhe studentë të mirë gjegjësisht ka pasë konkurrencë të madhe të regjistrohesh në Akademi. Ishte një privilegj.
- EK Si vendosët të regjistroheni në grafikë?
- TT Unë shumë thjeshtë jam përcaktuar për grafikë, pasi që grafika... Unë grafikën si teknikë nuk e kam njohur. Unë jam përcaktuar për kurrështje. Mua më thonin që unë isha piktori më i mirë, që pikturoj shumë mirë, madje në atë kohë në Pejë kam punuar me shpakulla, me ato shpakullat japoneze të metalit, dhe ashtu edhe më quanin "Toma Shpakulla". Thjeshtë grafikën e kam regjistruar pasi që për

EK The New Generation of Artists of Kosovo {reads from his biography}?

TT These are the first exhibitions, those in which the members participated. Now I will tell you how people participated in those exhibitions. The first exhibition that we organized as young students from the Faculty of Arts or in the back then Academy of Arts, we mainly organized the first one, in the beginning it was with the members of ULUS, which later became ULUK.¹⁵ These were the associations, I will tell you later about this. I mean, the first exhibition that we organized here as young artists. We were five, six, four, depending on which year we were.

Since we were members, we had the annual exhibitions of the associations. It was the spring and autumn exhibitions. The spring exhibition, autumn... these weren't exhibitions with reviews, in fact followed by a text, they were simply exhibitions without a selection. That's when the exhibition career began. Whoever was ready could organize solo shows, whoever was hardworking, but mainly young people exhibited through group, collective shows, those who were members of the Association of Artists.

I have to bring to your attention that in Kosovo and Metohija, especially here in Pristina there were more associations. There was the Association of the Figurative Artists of Kosovo, there was the Association of Figurative and Applied Artists of Kosovo, then the Association of Pristina, the Figurative Artists of Pristina, so there were many of them, many associations and each one of them had certain politics... the way it was back then, somehow everyone was organized. Well, with the aim for the youth to have spaces to exhibit, show their work, and what in fact they were working towards, and for them to get motivated to work more, more... all the time... in order for them at one point to have their works hung next to their professor's and so on. It means, this gave them

courage and this is a good tradition of that time.

EK In which association were you?
TT I was part of all three of them. There was no association that I wasn't part of. Simply... now... I have to remember, you know it well that an association was opened here fifteen days ago, you know that soon... I am a member of it as well, after many years, I am a member of our associations in Pristina.

EK Can you tell us about the exhibitions you organized through the association?

TT In the beginning, I organized exhibitions through the association as I told you. Then I enrolled in post-graduate studies in Belgrade. I finished my master's studies with Professor Boško Karanović; a solo show had to be organized at the Faculty. This was as a graduation thesis that you selected for your own master's. Back then I already had a collection of forty of my graphics, I was in good shape, I was courageous, I had gained a kind of courage, I had gained it and I could have a solo show. And since '82, I began exhibiting in many places, cities, I would be part of many competitions and so on. So, I would exhibit my works especially in '82 when I finished my master's studies, when I thought that I could show independently, do solo shows everywhere, of course, with my graphics.

EK Was it, how to say, were graphic arts popular?

TT Graphic arts?

EK Were they in good shape?

TT So, so.

EK Can you tell us about that?

TT Graphic arts as techniques with other painting techniques, by graphic arts I mean also the drawings that were done earlier. Its roots are older. Let's not return... graphic arts were equally represented everywhere, also here, painting and sculpture as well. So, graphic arts are not something new, but they change all the time. The techniques have changed, they improve from wood cutting techniques, tinta graph-

mua ka qenë e panjohur, dhe kam dashur këtu të hulumtoj, të kuptoj çka është grafika. Po.

Pjesa e Dytë

EK Të flasim për ekspozitat tuaja. Kur i keni pasur ato, jo vetëm në Fakultet, disa ekspozita personale, kur i keni filluar ato?

TT I keni aty në biografi. Këto me radhë do t'i kujtoj. Mirë që u kujtove.

EK Gjenerata e Artistëve të Rinj të Kosovës {lexon nga biografia}?

TT Këto janë ato ekspozitat e para, në të cilat shkonin anëtarët. Tash do të iu tregoj se si merrej pjesë në ato ekspozita. Do të thotë ekspozita e parë të cilën e kemi organizuar ne këtu si të rinjë, studentë të rinjë të ndryshëm nga Fakulteti i Arteve, apo në të atëhershmen Akademi të Arteve, kryesisht e kemi organizuar të parën, dhe në fillim ishte si kurse me anëtarët e pranuar në ULUS, e cila më vonë u bë ULUK⁴. Ishin këto shoqatat, për këtë do t'iu tregoj më vonë. Do të thotë ekspozita e parë të cilën e kemi organizuar këtu si artistë të rinjë. Ne ishim pesë, gjashtë, katër, varësisht cili në cilin vit shkonte. Ajo ekspozitë natyrisht ka udhëtuar në Pejë, Prizren, Ferizaj, nuk e di Gjilan, në këto qendrat e mëdha të Kosovës dhe Metohisë.

Pasi që ishim anëtarë, ne kishim edhe ekspozitat vjetore të shoqatës. Ishte ajo e pranverës dhe vjeshtës. Ekspozita e pranverës, e vjeshtës... këto nuk ishin ekspozita me recension, në fakt me shkrime përcjellëse, thjeshtë ishin ekspozita pa seleksionim. Atëherë filloi [ekspozita]. Kush ishte i gatshëm mund të organizonte ekspozita personale, kush ishte i vyeshëm, kush mund të punonte. Pra këto vitet e para nuk ka pasur ekspozita të mëdha personale, mirëpo kryesisht paraqitëshin njerëzit e rinjë përmes [ekspozitave] kolektive, grupe që ishin anëtarë të Shoqatës së Artistëve.

Më duhet ta kujtoj që, që në Kosovë dhe Metohi, gjegjësisht këtu në Prishtinë ka pasur më shumë shoqata. Ka qenë Sho-

qata e Artistëve Figurativ të Kosovës, tani ishte Shoqata e Artistëve Figurativ dhe Aplikativ të Kosovës, më pas Shoqata e Prishtinës, Artistët Figurativ të Prishtinës, kështu kishte shumë prej tyre, shumë, pra të këtyre shoqatave ku secili udhëhiqte ndonjë politikë siç kanë qenë rëndom atëherë... të gjithë disi organizoheshin. Pra në qëllimin e asaj se të rinjtë të kenë ku të ekspozojnë, t'i tregojnë punët e tyre, dhe çfarë në të vërtetë po punojnë, që të motivohen dhe të punojnë më shumë, që më shumë... tërë kohën... që në një moment t'i ketë punët e tyre [të ekspozuara] pranë profesorit të tyre, dhe kështu me radhë. Do të thotë kjo u ka dhënë guxim, dhe kjo është traditë e mirë e cila ka qenë në atë kohë.

EK Në cilën shoqatë keni qenë ju?
TT Unë kam qenë në të trija shoqatat. Nuk ka pasur shoqatë në të cilën nuk kam qenë. Thjesht... tashti... më duhet ta kujtoj, dhe ju mirë e dini që para 15 ditëve është hapur këtu një shoqatë, e dini që së shpejti... dhe unë jam anëtar këtu, pas shumë vjetëve unë jam anëtar i shoqatës tonë në Prishtinë.

EK A mundeni me na tregu rreth ekspozitave që i keni pasë përmes shoqatës?

TT Pra në fillim i kam pasur përmes shoqatës siç tregova. Më pas regjistrova studimet pasdiplomike në Beograd. Unë i kam bërë ato te Boško Karanović, studimet e magjistraturës, në fakultet duhej organizuar ekspozitën personale. Kjo ishte si punim diplome që e përzgjedhje vet për magjistraturë. Atëherë i kisha bërë mbi 40 grafika të mijat, isha në formë të mirë, kisha guxim, e kisha fituar njëfarë guximi, e kisha fituar dhe mund të kisha ekspozitë personale. Dhe që nga '82—ta kam filluar të ekspozoj në më shumë vende, qytete, merrja pjesë në shumë konkurse e të tjerë. Pra i ekspozojsha punët e mija sidomos në vitin '82, kur përfundova studimet e magjistraturës, kur e mendoja që mund të paraqitem i pavarur në ekspozita personale çdo kund, natyrisht me grafika.

EK A ka qenë, si ta them, a ka

ic arts and other techniques that are used even nowadays. And it is a big field, a voluminous book that... it has to be considered for historiography, Xhevat Hoxha has written an extraordinary book on techniques of graphic arts, which includes the work and techniques from all the time periods to Japanese graphics.

EK How did you decide to go to Belgrade?

TT But I didn't go...

EK You didn't go?

TT Yes, I never left.

EK A—ha. I see.

TT I only finished my post—graduate studies in Belgrade. I never... I returned.

EK A—ha. I thought that you stayed there during your studies.

TT I travelled a lot. Before '95 they invited me to come to the Faculty from the University, I never wanted to become a professor. I dealt with projects, I was an interior designer for the developing company Kosovodrvo [Kosovo Wood] for a long time working in organizations making advertisements, propaganda and everything else, and so on. This is what I am attracted to, this was more interesting and because of that I travelled a lot.

EK What did you do after your graduation?

TT After my graduation? I worked. I got my salary from the business sector, and I did graphic arts out of love, I was not only connected to figurative art, respectively to graphics, but I simply only lived from business work, and when this system failed and I don't know what else to do, then I moved on and they accepted me in '95 as an assistant professor at the Faculty of Arts. First, I was an assistant professor of the graphic arts course and so on. So, since 1995 as an assistant professor, I have been engaged in education.

EK How did your works end up in Gallery's collection? What do you remember?

TT Every artist, I am talking about

the older and more stoic ones, the best ones. The Gallery of Arts had money to buy works from the solo shows and collective ones. Some of the commissions looked at the works and said, "Eh, this is a good work. Let's buy two of them, two works for our collection." And this is how the Gallery of Arts formed its collection of graphics.

EK In which year did they buy yours?

TT I don't exactly remember the year, but they must have bought them from an exhibition organized by the association that was held in spring or autumn, or from my solo show, I really don't remember. But I know that back then, however, art was more valued and respected compared to nowadays. Nowadays, artists have to take care of everything on their own. Unfortunately, that's how it is.

EK What were your relationships with Albanians in those years? Were there inter—ethnic tensions?

TT At that time? Nobody could even dream of those tensions in that way. We were all the same. Even today when we meet as colleagues, we are friends. We have normal lives. We hang out, we hang out even today.

EK No, I only asked. Do you still go to exhibitions?

TT Yes, now I am... I go to exhibitions. I follow the work of my colleagues in order to know how they work. Recently maybe they awakened a little. They managed to focus on themselves and work. Different from the bad days, and I have to mention this, people have started to understand that politics don't mean a thing... this is how it is understood and it leaves its marks on you. Maybe earlier exhibitions were from well—qualified artists... we have artists, an artist is an artist. But there are artists who followed the national line with some symbols that weren't necessary for painting.

They didn't do it until then, but they started flirting [with

- TT qenë e popullarizime grafika?
Grafika?
- EK A ka qenë në një gjendje të mirë?
- TT Ashtu, ashtu...
- EK A mundeni për këtë të na flisni?
- TT Po grafika si teknikë me teknikat tjera të pikturës, me grafikë po nënkuptoj edhe vizatimet të cilat janë bërë më herët. Pra rrënjët i ka më herët. Të mos kthehemi... grafika paralelisht ka qenë e përfaqësuar çdokund, po edhe këtu tek ne, poashtu edhe piktura dhe skulptura. Kështu që grafika nuk është diçka e re, mirëpo ndërron tërë kohën. Kanë ndërruar teknikat, përmirësoshin teknikat prej premjeve në dru, këtyre tintë grafika edhe teknikave tjera të reja të cilat përdoren edhe në ditët e sotme. Dhe një fushë e madhe, një libër voluminoz i cili... duhet shikuar për historiografi, Xhevat Hoxha ka shkruar një libër të jashtzakonshëm për teknikat e grafikës i cili përfshinë mënyrat e punës që nga, që nga të gjitha kohërat, deri te grafika japoneze themi.
- EK Si keni vendosur që të shkoni në Beograd?
- TT Po unë nuk kam shkuar...
- EK Nuk keni shkuar?
- TT Po unë kurrë nuk jam larguar nga këtu?
- EK A—ha. Ashtu.
- TT Unë vetëm kam përfunduar studimet pasdiplomike në Beograd. Unë kurrë nuk kam... jam kthyer...
- EK A—ha, unë mendova që aty keni qëndruar përgjatë studimeve.
- TT Unë kam udhëtuar shumë. Unë para vitit '95 më kishin thirrë nga Universiteti që të vij në Fakultet, unë kurrë nuk kam dashur të merrem me punë prej profesori. Unë jam marrë me projekttime, kam qenë enterierist për kompaninë në bërje "Kosovodrho" [Druri i Kosovës] për shumë kohë në organizata duke bërë reklama, propaganda dhe të gjitha, dhe kështu me radhë. E tërë kjo më tërheq mua, kjo ka qenë shumë më interesant dhe për shkak të kësaj kam udhëtuar shumë...
- EK Çfarë keni bërë pas diplomimit?
- TT Pas diplomimit? Kam punuar. Rrogën e kisha nga biznesi, ndërsa grafikën e bëja nga dashuria, pra nuk kam qenë i lidhur vetëm me artin figurativ, gjegjësisht vetëm me grafikën, mirëpo thjeshtë vetëm kam jetuar nga biznesi. Dhe kur dështoi ky sistem dhe s'di çka tjetër, atëherë u barta, atëherë më '95 më pranuan në Fakultet të Artit si docent. Menjëherë kam qenë docent i grafikës e kështu me radhë. Pra që nga 1995 docent, e deri në këtë vit akademik unë jam në arsim.
- EK Si kanë përfunduar punët e juaja në koleksion të Galerisë? Çka ju kujtohet?
- TT Po të gjithë artistët, po them nga ata më të vjetrit, më të qëndrueshmit, më të mirët, Galeria e Arteve ka pasë mjete të blejë punë, nga ekspozitat personale dhe atyre grupore. Disa nga komisionet i kanë shikuar punët dhe ka thënë, "Eh, tash ky është një punim i mirë. Po i blejmë dy, dy punime për koleksionin tonë". Dhe kështu Galeria, Galeria e Arteve këtu e ka bërë koleksionin e saj të grafikës.
- EK Në cilin vit i kanë blerë tuajat?
- TT Nuk më kujtohet cili vit, por me siguri i kanë blerë nga ndonjë ekspozitë e shoqatës që mbahej në pranverë apo vjeshtë, apo nga ekspozita personale, njëmend nuk më kujtohet. Mirëpo e di që atëherë, megjithatë arti ka qenë më shumë i respektuar dhe çmuar në krahasim me sot. Sot artistët duhet vetë të përkujdesen për gjithçka. Fatkeqësisht ashtu është.
- EK Çfarë kanë qenë raportet me shqiptarë në ato vite? A ka pasë tensione ndëretnike?
- TT Në atë kohë? Po nuk e kemi... askush nuk ka mundur as t'i imagjinojë ato tensione në atë mënyrë. Ne kemi qenë të gjithë të njëjtë. Edhe sot kur takohem me kolegët e mi, ne jemi miq. Bëjmë jetë normale. Shoqërohemi, edhe sot shoqërohemi.
- EK Jo veç të pyeta. A i përcjellni ende ekspozitat?

nationalism]... I believe that there is no flirting in art. You either are or you aren't. But I feel good that for what I've seen until today, I haven't noticed anyone who wants to push forward, who wants to become an artist in service of the state. There were artists in service of the state before, they were directors, painters, sculptors and so on. But an artist is an artist. They should express their poetics, no matter the outside situation, circumstances. You are in your atelier, you simply work on what you want to transmit from yourself to the canvas or paper, or whatever.

EK How was it when you started working here? How was the Gallery back then from 1995?

TT I am here... I don't know, I guess I have written the year from which I have been here. I've been here since '86, '87, I don't know, I've been part of this Gallery since Ljubiša Tanasković was a director. Hilmija Čatović¹⁶ was the president of the council of the Gallery. I was a member. I spent so much time in this Gallery and here we had all the exhibitions that... {phone rings} Alright, I will turn it off now.

EK Hilmija Čatović was also a member?

TT A member, a member of the Gallery. I don't remember the exact year when I first got involved to help with the work, the organizing of exhibitions and so on. But I know that it was after Ljubiša Tanasković became director of the Gallery. I believe that Blerim [Luzha] was director before him, I don't remember these details. But that moment, together with Hilmija Čatović, I remember that time very often. Zoran Karalejić¹⁷ was here too. We were members of the council of the Gallery. And when I was involved, I wasn't only a member or an artist, but I also worked on the design of the catalogues of every exhibition that was organized here. And the last project that we worked on, which unfortunately couldn't get done, was the catalogue of the permanent exhibition, which was planned to be set up on the second

floor. A special exhibition, a permanent exhibition.

EK That didn't happen at all?
TT It was planned, everything was ready but then the famous '99 came, which destroyed everything, all the goals that we...

I don't know now, if a permanent exhibition exists, a permanent one or if it is planned that way for Pristina to have a permanent exhibition, so that the expectation wouldn't be for temporary exhibitions... for the exhibition to be there, a permanent exhibition so that artists not only from Kosovo and Metohija could come, but also foreign artists, from Albania, I don't know, other countries from which the Gallery collected works. A collection of good works, like the one in the Museum of Belgrade.

EK Yes.
TT And yes, I don't know if the moment has come, if it will be done, what are the plans of the management of the Gallery, I don't know, but that's how it used to be back then.

EK Can you tell us more about the '90s, because we had no access, we didn't have the chance since we had no access?
TT To see them?

EK Access. We didn't have access.
TT Do you have...

EK We had no access there. Can you tell us what happened in the Gallery? Did it have a more nationalist character, could it be...
TT Felt, right?

EK Yes, yes.
TT As far as exhibitions go, I remember that there were good exhibitions coming here. I remember that during, I don't remember the year, but also visual artists from Tirana, from Albania showed their work here. Back then, at that time, it was a pure realism, very pure. And a very quality approach to realism.

EK At what time? In the '90s?
TT I think that yes, I don't remember what year it was, but it was before the war. There

16
Hilmija Čatović (1933—2017) was born in Skopje, Macedonia. He studied painting at the Academy of Applied Arts in Belgrade in 1957 under the mentorship of Vinka Grdana, with whom he also did his Master's degree in 1980. He was the Dean of Faculty of Arts in Pristina, Kosovo and Faculty of Arts and Design in Niš and Novi Pazar, Serbia.

17
Zoran Karalejić (1937) was born in Prizren, Kosovo. He studied sculpture at the Academy of Fine Arts in Pristina and Belgrade. He worked at the Faculty of Fine Art in Pristina until 1999. During the Milosević regime, his artistic practice was politicized. Though he was primarily a modernist sculptor, in the '90s he was commissioned to do many realist statues of Serbian national heroes and intellectuals, such as the Vuk Karadžić statue placed in front of the Faculty of Philology in Pristina.

TT Po tash, unë jam... i përcjelli ekspozitat, mjaft ekspozita përcjelli. Përcjelli punën e kolegëve të mi që të shoh se si punojnë. Kohëve të fundit ndoshta janë zgjuar pak. Mandej kanë arritur aty që t'i përkushtohen vetës dhe të punojnë. Për dallim prej atyre viteve të këqija, të këqija edhe për t'i përmendur, njerëzit kanë filluar ta kuptojnë që nga politika nuk ka asgjë. Kjo kështu kuptohet dhe lë gjurmë në ty.

Ndoshta ekspozitat më herët kanë qenë nga artistë të ndër-tuar mirë, e them artistë... kemi artistë, artisti është artist. Mirëpo ka artistë të cilët kanë anuar me motive, të cilët ndoshta kanë qenë në ndonjë linjë nacionale, me disa simbole të cilat nuk kanë qenë të nevojshme për pikturë. Deri atëherë nuk e kanë bërë, por kanë filluar të flirtojnë... mendoj që në art nuk ka flirtim. Ose je ose nuk je.

Mirëpo më vjen mirë që nga çka kam parë deri më sot nuk kam vërejtur që dikush dëshiron të shtyjë tutje, që dëshiron të bëhet artist në shërbim të shtetit. Më parë ka pasë artistë në shërbim të shtetit të cilët kanë qenë regjisorë, piktorë, skulptorë e me radhë. Mirëpo, artisti është artist. Ai duhet poetikën e vet ta shpërfaqë pavarësisht situatës jashtë, rrethanave. Ti je në atelenë tënde, thjeshtë punon atë që dëshiron ta bartësh prej vetës në pëlhurë apo letër, apo çkado.

EK Si ka qenë këtu kur keni filluar të punoni? Si ka qenë Galeria atëherë nga viti 1995?

TT Po unë këtu jam... nuk e di, më duket se e kam shkruar prej cilit vit jam këtu. Diku prej '86—tës, '87, nuk e di, në këtë Galeri qysh kur është vendosur si drejtor Ljubiša Tanasković, kur ai ishte këtu drejtor. Hilmija Ćatović⁵ president i Këshillit të Galerisë. Unë kam qenë anëtar. Në këtë Galeri kemi kaluar shumë kohë dhe këtu jemi shoqëruar dhe të gjitha ato ekspozita të cilat kanë... {dëgjohet telefoni}. Mirë do ta ndali tash këtë.

EK Hilmija Ćatović ka qenë

poashtu anëtar?

TT Anëtar, anëtar i Galerisë. Nuk më kujtohet viti saktë kur jam përfshirë për herë të parë të ndihmoj rreth punëve, organizimit të ekspozitave e tjerë. Mirëpo e di që ka qenë pasi që Ljubiša Tanasković është bërë drejtor i Galerisë. Mendoj që para tij ka qenë Blerim [Luzha] apo nuk e di, nuk më kujtohen këto detale. Mirëpo ai moment së bashku me Hilmija Ćatović më kthehet shpesh. Zoran Karalejić⁶ ka qenë këtu poashtu. Ne kemi qenë anëtarë të Këshillit të Galerisë. Me përfshirjen në vazhdimësi, nuk isha më vetëm anëtar apo artist, por i punoja edhe dizajnet e katalogjeve e të gjitha ekspozitave të cilat organizoheshin këtu. Dhe projekti i fundit i cili është bërë, fatkeqësisht nuk është realizuar, ai ka qenë katalogu i ekspozitës permanente i cili është planifikuar që të vendoset në katin e dytë. Një ekspozitë e veçantë, pra një ekspozitë permanente.

EK Ajo nuk ka ndodhur fare?

TT Ajo ishte në plan, gjithçka është bërë gati, por më pas erdhi viti i famshëm '99, i cili i shkatërroi të gjitha, të gjitha ato qëllime të cilat janë kusht... Nuk e di çfarë tash, nëse ekziston ekspozita permanente apo nëse është planifikuar të jetë që Prishtina të ketë një ekspozitë permanente, që pritjet të mos jenë në ekspozitat [e përkohshme]. Që ekspozita të jetë aty, një ekspozitë permanente që të vijnë artistë jo vetëm nga Kosova e Metohija, mirëpo edhe artistë të huaj, nga Shqipëria, nga nuk e di, shtete tjera ku janë, prej vendeve nga ka mbledhur Galeria punime. Pra një fondus i punëve të mira, shembull siç është ai në Muzeun e Beogradit.

EK Po.

TT Eh pra, nuk e di nëse ka ardhur momenti, nëse do të bëhet, cilat janë planet sot nga menaxhmenti i Galerisë, nuk e di, por atëherë ashtu ka qenë.

EK A mundeni ma shumë të na tregoni për të '90—tat, sepse ne nuk kemi pasur qasje, nuk e kemi pasur rastin, pasiqë nuk kemi pasur qasje?

5
Hilmija Ćatović (1933—2017) u lind në Shkup, Maqedoni. Ai ka studiuar pikturën në Akademinë e Arteve të Bukura në Beograd më 1957 te profesori Vinka Grdana, tek i cili ka magjistruar më 1980. Ai ishte dekan i Fakultetit të Arteve në Prishtinë, dhe në Fakultetin e Artit dhe Dizajnit në Nish dhe Novi Sad.

6
Zoran Karalejić (1937) u lind në Prizren, Kosovë. Ai studioi skulpturën në Akademinë e Arteve në Prishtinë dhe Beograd. Ai ka punuar në Fakultetin e Arteve në Prishtinë deri më 1999. Përgjatë regjimit të Milosevićit, praktika e tij artistike është politizuar. Edhe pse parësisht kishte qenë skulptor modern, në vitet e '90—ta ishte komisionuar të punojë skulptura të intelektualëve dhe heronjëve kombëtar serb të cilat ishin realiste në qasje, siç ishte busti i Vuk Karadžić i vendosur në oborrin e Fakultetit Filologjik në Prishtinë.

was a very quality exhibition where we had their artists as our guests. We had to return the visit, I am aware that I was part of a generation... there was Rexhep Ferri, I don't know, Muslim unfortunately was not among the living. We had to go to Tirana for a visit. We had very correct relationships, without political interventions. Without political influences, fortunately. Back then, art was simply...

EK There were no politics in art?
TT No. Art has... I am talking about art, everything else is propaganda, design I guess, but I am saying that art is not. At least I didn't see that {something falls}. Here it is, here it is (laughs). I am saying that at least I didn't see something like that. Maybe there was someone, maybe someone saw something like that, but I didn't.

EK The person you mentioned, Zoran Karale...!?
TT Karalejić.

EK Yes, him. I remember that his style was modernist, but it changed entirely. During the '80s he was quite abstract, while in the '90s his style became more and more concrete, like the sculpture of Vuk Karadžić¹⁸ [formerly in front of the Faculty of Philology], actually quite nationalistic, which was very realist in style. For this reason I am just asking if the politics was felt in art?

TT I will tell you now. As far as calligraphy or sculpture goes, Zoran, you mentioned Zoran Karalejić, he had, his poetics were something different from abstract shapes... birds that in fact were very similar to the work of his professor Çavdarbasha,¹⁹ who worked on his sculptures in the same style. But Çavdarbasha and Zoran Karalejić worked on sculptures that were commissioned by others. They worked for the League of Prizren, or the memorial of Vuk Karadžić, Miloš Lazar and so on. I mean these were commissions that were done by the sculptor, while their poetics were something else, if you consider it that way. That was simply a commission.

Since he worked on the sculpture of Skanderbeg,²⁰ he worked a very good monument, but he worked on something else as a vocation. Their poetics are something else. They cannot be felt in this sense, this was simply a commission.

EK Yes, I decided to ask you since...

TT But no, no, to explain that this was present in other things as well. For example, we had it in applied arts, for example when they asked for plaques that fit certain congresses for certain goals and so on. This is different, but it is different when you work on something else.

EK Yes.
TT Shyqri Nimani²¹ for example, the first graphic artist who was the best at that time, he did many of those things, but I didn't notice nationalism in his works. But the banner of Hotel Kasta let's say, it was back then in its time, I remember some of the shows, he designed them based on the script, that part. I don't see nationalism there. It can be something poorly executed artistically, and it bothers you. But when it is artful, it cannot bother you. The birds, the birds... I don't know what else... the partisan star.

EK I saw this when I browsed a webpage. There is not enough access to their works, I am not only talking about Serbs, but that period is poorly documented.

TT It is true, it is true.

EK At that time. I am not only talking about...

TT No, no, no...

EK They are not documented. But I found a webpage where his work was exposed. His work was completely different in the '80s, and I am saying this since his art was exposed in public space.

TT Yes...

EK There was a big difference between what he did in the '80s and in the '90s... Was there any, did the quality decrease with the new regime? Did the approach change?

18
Vuk Karadžić (1787—1864) was a Serbian philologist and linguist who was the major reformer of the Serbian language. He is known as the father of Serbian folklore studies.

19
Agim Çavdarbasha (1944—1999) was born in Pejë, Kosovo. He was a Kosovo Albanian sculptor who graduated from the Academy of Applied Arts of Belgrade and the Academy of Arts of Ljubljana. Çavdarbasha was a major influence on contemporary sculpture in Kosovo. He was a member of the Academy of Figurative of Arts of Kosovo and later of the Academy of Science and Arts.

20
Gjergj Kastriot—Skanderbeg (1405—1468) was an Albanian nobleman and leader. Taken hostage as a boy by the Ottomans, he served the Empire until 1443 when he became the Chief of the League of Albanian People in the League of Lezhë. He led a resistance to the Ottoman Empire for the next 25 years until his death, and is considered a model of Christian resistance against Ottoman Islam throughout Europe. He is the greatest Albanian national hero.

21
Shyqri Nimani (1941) was born in Shkodër, Albania. He is a Kosovo—based graphic designer and professor who graduated from the Academy of Applied Arts in Belgrade. Nimani is known as one of the first professional Albanian graphic designers; he is also one of the founders of the Graphic Design department at the Faculty of Arts, University of Pristina and one of the first directors of the National Gallery of Kosovo.

- TT T'i shihni?
- EK Qasje. Nuk kemi pasur qasje.
TT A ju keni...
- EK Nuk kemi pasur qasje këtu. A mundeni me na tregu çka ka ndodhë në Galeri? A ka pasë [karakter] më nacionalist, a ka mund të...
TT Të ndjehet ajo?
- EK Po, po.
TT Sa u përket ekspozitave, mua më kujtohet se ka pasur ekspozita të mira të cilat vinin. Madje më kujtohet viteve, nuk më kujtohet cilat vite, por janë paraqitur artistët pamor të Tiranës, gjegjësisht nga Shqipëria. Një ekspozitë mjaft kualitative ka qenë ajo. Atëherë në atë kohë ka qenë një realizëm i pastër, shumë. Dhe një qasje mbi realizmin shumë kualitative.
- EK Në cilën kohë, vitet e '90—ta?
TT Po mendoj që po, nuk më kujtohet në cilin vit ka qenë, por ka qenë para luftës. Ka qenë një ekspozitë jashtëzakonisht kualitative me ç'rast artistët e tyre kanë qenë mysafir këtu. Ne është dashur t'ua kthejmë vizitën, i vetëdijshëm jam që kam qenë me gjeneratën... ishte Rexhep Ferri, nuk e di, atëherë fatkeqësisht më nuk ishte gjallë Muslimi. Ne është dashur të shkojmë atje për vizitë në Tiranë. Ne kemi pasur raporte shumë korrekte, pa ato ndërhyrjet politike. Pra ndikimet politike, që për fat, nuk ka pasur. Arti atëherë ka qenë vetëm...
- EK Politika nuk ka qenë në art?
TT Jo. Arti ka... po flas për art, të gjitha të tjerat janë propagandë, dizajni me gjasë [po], por po flas që arti jo. Të paktën unë nuk kam parë {bie diçka}. Këtu është, këtu është (qeshë). Them të paktën unë nuk kam parë. Ndoshta ka qenë dikush, ndoshta kanë parë, por unë jo.
- EK Atë njeriun që e përmendët, Zoran Karale...?
TT Karalejić.
- EK Po atë. Mua më kujtohet që stili i tij në skulpturë ka ndryshuar krejtësisht. Përgjatë '80—tave ai ka qenë bash abstrakt, ndërsa përgjatë viteve '90—të stili i tij më shumë e më shumë bëhet konkret, si skulptura e Vuk Karadžićit, në fakt shumë nacionaliste, shumë realist në stil. Për këtë arsye ju pyeta se a është ndjerë politika në art? Tash do të ju tregoj. Sa i përket kaligrafisë, apo skulpturës, Zorani, ju e përmendët Zoran Karaljejić, ai ka, poetika e tij ka qenë diçka krejt ndryshe nga format abstrakte... ata zojtë e tjerë, çka në të vërtetë i kanë përngja punës së profesorit të tij [Agim] Çavdarbashës, njëjtë i ka punu skulpturat e veta. Mirëpo edhe Çavdarbasha edhe Zoran Karaljejić kanë pasur oferta që të punojnë skulptura. Nëse është punuar për Lidhjen e Prizrenit, apo është punuar busti i Vuk Karadžićit, Miloš Lazarit e të tjerë. Do të thotë këto janë komisionime që i bëhen skulptorit, ndërsa poetika e tyre është diçka tjetër, nëse e konsideroni ashtu. Ajo është thjeshtë një komisionim.
- Meqë e ka punuar skulpturën e Skenderbeut, e ka realizuar një monument të mirë, mirëpo me vokacion punon diçka tjetër. Poetika e tyre është diçka tjetër. Në këtë kuptim nuk ndjehet, kjo është vetëm komisionim.
- EK Po, unë vendosa me ju pyet meqenëse...
TT Por jo, jo, që ta sqaroj kjo ka qenë e pranishme edhe në gjëra tjera. E kemi pasur për shembull në artet aplikative, shembulli është kanë kërkuar pllakat i cili i përshtatet kongreseve të caktuara, për qëllime të caktuara dhe tutje. Kjo është ndryshe, por ndryshe është kur punohet diçka tjetër.
- EK Po.
TT Shyqri Nimani për shembull, artisti grafik i parë, i cili ka qenë grafisti më i mirë në atë kohë, edhe ai ka bërë shumë prej këtyre gjërave, mirëpo unë në të nuk kam vërejtur ndonjë nacionalizëm. Mirëpo pllakati i "Hotel Kasta" themi, dikur ka qenë në kohën e vet më kujtohen disa nga shfaqjet, ai e ka dizajnuar atë duke u nisur nga skenari gjegjësisht atë pjesë. Këtu nuk shoh ndonjë nacionalizëm. Mund të jetë diçka e papërpunuar artistikisht, dhe

TT I say so, because for example if I take into account my artist colleagues who now work and live here, who are professors at universities, I follow [their work] as a colleague from the days of our studies up to now. I haven't noticed them flirting with politics and power. They simply did their art. Of course with time, their poetics have improved, they did not change but they have improved.

They come to a point of exhaustion and brings them to a more mature series of works. But people go from one cycle of works to another that is the same but not one hundred percent, simply a transitory phase. As if I don't want to drink clean water, now I want to add some wine, then I will drink one spritz, later I will exclude water and will only drink wine. But this only happens once to the troubled artists... and it's over.

Back then maybe we were more aware, simpler, but with stronger messages. This is the path which the artists should... I am talking about the ones I know. There are artists who were gone, overcome and wanted to become something in the kingdom as we say, let's flirt with the ruling power and I will become a patriot in my own way, but we shouldn't endorse that element. It interrupts, it interrupts art. This is how it is.

EK What kind of generation are you, I am talking about the generation of artists?

TT My generation, very little, it could be that we had informal relations, but... for example here is Skënder Idrizi, he lives in Prizren, Agim Salihu, do you know him? Here is Shaip Çitaku, Kamuran Goranci, here is... I don't know, I don't remember more of the colleagues with whom we still meet and hang out and so on. This is the generation I am talking about. We were all one and the same, artists. We all traveled together, supplied with materials together. Back then there was no materials like nowadays. Talens [shop] is here, they also had a small shop back then

but I see how it has expanded today into a big and good store.

Now it is much easier to supply [materials], it wasn't like this before. We would bring them from Poland and Bulgaria. It was terrible, getting supplies, canvas, specific materials and glues and so on, and so on. I mean, the first generation was strongly connected. We are all connected to each other. There was no envying. We simply... those who looked at our work and then those who had taught us. This is literally how it was. We wanted to become what we wanted. I believe that we have become someone and achieved something in our lives.

EK Do you have an art scene...?
TT Say it.

EK Is there an art scene in the Serbian community that is important for the artists?

TT Yes, fortunately there are many artists. Thank God there is a high number of artists. There is a high number of artists. There are more associations as well, even though nowadays associations aren't that popular. People depend more on themselves. They come and go, where do they go? And what is interesting, unfortunately, nowadays you can buy high quality works for very cheap. This is the Mecca for the collectors, they can buy with little money. One cannot make a living from art. Back then we could make a living from art.

EK How is it at the [art] school in Zvečan?

TT Yes...

EK What can you offer them?

TT Like this. Look, after '99 when the faculties were moved from Pristina, I mean the University of Pristina moved, every faculty moved. The Faculty of Arts was in Varvarina, a place near Kruševac, and then it returned to Zvečan in 2001. Zvečan is a place near Mitrovica, if you know, that is the miner's neighborhood. This is where politics sent us, to Varvarina, and politics returned us to Zvečan. We have already started working.

- pengon. Mirëpo kur është mirë e punuar artistikisht kjo nuk mund të pengojë. Herë zojtë, zojtë... nuk di çka tjetër... ylli i partizanit.
- EK Këtë e kam pa kur kam shkuar te një faqe. Nuk ka shumë qasje në punët e tyre, këtu nuk po flas vetëm për serbët, por kjo periudhë e tërë është pak e dokumentuar.
- TT Ashtu është, ashtu është.
- EK Në atë kohë. Po flas vetëm për...
- TT Jo, jo, jo...
- EK Nuk janë të dokumentuara. Por rashë në një web—faqe ku ishte e prezantuar puna e tij, pra në atë faqe. Aty puna e tij ishte krejtësisht ndryshe në të '80—tat, dhe këtë e them pasi që arti i tij ka qenë, është ekspozuar në hapësirë publike.
- TT Po...
- EK Ka qenë një dallim i madh në mes të asaj që ka punuar në të '80—tat, nga ajo që ka punuar në të '90—tat... A ka qenë ndonjëri... a ka ra kualiteti me ardhjen e regjimit të ri? A ka ndërru qasja?
- TT Them se, tash për shembull t'i numëroj kolegët e mi artistë, të cilët tash, të cilët jetojnë dhe punojnë këtu, të cilët janë profesorë në fakultete, e përcjelli [punën e tyre] si kolegë qysh nga ditët studentore deri sot. Nuk e kam vërejtur që ata kanë flirtuar me politikën dhe pushtetin. Ata thjeshtë e kanë bërë artin e tyre. Normal që me kohë ajo poetika e tyre është përpunuar, nuk ndryshon por përpunohet. Vijnë deri te ngopja dhe deri te ciklet më të maturuara. Tash njeriu kalon prej një cikli, në ciklin tjetër që është i njëjtë por jo njëqind përqind, por thjesht një fazë kaluese. Kinse nuk dua të pij ujin e pastër, tash do t'ia shtoj pak verë, apo, më pas do ta pij një spritz, më vonë do ta përjashtoj ujin, do të pij vetëm verë. Por kjo ndodh një herë te artisti i shqetësuar... dhe e përfundon.
- Atëherë ndoshta kemi qenë më të vetëdijshëm, më të thjeshtë, mirëpo me porosi më të fuqishme. Ky është ai shtegu të cilin artistët duhet ta... po
- flas për ata që i njoh. Ka artistë të cilët kanë qenë të shkuar, të tejkualuar dhe që të bëhen diçka në mbretni që thuhet, hajde po flirtoj me pushtetin dhe do të bëhem patriot në mënyrën time, por nuk duhet të përforcojmë atë element. Pengon, i pengon artit. Ashtu është kjo.
- EK Cila gjeneratë jeni ju, e kom fjalën për gjeneratën e artistëve?
- TT Po gjenerata ime, shumë pak, ndodh që nuk kemi pasur raporte formale, por po... ja këtu është Skënder Idrizi, ai jeton në Prizren, Agim Salihu, a e njihni? Këtu është Shaip Çitaku, këtu është Kamuran Goranci, këtu është, nuk e di nuk më kujtohen më shumë nga ata kolegë që edhe sot takohemi, shoqërohemi e tutje. Kjo është ajo gjeneratë. Të gjithë kemi qenë një dhe e njëjta, artistë. Të gjithë kemi udhëtuar së bashku, furnizuar me materiale së bashku. Atëherë nuk ka pasur materiale siç ka sot. "Talensi" është këtu, edhe atëherë e ka pasur një dyqan të vogël, tash e shoh se si është zgjeruar në një librari të madhe dhe të mirë.
- Tash është shumë më lehtë të furnizohesh, më parë nuk ka qenë. I binim nga Polonia, Bullgaria, nga të gjitha ato mjedisë. Ka qenë tmerr furnizimi me mjete, pëlhurë, materialin e përpunuar, tutkallin e përpunuar, e tjera, e tjera. Do të thotë gjenerata e parë është jashtëzakonisht shumë e lidhur. Të gjithë ne jemi të lidhur me njëri tjetrin. Nuk ka pasur xhelozë. Thjeshtë kemi... ata që na shikonin [punët] më pas dhe ata të cilët na kishin mësuar. Bukfalisht ashtu është. Ne kemi dashur të bëhemi atë që e kemi dëshiruar. Mendoj që jemi bërë dikushi dhe diçka në jetë.
- EK A keni skenë të artit...?
- TT Thuaje.
- EK A ka në komunitetin serb skenë artistike, që është me rëndësi për artistë?
- TT Po, për fat ka shumë artistë, falë Zotit që ekziston një numër i madh i artistëve. Një numër i madh i artistëve është. Tash ka më shumë prej atyre

It was very difficult in the first and second year, when I was elected as its dean in 2001. We had big problems with art supplies, with the space.

It was easy holding a lecture in the auditorium, but it wasn't easy to build an atelier for the students, where the students would go to learn painting, sculpture, graphic arts, graphic design? The first two—three years were terrible, even though the situation got better with time, but never good enough. Art was never a priority, culture in general. So, students managed independently, they took care of different art supplies. It was very difficult.

EK Where do they find the motivation to work and study?

TT Students as students. They want to study, to enroll in the Faculty of Arts, in these four departments, five or more, not to count the departments now but they want to enroll in the School of Arts. Just as I did because I wanted to have this wish come true and I wanted to challenge myself in art. Art is a privilege, a human privilege. When you say that you are an artist, it isn't easy when they look at you and say, "For God's sake, he is an artist." You know what I am saying? However, this is in the hands of God, God gives you the talent, but you have to confirm it with work.

Students who come there are from all around. Students at the School of Arts in Peja were from all around as well, from Kosovo, Montenegro and Serbia. It means that this was, there were movements from all around. Just like it is nowadays in the Faculty in Mitrovica, same in Zvečan, students come from all around, from Vranje, Niš, there exists a kind of movement. People can travel wherever they want, however they want.

EK Did you exhibit in any place after 2001?

TT I didn't exhibit much after 2001, because it is not easy to create a workshop for graphic arts. One can work on paint-

ings, canvas, palettes and colors, but doing graphic arts is more complicated. I started returning to it in 2002 and 2003 and started working in graphic arts, digital graphic arts. Since 2001, 2002 I exclusively work in digital printing, digital graphic arts. Of course, the poetics is the same as it used to be, but the technique, respectively, the method is different. The presentation is very different compared to graphic plaques. So, in the last fifteen years, maybe less, for fifteen years I've been exclusively doing digital graphic arts.

I believe that this, I want, I will talk with the director here to organize a solo show of graphic arts. I am ready to do it, I want to show people what I am working on.

EK Would you like to tell us how your life is, how has it changed because of the...

TT Situation that used to be?

EK ... the situation? If you want?

TT No, no, until... every change, the changing of the place, the way of living, it is not easy to adapt and come to terms with a new space. Just imagine moving from an apartment to another how hard it is to adapt. The artist, especially I as a graphic artist at that time, couldn't carry everything with myself, multilith, acid, other materials. Simply, we hardly managed, so it was easier for me to start working on a computer. And this made me think that I had everything. So, it was difficult, very difficult, but an artist must never try to find excuses for not working, in a situation of the absence of proper work conditions. We should create the conditions ourselves. The way they are, if you must draw and paint on your knees, do so. Of course, we felt it, but we managed.

EK How did you travel from Lipjan to Zvečan for work?

TT By car. I have a car for here, for Kosovo, and another for Serbia. So I simply live here in Lipjan with everything, all the rights as a citizen of Kosovo and Metohija, there as a citizen of Serbia. So, I travel

shoqatave, edhe pse shoqatat nuk janë shumë aktuale. Njerëzit varen më shumë nga vetja e tyre. Vijnë, shkojnë, ku shkojnë? Dhe çfarë është interesant për fat të keq, sot mund të blesh lirë punë shumë kualitative nga fusha e artit. Për koleksionistët kjo është Meka, që të blejnë me para të vogla. Nga arti nuk mund të jetohet. Atëherë kemi mundur të jetojmë nga arti.

EK Si është në shkollën e Zveçanit?
TT Po...

EK Çka ju keni ofruar?
TT Po kështu. Shikoni pas vitit '99, kur fakultet barteshin nga Prishtina, pra ai Universiteti i Prishtinës është zhvendosur, secili fakultet është bartur. Fakulteti i Arteve ka qenë në Varvarina, një vend i vogël afër Krushevcit, që të kthehej më 2001 në Zveçan. Zveçani është një vend afër Mitrovicës, nëse e dini ajo është një lagje e minatorëve. Këtu politika na ka shpjer, në Varvarinë, dhe politika na ka kthyer në Zveçan. Kemi filluar tashmë të punojmë. Ka qenë shumë vështirë vitin e parë, vitin e dytë, kur jam zgjedhur dekan në vitin 2001. Kemi pasur probleme të mëdha me materiale, me hapësirën.

Ishte lehtë me mbajtë një ligjeratë në amfiteatër, por nuk ka qenë lehtë me ndërta një atele për studentët, ku do të shkojnë studentët, ku do ta mësojnë pikturën, skulpturën, grafikën, dizajnin grafik? Dy—tre vitet e para ka qenë tmerr, edhe pse më vonë ishin kushtet më të mira dhe më të mira, mirëpo kurrë mjaftueshëm mirë. Arti gjithnjë ka qenë vrima e fundit e kavallit, në përgjithësi kultura. Kështu disi studentët janë gjindur në mënyrë të pavarur, edhe janë furnizuar me materiale e të tjera. Ka qenë mjaft vështirë.

EK Ku e gjejnë motivimin me punë dhe me studiu?

TT Studentët si studentët. Ata dëshirojnë të studiojnë, ta regjistrojnë Fakultetin e Arteve, në këto që janë, them katër departamente, pesë e më tutje, që të mos i numërojmë departamentet, por ata dëshirojnë

që të regjistrohen në shkollën e artit. Ashtu siç e kam regjistruar unë sepse kam dashur që të më realizohet kjo dëshirë dhe të sprovohem në art. Arti është një privilegj, privilegj njerëzor. Kur të thuani se jeni artist, nuk është lehtë kur ju shikojnë me bisht syri dhe thojnë, "Për perëndinë, qenka artist". E dini çfarë? Prapë se prapë kjo është në duart e Zotit, talentin ta jep Zoti, por atë duhesh ta konfirmosh me punë.

Studentët që vijnë aty vijnë nga të gjitha rrethet. Edhe në Shkollën e Artit në Pejë, ishin nga të gjitha rrethet, nga Kosova, Mali i Zi dhe Serbia. Do të thotë kjo ka qenë, ka pasë lëvizje nga të gjitha rrethet. Sikurse edhe sot që është në Fakultet në Mitrovicë, në Zveçan është njëjtë, nga të gjitha rrethet vijnë nxënësit nga Vranja, Nishi, madje ka edhe atje, po ekziston një lloj lëvizje. Njerëzit mund të udhëtojnë kudo që dëshirojnë, si të dëshirojnë e tjera.

EK A keni ekspozuar ju në ndonjë vend pas vitit 2001?

TT Unë pas vitit 2001 kam ekspozuar pak, sepse për të krijuar një punëtori të grafikës nuk është lehtë. Mund të punoni në pikturë, pëlhurë, me palete dhe ngjyra, mirëpo ta bësh një grafikë është pak më e komplikuar. Tani unë në vitin 2002, 2003 fillova pak të kthehem dhe të filloj punën në grafikë, në grafikën dixhitale. Dhe që nga viti 2001, 2002 punoj ekskluzivisht në printim dixhital, grafikën dixhitale. Natyrisht, poetika është ajo e njëjta që ka qenë edhe atëherë, mirëpo teknika është tjetër, gjegjësisht mënyra. Prezantimi është tejet ndryshe për dallim nga pllakat grafike. Kështu që unë në 15 vitet e fundit, ndoshta edhe më pak, 15 vite unë punoj ekskluzivisht grafikë dixhitale.

Shpresoj që kjo, e kam dëshirën, do të flas me drejtoreshën që këtu ta bëj një ekspozitë personale të grafikës. I gatshëm jam për ta bërë, eh pra t'ua prezantoj njerëzve atë që po e punoj.

EK A kishit dashur të na tregoni se si është jeta juaj, si ka ndrysh-

without any problem, here and there and I don't... of course it wasn't like this in the beginning, until things stabilized, until the transportation... it was difficult. Life was intolerable in the first four—five years.

I wouldn't wish this on anyone else, if somebody went through this, through something similar. We all experienced it differently. We all experience this differently, completely differently, I believe that we all lost those ten—twelve years, people as well as artists lost time. Now we have to compensate, the sooner the better, to really understand each other.

EK Do you have a family?
TT My wife died three years ago. I have a daughter in Belgrade, she works there. I only have a daughter and I am alone. So, my relations, when they ask me, "Where do you live?" I say, "I don't know where I live anymore. Lipjan, Zvečan, Belgrade." My atelier is in Zvečan and I am there most of the time. There I have my friends, colleagues who come there, we meet each other. So, we change our meeting places, friends and so on. These are my relations, as much as I will be able...

EK Do you have anything to add?
TT I don't know what I can add. I am glad that you are interested in a way to understand those days because you are the one who will transmit this situation to the others. Many of them don't know about it, especially the young generation. They really don't know. They have turned 18 now, they are more mature, but it was very difficult at that time and you didn't know. You are on the right path to somehow sublimate this and tell how it was, that art has no borders, they tried to limit it, but nobody can put borders on art. It has no borders. It is eternal. One lives for it.

EK Thank you very much!
TT Please.

TT uar për shkak...
Situatës e cila ka qenë?

EK ... situatës? Nëse dëshironi?
TT Jo, jo, deri... po secili ndryshim, secili vend kur ndryshohet, mënyra e të jetuarit, nuk është lehtë të adaptohesh dhe përshtatesh me një hapësirë të re. Vetëm paramendojeni ndërrimin e banesës, nga një banesë në tjetrën shumë vështirë adaptohesh. Artisti, veçanërisht unë si artist grafik atëherë, nuk kam mundur t'i barti me vete të gjitha ato presa⁷, acidin, materialet e të tjerë. Thjeshtë shumë vështirë jemi gjendur, kështu që ka qenë më lehtë të kaloj në kompjuter. Dhe kjo më ka bërë të mendoj se i kam të gjitha. Kështu që vështirë, ka qenë shumë vështirë, mirëpo artisti nuk duhet të kërkojë arsytim për mospunë, në mungesë të kushteve të punës. Kushtet duhet vetë t'i krijojmë. Ashtu siç janë, në gjunjë, në gjunjë vizatoni, pikturoni çfarëdo që mundeni. Natyrisht që është ndier, mirëpo e kemi sanuar.

EK Si keni udhëtu për në punë nga Lipjani në Zveçan?
TT Po unë në atë anë kam udhëtuar më veturë. Tash e kam veturën për këtu, për Kosovë dhe veturën për Serbi. Pra thjeshtë këtu jetoj në Lipjan dhe komplet me të gjitha gjërat dhe të drejtat si qytetar i Kosovës dhe Metohisë, atje si qytetar i Serbisë. Kështu unë pa problem udhëtoj edhe atje edhe këtu, dhe nuk... Në fillim nuk ka qenë kështu natyrisht, deri sa nuk u stabilizuan, deri sa nuk ishte ai transporti... ishte vështirë. Katër—pesë vitet e para jeta po them ka qenë e patolerueshme.

Askujt, askujt nuk do t'ia kisha dëshiruar, nëse dikush ka kaluar nëpër këtë, nëpër diçka kështu. Të gjithë ne ndryshe e kemi kaluar. Të gjithë ne ndryshe e përjetojmë këtë, krejtësisht ndryshe. Unë mendoj se këto dhjetë—dymbëdhjetë vite të humbura kanë qenë për të gjithë ne, edhe populli është njëjtë sikurse artistët kanë humbur kohë. Tash duhet ta kompenzojmë sa më parë dhe sa më mirë, që të kuptohemi në të vërtetë.

EK A keni familje?
TT Mua bashkëshortja më ka vdekur para tre viteve. E kam një vajzë në Beograd, e cila punon në Beograd. Vetëm vajza, dhe unë jam vetëm. Kështu që relacioni im, kur më pyesin, "Ku jeton?" Ju them, "Unë më nuk di ku jetoj. Lipjan, Zveçan, Beograd". Në Zveçan e kam atelenë. Aty jam të shumtën e kohës, pjesën më të madhe të kohës jam aty. Aty i kam miqtë, kolegët që vijnë, shihemi ose unë shkoj te ata. Kështu i ndërrojmë vendtakimet, shoqërimet e të tjera. E kjo është relacioni im, e deri sa të mundem...

EK A keni diçka për të shtuar?
TT Po nuk e di çka mund të shtoj. Më vjen mirë që ju interesoheni, që në njëfarë mënyre këtë pamjen e ditëve të atëhershme, disi edhe ju ta kuptoni sepse do të jeni ju që do t'ia bartni të tjerëve këtë situatë. Shumë prej tyre nuk e dijnë, posaçërisht gjenerata e re. Ata me të vërtetë nuk e dijnë. Janë bërë tashmë 18 vite, tash janë pak më të pjekur, por atë kohë ka qenë shumë vështirë dhe ju nuk e keni ditur. Ju jeni në rrugë të drejtë që disi ta sublimoni dhe të tregoni se si ka qenë, që arti nuk ka kufi, kanë provuar t'ia vënë kufijtë, por artit nuk mundet askush asgjë. Ai nuk ka kufi. Ai është i përjetshëm. Për të jetohet.

EK Faleminderit shumë!
TT Ju lutem.

7
Gjermanisht: Die
Presse, preza është
makinë shtypëse.

Xhevdet Xhafa

Xhevdet Xhafa was born in 1934 in Peja, Kosovo. Xhafa graduated from the Academy of Figurative Arts in Ljubljana, Slovenia in the Painting Department under the mentorship of Gabriel Stupica in 1970. In 1972, Xhafa received his postgraduate degree in graphic arts from the same university, with Riko Debenjak as his mentor. Upon graduation, he worked at the Faculty of Figurative Arts at the University of Pristina, where he taught graphic arts and painting until his retirement. In 2012, Xhafa was elected associate member of the Academy of Arts and Sciences of Kosovo.

Xhevdet Xhafa u lind në vitin 1934 në Pejë, Kosovë. Akademinë e Arteve Figurative, drejtimin e pikturës, e kreu në Lublanë, Slloveni, në vitin 1970, në klasën e Gabriel Stupica. Studimet pasuniversitare, drejtimi i grafikës, i kreu gjithashtu në të njëjtin univerzitet, në klasën e prof. Riko Debenjak, në vitin 1972. Pas mbarimit të studimeve punoi si mësimdhënës në Fakultetin e Arteve Figurative të Universitetit të Prishtinës, për lëndën mësimore të grafikës dhe pikturës deri në pensionim. Në vitin 2012, Xhafa u zgjodh anëtar korrespondent i Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Kosovës.

Interview

Interview with Xhevdet Xhafa
Pristina | Date: December 7, 2016
Duration: 40 minutes

Present:

Xhevdet Xhafa (Speaker)

Erëmirë Krasniqi (Interviewer)

Noar Sahiti (Camera)

Transcription notation symbols of non—verbal communication:

◊

Emotional communication

✋

The speaker explains something using gestures.

Other transcription conventions:

[]

Addition to the text to facilitate comprehension

Footnotes are editorial additions to provide information on localities, names or expressions.

Intervistë

Intervistë me Xhevdet Xhafën
Prishtinë | Data: 7 dhjetor, 2016
Kohëzgjatja: 40 minuta

Të pranishëm:

Xhevdet Xhafa (I intervistuari)
Erëmirë Krasniqi (Intervistuesja)
Noar Sahiti (Kamera)

Simbolet e komenteve në transkriptë të komunikimi jo—verbal:

- Komunikim emocional
- ✋ I intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

- [] Shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin
- Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime,
emra apo shprehje.

Part One

EK Mister Xhafa, can you tell us about your early memories, the rreth¹ you grew up in and your family?

XHXX Yes. As soon as I started speaking, growing up, I started drawing. I remember it well, the great spring of 1941, Second World War. As we know, former Yugoslavia was defeated by Germany. With the defeat of former Yugoslavia, half of the Albanian lands were liberated from the almost 30-year Serbian—Slavic occupation. I remember there was a big party in Peja; the Albanian language education started. Tens of teachers came from what we know today as Albania to help with Albanian education in Kosovo, in the liberated land.

I was in the first grade, there were many students in the class, each one of us had two notebooks. I loved drawing very much. Before starting learning in school, I used to draw on the walls of the neighborhood. And I started drawing in these two respective notebooks as well. One day my teacher said, "These notebooks are for writing." I said, "I love drawing." "Alright, I can allow you to write on the first sheet of the page and draw on the second one." I listened to him and did as he advised. But the marks of the pen could be seen even on the first sheet of the page.

My teacher was silent... two, three days after I entered the classroom, he came right to my desk, brought three notebooks with him and said, "Boy, listen, I have brought you three notebooks, two of them are for writing, you cannot draw on these two, and the third one without lines is for drawing, you can draw on it." And I was very happy, I started drawing in the notebook without lines, I drew everything that surrounded me. I loved drawing domesticated animals mostly; they were near me. Every family, every lagje² and every town had one, two, or three domesticated animals because the social conditions of the people were very difficult... those difficult

social conditions were experienced by my family too.

But as the time passed, that liberation of the Albanians didn't have a long life. The new Yugoslavia was created, a shop was opened in Peja, Knjižara³ was written in big letters. I bought a drawing block, on the first page of which was written Blok broj jedan [Drawing Block, number one]. I mean it was after the war and I say, some say, after the liberation, but I don't agree with that thought. I bought a drawing block and some watercolors with a small brush, I started painting everything that surrounded me. I started going out in the neighborhood and painted some old small houses, some big wooden doors, then I also went out in nature. In Peja we have a hill that is called Tabje, it is beautiful during the whole year, nature makes it beautiful. Then I went and drew Rugova Canyon, the Patriarchate of Peja as a religious building... and some other buildings.

But I had a preoccupation, how to understand living nature, the human figure, limbs, the physiognomy of the human head... I would walk around in Peja's markets with a purse on my shoulders, some typewriting machine paper and some other helpful tools. I mostly went to the Green Market. From the villages on market days they would bring the agricultural products in some big baskets and small full of agricultural items.

Owners themselves were wearing traditional clothes quite usual for the '50s, '60s. And I, quickly filled with joy started drawing that beautiful view. Then I often went to the bus station, it was more difficult for me to draw there because the travellers would always move. But, a little based on my memory and a little based on nature, the drawings I did were a sort of croquis figures.

I felt a lot better when I went to the train station; I went there during winter, summer, rain and snow and I usually found

1 Rreth (circle) is the social circle. It includes not only the family but also the people with whom an individual is in contact. The opinion of the rreth is crucial in defining one's reputation.

2 Lagje in this context means just neighborhood, but more specifically, in the traditional tribal organization of northern rural Albanians, it refers to a group of families sharing a common ancestor.

3 Serb: Knjižara, bookshop.

Pjesa e Parë

EK Zoti Xhafa, a mundesh me na tregu për kujtimet tua të hershme, rrethin ku jeni rritë edhe familjen në të cilën keni jetu?

XHXXH Po. Si fillova, me folë, me u rritë edhe fillova me vizatu. Më kujtohet mirë, pranvera e madhe e vitit 1941, Lufta e Dytë Botërore. Siç e dijmë, ish—Jugosllavia kapitullon ndaj Gjermanisë. Me kapitullimin e ish—Jugosllavisë, edhe gjysma e tokave Shqiptare shlirohet nga okupimi gati 30 vjeçar, serbo—sllav. Më kujtohet në Pejë ishte një festë e madhe, fillon arsimimi në gjuhën Shqipe. Me dhjetëra mësues vijnë nga Shqipëria e sotme, për të ndihmuar arsimin shqip në Kosovë, në trojet e shlirume.

Unë isha në klasën e parë, në klasë ishim shumë nxanës, ne nxanësit kishim nga dy fletore. Unë e doja shumë vizatimin. Para se të filloj të mësoj në shkollë, kom vizatu nëpër muret e lagjes. Edhe në këto dy fletore, fillova me vizatu. Një ditë mësuesi më tha, "Këto fletore janë për me shkru", unë i thashë, "Unë e dua vizatimin". "Ani, po ta mundësoj faqen e parë të fletës për me shkru, e faqen e dytë vizato". Unë e ndigjova edhe fillova ashtu si më udhëzoi. Mirëpo, ato shenjat e lapsit u dukshin edhe faqen e parë të fletës. Heshti mësusi...

Mas dy—tri ditëve hyj në klasë, drejt vjen te banka ime, me veti ka sjellë tri fletore edhe më thotë, "Djalo, ndigjo! T'i kom pru tre fletore, dy fletore jonë për me shkru, në këto dy fletore jo me vizatu, qe këtë fletore pa vija munësh me vizatu". Edhe unë, shumë u gzova, fillova në atë fletore pa vija me vizatu, gjithçka ça kishna afër. Dëshira ime ishte me vizatu kafshë shtëpiake, e kisha afër. Çdo familje, në lagje dhe në qytezë, kishin ka një, dy, tre, kafshë, se gjendja sociale te banorët ishte shumë e randë... ajo gjendje e randë sociale edhe është përjetu në familjen tonë.

Mirëpo, me kalimin e kohës, ai farë shkrimi për shqiptarët nuk

pati jetë të gjatë. U krijua Jugosllavia e re. Në Pejë hapet një dyqan, me shkronja të mdhaja shkrunte Knjižara [Libraria]. Unë e blej një bllok vizatimi, ku shkrunte në faqen e parë Blok broj jedan [Bllok numër një]. Domethonë ishte pas lufte unë thom, dikush thotë pas shlirimit, unë me këtë mendim nuk pajtohem. E blej një bllok t'vizatimit pra, një parë ngjyra uji, me një brushë të vogël filloj me pikturu gjithçka ça kishna afër. Dal në lagje filloj me pikturu, disa shpija të vjetra, të vogla, disa dyrë të mëdha prej drunit, ma vonë dal në natyrë. Në Pejë e kemi një bregore që thirret Tabje, ajo gjatë tanë vitit është e bukur, natyra e zbukuron. Mandej kam shku e kom vizatu grykën e Rugovës, Patriashinë e Pejës si objekt fetar... edhe disa objekte tjera.

Mirëpo, te unë ishte një preokupim, si ta kuptoj natyrën e gjallë, figurën e njeriut, gjymtyrët, fizionominë e kokës të njeriut... me një strejçë, në krahë me disa fleta maqine, e mjete tjera ndihmëse, filloj të shetis në disa tregje të Pejës. Ma së shpeshti jom dalë në tregun e gjelbërt. Nga fshatrat në ditë pazari i bijshin prodhimet bujqësore me do kosha të mëdha e të vogla përplot me artikuj ushqimor.

Vetë pronarët ishin veshë me ato veshje tradicionale, që ishin aktuale për vitet '50—ta, '60—ta. Edhe unë, me shpejtësi, me kënaqësi, fillojsha shpejt e shpejt, me realizu me vizatu atë pamje të bukur. Mandej shpesh kom shku edhe në stacionin e autobusave... aty pak ma vështirë e kom pasë me vizatu, pse udhëtarët gjithnjë lëvizshin. Mirëpo, pak simbas kujtesës pak simbas natyrës, ato vizatime që i bojsha ishin si një lloj kroki¹.

Shumë ma mirë e kom ndi vetën kur kam shku në stacionin e trenit, kam shku dimnit, verës, në shi, në borë edhe shpesh udhëtarët i kom gjetun me orë të tana t'u e prit trenin, e udhëtarët e lodhun i shifsha grumbuj, të shtrimë në pozita të ndryshme. Për mu ishte joshëse, çdo pozitë e udhëtarëve, e afërt për m'i

1
Croquis, skicim i figurës trupore.

the travelers waiting long hours for the train, tired travelers, I saw them in crowds lying in various positions. To me it was attractive, every position of the travelers, very close to be drawn... and so for six, seven years of my work, I welcomed every free activity. Not only did I understand living nature, the human figure, limbs, but I gained the courage of expression, the honest, natural courage, without using the stimulating stimulants which were and are still used by several artists.

I was always restless as an artist... I started learning about the history of the Albanian nation through living memory, those thoughts inspired me. I thought about how to understand and get along with the humans, with myself, to help this with art, not to allow myself to remain a slave to color but a slave to myself, to the humans of this land. I started being inspired by those closest to me, by the autochthonous architecture, especially that of Dukagjin, I am talking about Dukagjin because I was born and raised in Dukagjin.

I often went to visit various architecture in various cities, I mostly went to Gjakova because there was a more or less isolated architecture, but with artistic values, the architecture of Gjakova is directly connected to the environment, humans, nature. I also went to Prizren, the architecture there is less autochthonous, as we know Prizren was a bridge that connected the nations of Balkans, it was normal that its culture was interrupted by some other cultures, but those cultures were injected into the local architecture. And so even today, the architecture of Prizren is amazing, it is directly connected to nature, people, humans.

I was always in a kind of depression. Then we had more valuable architecture, with a longer life, those are the kulla⁴ of Dukagjin, for example the kulla of Strelc, Lubeniq, Isniq and many other buildings where Albanians used to

and still live and that are very valuable artistically. If we draw a man with traditional clothes next to the kulla of Dukagjin, we will see that these two physiognomies unite, we will have one single physiognomy... then I was inspired and I used the rich and honest folklore that we have; as we know the Albanian folklore has for centuries been transmitted from generation to another.

The layers, decorations that were embroidered in the traditional clothes were done so by healthy, honest human minds; in these layers, as we know, the black color dominates, this color is directly connected to the physiognomy of the Albanian nation, it is a convincing, strong, traditional color. I started dealing with sports as well but I didn't feel good with myself, I was restless... when I was dealing with gymnastics, more with running (coughs), my favorite path to run was the one in Rugova Canyon. I would run slower on the uphill part of this path, while much faster on my way back down; my legs would move themselves downhill.

While going to and returning from this path, I always had my mind and my eyes directed towards the cliffs of the Rugova Canyon, such a splendor could only be created by nature and left to us. I took something from those cliffs and showed it in my works. Nature helped me to get engaged in art, it led me to love art. I easily expressed my preoccupations with the tools I had close to myself, I had them in my surroundings... I lived with them, I know their physiognomy very well and I expressed my feelings, my concerns directly through those tools. I have tried to give a biographical glimpse of my artistic activity through words. Thank you!

EK Mister Xhafa, can you tell us where did you first engage, the first formal steps that were... where did you get the education, did the Shkolla e Artit in Peja⁵ exist at the time?

XHXH Yes, the Shkolla e Artit existed in Peja, it was established

4 Literally tower, the Albanian traditional, rural, fortified stone house.

5 Shkolla e Mesme e Artit, the Arts High School in Peja was built in 1926 and opened in 1949. The first generations of visual artists in Kosovo received their education in figurative and applicative arts from this institution. This education enabled the artists to continue higher education in arts. The historical building of the Arts High School in Peja was destroyed in August, 2017.

vizatu... edhe kështu gjashtë, shtatë vite të punës sime, aktiviteteve të lira, për mu ishte e mirëseardhun. Jo vetëm që e kuptova natyrën e gjallë, figurën e njeriut, gjymtyrë, por u shtua edhe guximi i shprehjes, guximi i sinqertë, guximi natyral, pa përdor ato medikamente stimuluse siç dje dhe sot disa artistë i përdorin.

Isha gjithnji jo i qetë si artist... fillova të mësoj për historinë e kombit shqiptar nga fjalët e gjalla, ato mendime më inspiruan. Mendoja si ta kuptoj, ma mirë të mishnohesha me njeriun, me vetveten, me art ta ndihmoj. Vendosa mos të jem mo rob i ngjyrës, por të jem rob i vetit, i njeriut të këtij trolli. Fillova të inspirohna me atë që kom ma së afërmi, me arkitekturën autoktone, sidomos të Dukagjinit, po thom Dukagjinit jom përcaktuar pse kom lind në Dukagjin edhe jom rritë në Dukagjin.

Kom shku shpesh me vizitu arkitektura të ndryshme, në qytete të ndryshme sidomos ma së shumti jom përcaktu për Gjakovë, se aty ka qenë një arkitekturë pak a shumë e mbyllun, mirëpo me vlera arti, arkitektura drejtpërdrejt lidhet me atë të Gjakovës, me ambientin, njeriun, me natyrën. Kom shku edhe në Prizren, aty arkitektura pak ma jo autoktone, siç e dijmë Prizreni ka qenë urë lidhëse e popujve të Ballkanit, e aty ka qenë normale që kanë ndërhy disa kultura tjera, mirëpo edhe ato kultura qe kanë ndërhy jonë mishëru me arkitekturën vendore. Edhe kështu edhe sot arkitektura Prizrenit është madhështore, lidhet drejtpërdrejtë me natyrën, me njeriun, me njerëzit.

Isha gjithnji në një lloj depressioni. Mandej kemi një arkitekturë edhe ma të vlefshme, ma jetëgjatë, ato jonë kullat e Dukagjinit, si për shembull kullat e Strelcit, Lubeniqit, Isniqit e shumë objekte tjera ku kanë jetu shqiptarët e ku jetojnë shqiptarët, që kanë edhe vlera arti. Po ta paraqesim, paraqitet një njeri me veshje tradicionale afër kullës, Dukagjinit, kemi me pa që këto dy

fizionomi bashkohen, kemi me pasë një fizionomi... mandej jom inspiru edhe jom frymëzu edhe i kom përdor folklorin që e kemi të pasun, të sinqertë. Siç e dijmë folklori shqiptar është përcjell me shekuj, gjeneratë mas gjenerate te popullata shqiptare.

Larat, dekorimet që jonë dhonë në veshjet tradicionale jonë dhonë nga mendja e shnoshë, e sinqertë e njeriut. Në këto lara, siç e dijmë prezent është ose dominuse ngjyra e zezë, kjo ngjyrë drejtpërdrejtë lidhet me fizionominë e kombit shqiptar, është ngjyrë bindëse, ngjyrë e fortë, ngjyrë tradicionale. Kom fillu të mirrem edhe me sport, nuk e nijsha vedin mirë, s'isha i qetë... kur jom marrë me gjimnastikë, ma shumë me vrapim (kollitet) rruga ma e dashun e vrapimit për mu ka qenë rruga e Grykës së Rugovës. Përpjetëzës të kësaj rrugës vrapojsha ma ngadale, t'u u kthy shumë ma shpejt, teposhtëze kam të shkojshin vet.

T'u i shku kësaj rruge e t'u u kthy, gjithnji mendja dhe sytë më shkojshin kah shkambijtë e Grykës të Rugovës, atë madhështi vetëm natyra ka mujtë me kriju edhe me na lanë. Nga ato shkambij edhe une kom marrë diçka dhe e kom paraqitur në veprat e mija. Mua natyra më ka ndihmu të mirrem me art, natyra më ka udhëzuar ta doja artin. Preokupimet e mija i kom shprehur me lehtësi, me mjete që i kom pasë afër, rreth e përçark i kom pasë... kom jetu me to, e njoh mirë fizionominë e tyre edhe drejtpërdrejtë me ato mjete unë kom shpreh ndjenjat, shqetësimet e mija. U mundova me pak fjalë me dhonë një grimcë biografie të veprimtarisë sime, artistike. Faleminderit!

EK Zoti Xhafa a mundesh me na tregu kur je marrë ma s'pari, hapat e parë kshu ma formal që kanë qenë, edukimin ku e ke ba, a ka ekzistuar atëhere kjo Shkolla e Artit në Pejë?

XHXXH Po, ka ekzistuar Shkolla e Artit në Pejë, u formu në 1948, une kom qenë gjenerata e pestë, ka qenë shkolla e fortë e artit

“... te unë ishte një preokupim, si ta kuptoj na fizionominë e kokës të njeriut... me një strejë tjetra ndihmëse, filloj të shetis në disa tregje të gun e gjelbërt. Nga fshatrat në ditë pazari i mëdha e të vogla përplot me artikuj ushqimorë.

Vetë pronarët ishin veshë me ato veshje tradicionale '60—ta. Edhe unë, me shpejtësi, me kënaqësi vizatu atë pamje të bukur. Mandej shpesh kishim aty pak ma vështirë e kom pasë me vizatu, për shkak të simbas kujtesës pak simbas natyrës, ato vizat.

tyrën e gjallë, figurën e njeriut, gjymtyrët,
ë, në krahë me disa fleta maqine, e mjete
të Pejës. Ma së shpeshti jom dalë në tre-
vijshin prodhimet bujqësore me do kosha të
or.

dicionale, që ishin aktuale për vitet '50—ta,
si, fillojsha shpejt e shpejt, me realizu me
om shku edhe në stacionin e autobusave...
ose udhëtarë gjithnjë lëvizshin. Mirëpo, pak
atime që i bojsha ishin si një lloj kroki”.

"... I had a preoccupation, how to understand the physiognomy of the human head... I would walk on my shoulders, some typewriting machine on my back, I went to the Green Market. From the village I brought agricultural products in some big baskets and...

Owners themselves were wearing traditional clothing. I, quickly filled with joy started drawing quickly. At the bus station, it was more difficult for me to draw, I always move. But, a little based on my memories, the drawings I did were a sort of croquis figures."

and living nature, the human figure, limbs, the
walk around in Peja's markets with a purse
paper and some other helpful tools. I most-
es on market days they would bring the ag-
small full of agricultural items.

l clothes quite usual for the '50s, '60s. And
kly that beautiful view. Then I often went to
o draw there because the travellers would
ory and a little based on nature, the draw-

in 1948. I was the fifth generation, the Shkolla e Artit was very strict, it was even the second best school in former Yugoslavia when there were around seven or eight middle schools. I mean, there was the Shkolla e Artit where we all learned, not as much from the professors as from nature. Nature inspired us to say things honestly, to express our knowledge on the canvas.

EK What kind of visual school was it, at that time?

XHXXH It was not much of a painting school, there, the arts were a little limited, but it was strong, many generations have graduated from it and today they are among the famous names that represent the Kosovo arts. It was more or less, if we compare it to current schools, a classical school, but it was a strong one, sustainable. I took my first steps there, then since the education there was a little limited, nature was present... I had, I was a little old, I had the power to do something more but we had no courage. I went to Ljubljana for my studies, I happened to have a good professor, Gabrijel Stupica,⁶ who at the time was considered an academic painter, this is what he was considered by Italians.

And I started getting comfortable to express what I knew, the professor was surprised, he would say, "Good, good, good!" They provoked me once when they said, "Can you show nature the way it is?" I said, "Yes." And when I did so that is when he left me to work, they didn't interrupt me at all. Because they knew I had an artistic sensibility, I loved art and so I started being courageous to go on and so I started with my works. Only later did I show up with my paintings, I was withdrawn, limited, because I lacked the courage to show my opinions.

But, many critics came from former Yugoslavia to see what was happening in Kosovo and when they came to me they would say, "Good, good, good!" So the courage in me started strengthening. I never (coughs) was part of any

competition, they invited me to exhibitions be it biennials or triennials in former Yugoslavia. But also when exhibitions took place abroad, organized by the Zagreb or Ljubljana museum I was invited. I saw there or someone told me that the newspapers wrote and they distinguished me, three, four, five, ten people and I among them, so this is how I started getting more courageous.

EK Mister Xhafa, how did you go to Ljubljana at that time, I mean who encouraged you, who supported you to go to Ljubljana. Can you tell us what kind of art did they teach you there?

XHXXH I decided to go to Ljubljana, I didn't even attempt to apply in Belgrade, my friends always went to Belgrade, some had success and some others not. I went to Ljubljana with the aim to as rarely as possible return to my homeland (laughs), to be present, to work, to give everything from myself, I don't know, my abilities and I came to such point that they valued it. There was one moment when the rectorate took four or five of my works in order for them to be seen by whoever would come, for the guests to see a pure art. It is my opinion and I still say that nowadays honest art is valued, the new works as well but also the honest ones, and the value of being present is understood.

EK What about when modernism became famous in painting, I mean did they ask you to make socio—realist paintings in the Shkolla e Artit in Peja or what kind of art genres?

XHXXH The Shkolla e Artit in Peja was a classical one, it was the nature of describing nature, they wouldn't allow you to do anything else, and I had the will since I was a little older to say something more. One moment I started saying something, what I thought was right, but they didn't allow me. When I went to Ljubljana I was met with understanding, they supported me. Modernism had started long ago, one century ago but...

EK In Kosovo?

6
Gabrijel Stupica (1913—1990) was born in Dragose, Slovenia. He studied at the Academy of Fine Arts in Zagreb. His art was influenced by his visit to a Tizian exhibition in Venice in 1937 and an exhibition of masterpieces from the Prado in Geneva in 1939. In 1946 he became a full time professor of painting at the Academy of Fine Arts, in Ljubljana which has just been established.

bile në atë ish—Jugosllavi, ka qenë shkolla e dytë se kanë qenë njo shtatë—tetë shkolla të mesme. Domethonë ka qenë Shkolla e Artit krejt ne aty kemi mësu, jo nga profesorat aq sa nga natyra. Natyra ka ndiku që ne të inspirohemi ta thomë në mënyrë ma të sinqertë, ta shprehim atë diturinë tonë në pëlhurë.

EK Çfarë shkolle e pikturës ka qenë ajo, në atë kohë?

XHXXH Ajo ka qenë pak shkollë e pikturës, në të vërtetë arti pak a shumë i kufizim, mirëpo ka qenë e fortë, që shumë gjenerata që kanë kry aty, sot jonë edhe kanë emra që përfaqësojnë artin kosovar. Ka qenë një shkollë pak a shumë me këtë kohën e sotme, klasike, mirëpo ka qenë shkollë e fortë, e qëndrueshme. Hapat e para pra i kom marrë aty, mandej meqenëse edhe aty ishte edukimi pak i kufizim, natyra ishte prezent... unë kishna, isha pak në moshë, kishna edhe unë fuqinë ma shumë diçka, mirëpo s'kishim guxim. Shkova në studime, Lublanë, qëllova te një profesor i mirë, fati nga Gabrijel Stupica², që e konsiderojshin atëhere intelektual në laminë e pikturës, italianët e kanë konsideru.

Edhe unë fillova m'u shliu. Çka di, m'u shpreh, profesori u habitke thojke, "Mirë, mirë, mirë". Një provokim ma kanë bo, "A mundesh me paraqitë natyrën si është?" Thojsha, "Po". Edhe kur e paraqita atë, ai më udhëzoi atëhere më lëshoi me punu, nuk m'kanë pengu fare se e dinte që kom një nerv arti, e dua artin. Edhe kështu fillova me marrë një guxim dalë ngadalë edhe fillova ato punët e mija. Vonë jom paraqitë me pikturat e mia, kom qenë i mbyllur i kufizim pak, se e kisha që më mungonte guximi m'u paraqitë në opinion.

Mirëpo, t'u ardhë kritikë të ndryshëm nga ish—Jugosllavia me pa çka po ngjanë në Kosovë, kur vishin te unë, "Mirë, mirë, mirë!" Edhe guximi te unë filloi edhe me u forcu. Asnjëheri (kollitet) nuk kom marrë pjesë në konkurs, por gjithnji më kanë ftu në këto ekspozita,

qoftë bienale, triennale ish—Jugosllave. Madje, po ashtu, në botën e jashtme kur kemi ekspozitu, që ka organizu muzeu i Zagrebit apo Lublanës apo me grupe mu më kanë ftu. Edhe bota e jashtme kom pa aty këtu ose më ka tregu dikush që po shkrun gazeta, edhe mu më kanë veçu, tre, katër vetë, pesë vetë, dhetë vetë, në mes tyre edhe unë. Edhe tash te une filon guximi edhe ma fortë.

EK Zoti Xhafa qysh shkut në Lublanë në atë kohë, po mendoj kush ju shtyu, kush ju mbështeti me shku në Lublanë. A kish mujt me na tregu çfarë stili në art ju kanë mësu atje?

XHXXH Vendosa me shku në Lublanë, në Beograd as që kom provu me konkuru, shokët e mi gjithmonë kanë shku në Beograd, disa kanë pasë sukses, disa jo. Kom shku në Lublanë me qëllim sa ma rrallë m'u kthy në vendlindje (qesh), me qenë aty prezent, me punu, me dhanë krejt prej vetit, çka di, ato aftësitë e mija. Edhe aty erdha në çfarë shprehje që ma vlerësun. Bile edhe një moment ishte, në katër, pesë punime në rektorat, i kanë marrë me ia, për me pa kushdo që vjen prej musafirëve, me pa një art i pastërt. Mendimi im edhe tash thom, sot, po vlerësohet arti i sinqertë, po edhe risia, mirëpo i sinqertë edhe kuptohet vlera me qenë prezent.

EK E kështu, kur u përhap si formë modernizimi në pikturë, po mendoj edhe në këtë shkollën e Pejës, a ju shtijshin me pikturu në stilin socio—realist, apo çfarë rryma ishin atëhere?

XHXXH Shkolla e Pejës ka qenë një shkollë klasike, ishte natyra për me përshkru natyrën, edhe diçka ma tepër nuk lejojshin. E unë kisha vullnet me thonë se isha pak në moshë me thonë diçka ma shumë. Në një moment fillova diçka me thonë, ato që ma merrke mendja mirë, mirëpo nuk më lejun. E kur shkova në studime në Lublanë, gjeta një mirëkuptim, fillunë me më përkrah, e modernizmi ka fillu kahere, para një shekulli po...

EK Në Kosovë?

XHXXH Në Kosovë? Çka me thonë,

2
Gabrijel Stupica (1913—1990) u lind në Dragose, Slloveni. Ai ka studiuar në Akademinë e Arteve të Bukura në Zagreb. Puna e tij artistike ka qenë i ndikuar nga një vizitë që kishte pasur në ekspozitën e Tizian në Venedik, më 1937 dhe një ekspozitë të kryeveprave të Prados në Gjenevë më 1939. Më 1946 ai bëhet profesor i rregullt i pikturës në Akademinë e Arteve të Bukura në Lublanë, e cila asokohe sa ishte themeluar.

XHXX In Kosovo? What do I say, it started, I say, maybe with me a little (laughs), and age should be taken into consideration as well. I mostly started becoming courageous in expression, seeing that my art was needed and valued. And I was part of the biennials and triennials that were organized, I was highly valued, then also in Cagnes—sur—Mer there was an international exhibition where 42—43 states participated, and I was awarded the national merit... for example, in the Yugoslavian Contemporary Arts, there were only two of us who were specified, a Croatian and I.

EK How did they describe your work?

XHXX A pure, autochthonous art with national value.

EK Of Yugoslavia or...?

XHXX Of Yugoslavia and abroad, these were the views of the internationals, the critique that... for example to be honest, the art of Yugoslavia doesn't have such a value in the current world, they even call it a province. But, a critic from Australia wrote in the newspaper, "The works of Xhafa, can go beyond borders, and of this and that..." he mentioned three or four of us.

Part Two

XHXX I was inspired by our people, as I said by our history, folklore and architecture. I consider that nature helped me to easily express my healthy mind in art. Art today represents a nation, a place faster than science because we are someone but as we know, occupation, poverty always dominated and that made us not use that power.

EK Mister Xhafa, while within Yugoslavia, were you allowed to express these national motives?

XHXX Yes, yes.

EK So you didn't have any...

XHXX No, no. There were reactions to how a culture of a nation was shown. There were for example reactions such as for example the one in Sarajevo but those

were as a result of an agreement between them to attack Xhafa. His works, they are nationalist but the artistic values dominated and to be honest those who criticized didn't love my art but I still moved on. I still have courage and find it the easiest to express myself through art, the healthy mind that I consider I have and I am able to express the culture we have honestly. But, I say that we express our healthy mind easier in art. I had a lot of pressure not to be accepted as a teacher at the University but I came to the point where I got involved.

EK Which year, can you tell us more...

XHXX Yes, in '74 I started working as a teacher. I was close to the students, my pedagogical method was supported by students, my abilities were understood because I was always a supporter of the idea that the students should learn as soon as possible and become independent, not leave it to time because time flies and so I was very committed to teaching, I was close to the students and they didn't lack success.

EK What did you teach them, what kind of art history did you teach them, what was the, what was...

XHXX I generally taught them about figurative history, I taught them and told them, "It is good to be inspired by literature but to not take anything directly. Don't trust those, any professor, that says that you have to be a master in order to be able to steal [copy], because stealing is easy." Youngsters at the Academy are very smart but they don't know how to use that smartness. And with the right methods, they can use that power very fast and express it in art.

I tried and somehow I was successful in expressing honesty towards a work, be it living nature or whatever... imagined, to know how to express it, to know how to realize it (coughs), in order for that let me call it half—work to be close to the audience, and to go even further to be closer to

ka fillu, po thom, ndoshta me mu pak (qeshë), edhe mosha është pak në pyetje. Unë ma tepër fillova me marrë guxim në shprehje, t'ua pa që arti im po duhet, po vlerësohet. Edhe këto bienalet, trienallet që janë organizu ka dy here, tri here kom marrë pjesë, jom vlerësu lartë, mandej edhe në Cagnes—sur—Mer ka qenë ekspozita ndërkombëtare, 42—43 shtete kanë marrë pjesë, mua më është nda merita nacionale... shembull, në Austri arti bashkohor Jugosllav, dy vetë na kanë veçu, mua edhe një kroat.

EK Qysh e përshkrujshin punën tande?

XHXX Nji art, i pastërt, autokton, me vlerë nacionale.

EK Jugosllavisë a të...?

XHXX Jugosllavisë edhe botës jashtme, qito mendime edhe botës jashtme, kritika... se për shembull drejtën me ju tregu, arti Jugosllav nuk ka një peshë në botën e sotme, edhe e quajnë provincë. Mirëpo, qe, në Australi një kritik po shkrun në gazeta, këtu, "Mund t'i kalojnë kufijtë por veprat e Xhafës, e atij e atij..." tri katër vetë na përmendi.

Pjesa e Dytë

XHXX Unë jom inspiru nga njeriu ynë, nga historia si thashë nga folklori, arkitektura. Atë mendje të shnoshë që e konsideroj pak që e kom ma s'lehti natyra më ka ndihmu ta shprehi për art. Arti sot e përfaqëson një popull, një vend ma shpejtë se shkenca se ne jemi dikush por siç e dijmë gjithnjë ka dominu okupimet, skamja edhe e ka ndiku që ne mos të shfrytëzojmë atë fuqi, atë fuqi me shfrytëzu.

EK Zoti Xhafa, a ju është leju mrena Jugosllavisë sa keni qenë, a ju është leju me shpreh edhe qet' farë, qeto motivet ma nacionale?

XHXX Po, po

EK Domethonë nuk keni pasë naj...

XHXX Jo, jo. Aty—këtu ka pasë reagime qysh po paraqitet një kulturë e një kombi. Ka pasë ndonji reagim, për shembull në Sarajevë mirëpo ato me njif-

arë marrëveshje në mes tyre hajde ta sulmojmë Xhafën. Punimet e tij janë nacionaliste, mirëpo vlera artistike ka qenë dominante edhe të drejtën me të tregu edhe ata që kanë kritikë, nuk ma kanë deshtë, artin tim nuk ma kanë deshtë ajo prapë ka ecë. Edhe sot kom guxim me shprehë ma së lehti në art, atë mendje të shnoshë që e konsideroj që e kom, jom në gjendje me e shprehë në mënyrë të sinqertë edhe kuptohet me një kulturë që ne e kemi. Mirëpo, më tepër thom me atë mendje të shnoshë që e kemi edhe lehtë e shprehim në art. Kom pasë presione mos m'u pranu në fakulltet si mësimdhënës mirëpo vjen dej te ajo që inkuadrohna.

EK Në cilin vit, a po na tregon kështu pak ma detajisht?

XHXX Po, '74—tën kom fillu me punu si pedagog. Kom qenë i afërt me studentë, është përkrahë metoda ime pedagogjike te studentët, u kuptuan ato aftësitë e mia se unë gjithnjë kom shku nga ajo që studenti shpejt të mëson, të pamvarësohet. Jo me ia lanë kohës se koha shpejtë po ecë edhe kështu që kom qenë i përpikët në mësimdhanje, kom qenë i afërt me studentë edhe sukseset e studentëve nuk kanë mungu.

EK Me çka i mësojshit, çfarë historie të artit ua mësojshit, çka ish, çka ish...

XHXX Unë në përgjithsi në lidhje me histori figurative i mësojsha dhe thojsha, "Mirë o me u inspiru nga literatura, por jo drejtpërdrejtë me marrë diçka. Mos besoni dikujt që thojnë, ndonji profesor, duhet me qenë mjeshtër me ditë me vjedhë, se lehtë o me ditë me vjedhë". Të rijtë në akademi jonë shumë të mençëm mirëpo atë mençuri nuk dijnë me shfrytëzu. Eh me metodat e mirëfillta ai mund ta shfrytëzon shpejtë atë fuqinë edhe me shpreh në art.

Unë jom mundu, edhe deri dikun kom pasë sukses me e shprehë sinqeritetin ndaj një pune, qoftë ajo natyrë e gjallë, qoftë ndonji... imajnum me ditë me shpreh, me ditë me e realizu (kollitet), ajo mund ta quaj si gjysë veprë me

the critics than to us. I told my students, "If we only become slaves of nature, objects, then we will slowly move forward, we will give from ourselves very slowly, use it because our minds can get passive, your mind can get passive, our power can become passive if we don't use it."

EK What kind of art system existed?

XHXX Current art, contemporary art. I said before that I never competed anywhere but they invited me, somehow they knew me, they knew my art and notified me. I participated, I was valued, I gained the courage and got engaged in my activity, I saw that I could use my artistic abilities.

EK You said that you were valued, were there art historians or art critics at the time when you worked?

XHXX Where do you mean, here?

EK In Kosovo as well as in Yugoslavia, I am interested to know how they invited you to the first exhibitions, how did that happen to an artist?

XHXX There were competent critics in the former Yugoslavia, honest ones, but they were rare. We also had some critics in Kosovo but their critique wasn't honest, people can write critiques today as well but not related to content. Not with the right artistic values, but modern art started a little too late for us because it is known that we were always isolated, not supported. But slowly art as such is moving very fast and has moved more than other fields, because we can only represent a nation and a country through art, it is more difficult through science because art is readable, understandable.

EK Can you tell us how were the '90s for you in the Academy and for the Kosovo artists, how did you get through all those, that difficult part.

XHXX I can say that the '90s were an artistic event here, mutual exhibitions were organized and good words were written about those exhibitions, some individuals started being dis-

tinguished of course their values started being acknowledged, it was not like the politics which was based on class divisions, state politics. Art was supported in Kosovo during former Yugoslavia as well.

EK I was talking about the '90s when you were chased from the University, the Gallery and other institutions, how, what happened to art at that time, in the '90s?

XHXX In the '90s there was a very dark atmosphere at the University, the University in Albanian language was interrupted. We started giving lectures in private houses,⁷ there was pressure from the back—then government of Serbia but however there was a movement in which some not—so—big exhibitions were organized in coffee shops, there were no exhibitions being organized in an atmosphere of freedom. It was impossible to organize exhibitions on the national level, I mean the exhibition has content, because the back—then regime was former Yugoslav and there was pressure not in art but in politics, but the politics affected the non—development of art in Kosovo as well.

EK What was the meaning of art at that time... what was the meaning of art at the time when you had no university, no gallery... how did you motivate students to study art?

XHXX The art... some exhibitions were organized in coffee shops, they had a kind of a local affirmation, there was no motivation, no stimulation for artists because art was limited, we had no good relations to other republics, we were isolated, it was the politics that isolated art as well. It was very difficult to organize big exhibitions with values because we had no conditions. We had no support, I mean in the '90s we had no support or motivation from the government to organize exhibitions, every artistic gathering was self—financed.

EK Did your art change at that time?

XHXX How?

By 1991, after Slobodan Milošević's legislation making Serbian the official language of Kosovo and the removal of all Albanians from public service, Albanians were excluded from schools as well. The reaction of Albanians was to create a parallel system of education hosted mostly by private homes.

qenë afër publikut edhe me shku edhe ma larg, me qenë afër kritikut se ne. Ju thojsha studentëve, "Nëse ne vetëm bohëm rob të natyrës, objektit, atëherë shumë kadale mundemi me ecë përpara, shumë kadale mundemi me dhonë, me shfrytëzu edhe mundet m'u pasivizu mendja jonë, mendja juve atë fuqi që kemi mundemi me pasivizu nëse nuk e shfrytëzojmë".

EK
XHXH Çfarë sistemi i artit ka ekzistuar?
Arti ma shumë, arti i sotëm, arti bashkëkohor. Unë thashë më parë asnjherë s'kam konkuru por më kanë ftu, më kanë njoftë pak a shumë, ma kanë njoftë artin tim edhe më kanë njoftu. Kom marrë pjesë, më kanë vlerësuar, kom përfitu guximin dhe atë vlerësim edhe ma shumë jom kyçur në vepërimitarinë time që kom... e kom pa që atë, aftësitë e mia muj me i shfrytëzu me art.

EK
XHXH Ju thatë që ju kanë vlerësuar, a ka pasë në atë kohë historian të artit ose kritik të artit në kohën kur keni punu ju?

Ku po mendoni, këtu?

EK
XHXH Në Kosovë edhe në Jugosllavi se po më intereson qysh ju kanë ftu nëpër ekspozitat e para qysh ka ndodhë ajo për një artist?

Po në ish—Jugosllavi ka pasë kritik të mirëfilltë, të sinqertë, por edhe ata kanë qenë të rrallë pak. Në Kosovë po ashtu kemi pasë disa kritik, por me kritikë pak a shumë jo aq të sinqertë, kritikë me shkru, edhe sot dinë me shkru mirëpo jo në lidhje me përmbajtje. Jo me vlerat e mirëfillta artistike. Mirëpo edhe te ne arti modern ka fillu pak me vonesë kuptohet se kemi qenë gjithnji të izoluar, jo të përkrahur. Mirëpo, dalë kadale arti si art shumë ma shpejtë po ecë edhe ka ecë se sa lamitë tjera, se ne me art mundemi me përfaqësu një popull, një vend, me shkencë vështirë se arti është i lexushëm, i kuptushëm.

EK
XHXH A mundesh me na tregu qysh kanë qenë të '90—tat për juve, akademinë edhe artistat e Kosovës, qysh i keni kalu ju krejt ato, atë pjesë të randë?

Vitet e '90—ta ka qenë një ng-

jarje artistike muj me thonë këtu te ne, jonë organizu këto ekspozita të përbashkëta, jonë shkru fjalë të mira për këto ekspozita, kanë fillu m'u veçu disa individë normal që jonë pa vlerat e tyre, s'ka qenë si politika që ka qenë politikë klasore, shtetërore. Arti disi u përkrahë në ish—Jugosllavi edhe poashtu në Kosovë.

EK
XHXH Për '90—tat e pata fjalën kur ju kanë qitë prej universitetit edhe Galerisë edhe institucioneve tjera, qysh, çka ka ndodhë me art në atë kohë, të '90—tat?

Vitet e '90—ta ishte një atmosferë shumë e zymtë në universitet, ndërprehet universiteti në gjuhën shqipe. Fillojmë me ligjërë nëpër shpija private, ishte një presion nga qeveria e atëherëshme, po mendoj Serbisë, mirëpo prapë ishte një lëvizje ku u organizojshin ekspozita jo të mëdhaja, nëpër kafe, kafiqa, jo m'u organizu ndonji ekspozitë kështu me një atmosferë të lirë. Ishte e pamundur me organizu ekspozita, po mendoj të nivelit Kosovar, po mendoj që ka një përmbajtje. Ekspozita kishte me pasë se regjimi atëherëshëm pak, ish—Jugosllav, ishte pak një presion jo në art, në politikë, mirëpo politika ndikonte edhe në jo zhvillimin e artit në Kosovë.

EK
XHXH E çfarë kuptimi kish arti në këtë kohë... çfarë kuptimi kish arti në këtë kohë kur nuk kishit as universitet, as Galeri, as... qysh e motivojshit ju studentin me studiu art?

Arti... u organizojshin disa ekspozita nëper lokale, kafiqa e kishin njëfarë afirmimi lokal, nuk kishte nxitje, një stimulim për artistë, se arti ishte i kufizuar, nuk kishim marrëdhënie të mira me republikat tjera, ishim të mbyllur, si politika që ishte mbyllë edhe arti te ne. Shumë vështirë ka qenë me organizu ndonjë ekspozitë të madhe, me vlera, s'ishin kushtet atëhere. Nuk kishte përkrahje edhe nga të '90—tat po mendoj nga qeveria s'kishim përkrahje, stimulim për organizimin e ekspozitave, ishte një vetëfinancim për ndonji manifestim artistik.

EK Did your art change at that time, did the political circumstances have any influence on you and your work?

XHXX No, no, they didn't have any influence, I continued working as always, I had the will to work and that's it. Lastly, I have exhibited less abroad, looks like the politics are working now, they're dominating. There are exhibitions organized, the time has come that I can hardly exhibit in Albania the next year, and there was a barrier among artists here as well, there is the lack of support, jealousy but I have always trusted myself that good art moves forward. I think that in the future our state should support art because it is the only field that can get a nation, a country, to move forward.

EK A ka ndërru arti juj në këtë kohë?

XHXX Si?

EK Arti juj a ka ndërru në këtë kohë a ka, këto rrethana politike a kanë pasë ndikim edhe në juve edhe në punën e juj?

XHXX Jo, jo s'ka pasë kurrëfarë ndikimi unë kom punu gjithnji, kom pasë vullnet me punu edhe qe. Ma pak kom ekspozu në kohën e fundit në botën e jashtme, si duket tash për tash politika po funksionon, po dominon. Aty këtu po organizohen këto ekspozita që menxi ka ardhë koha unë me ekspozu në Shqipëri vitin e ardhshëm edhe këtu te ne ndër artistë ka pasë njifarë barriere që normal te artistët është ajo farë mospërkrahja, xhelozia mirëpo gjithnji kom besu në veti se arti i mirëfilltë ecë, ka me shku ma tutje. Kujtoj në të ardhmen edhe shteti ynë duhet me përkrahë artin se e vetmja lami është që mundet me afirmu një popull, një komb, një shtet.

0804
Agim Rudi

The legend of corn
40x50x23 cm
wood, 1986

0804
Agim Rudi

Legjenda e misrit
40x50x23 cm
dru, 1986

0156
Alije Vokshi

Portrait
73x88 cm
oil on canvas, 1972

0156
Alije Vokshi

Portret
73x88 cm
vaj në pëlhurë, 1972

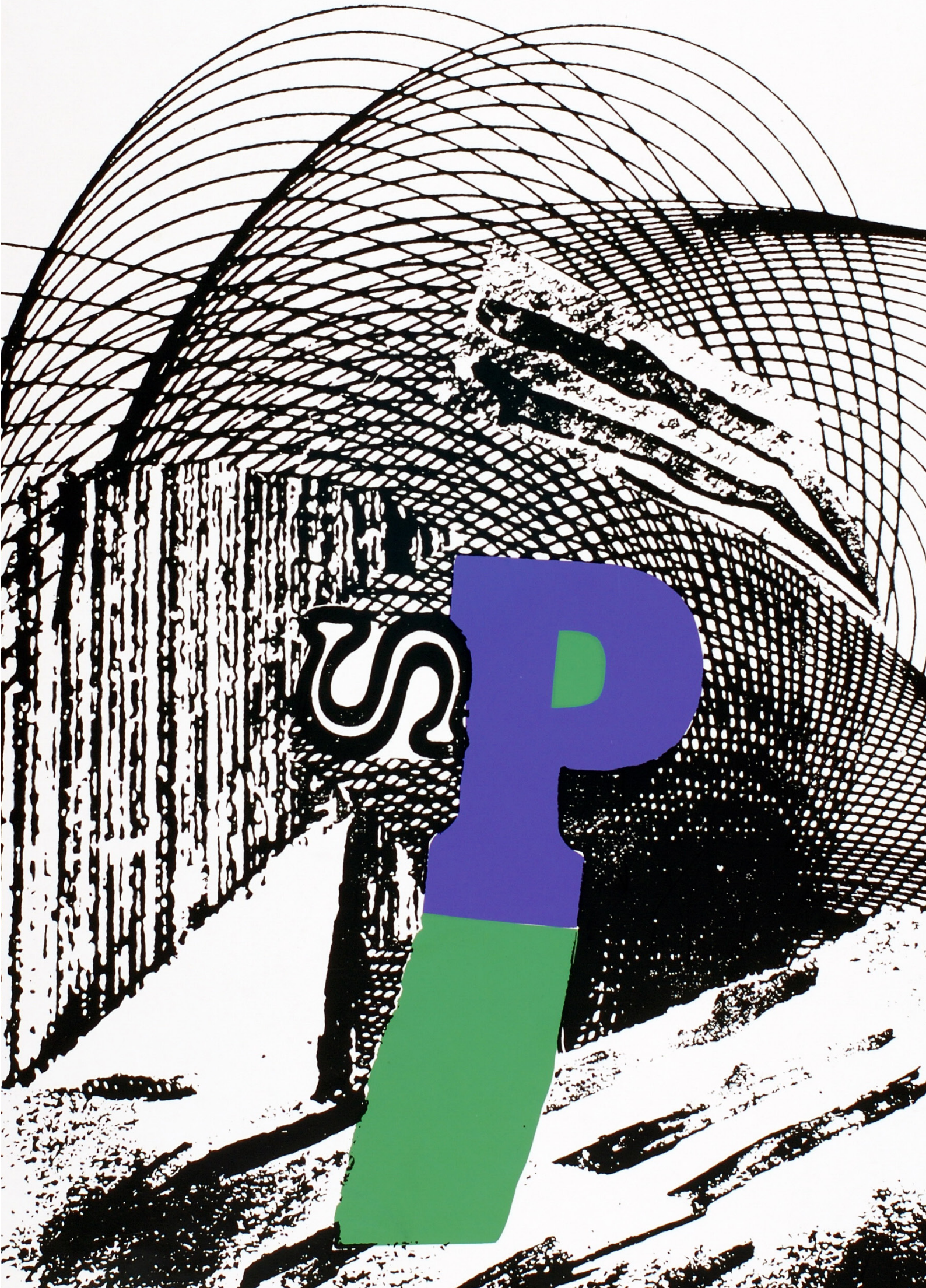

0627
Blerim Luzha

Design II
30x90 cm
mixed media, 1973

0627
Blerim Luzha

Dezen II
30x90 cm
teknikë e kombinuar, 1973

SP

0591
Shyqri Nimani

Untitled
50x70 cm
seriography, 1974

0591
Shyqri Nimani

Pa titull
50x70 cm
seriografi, 1974

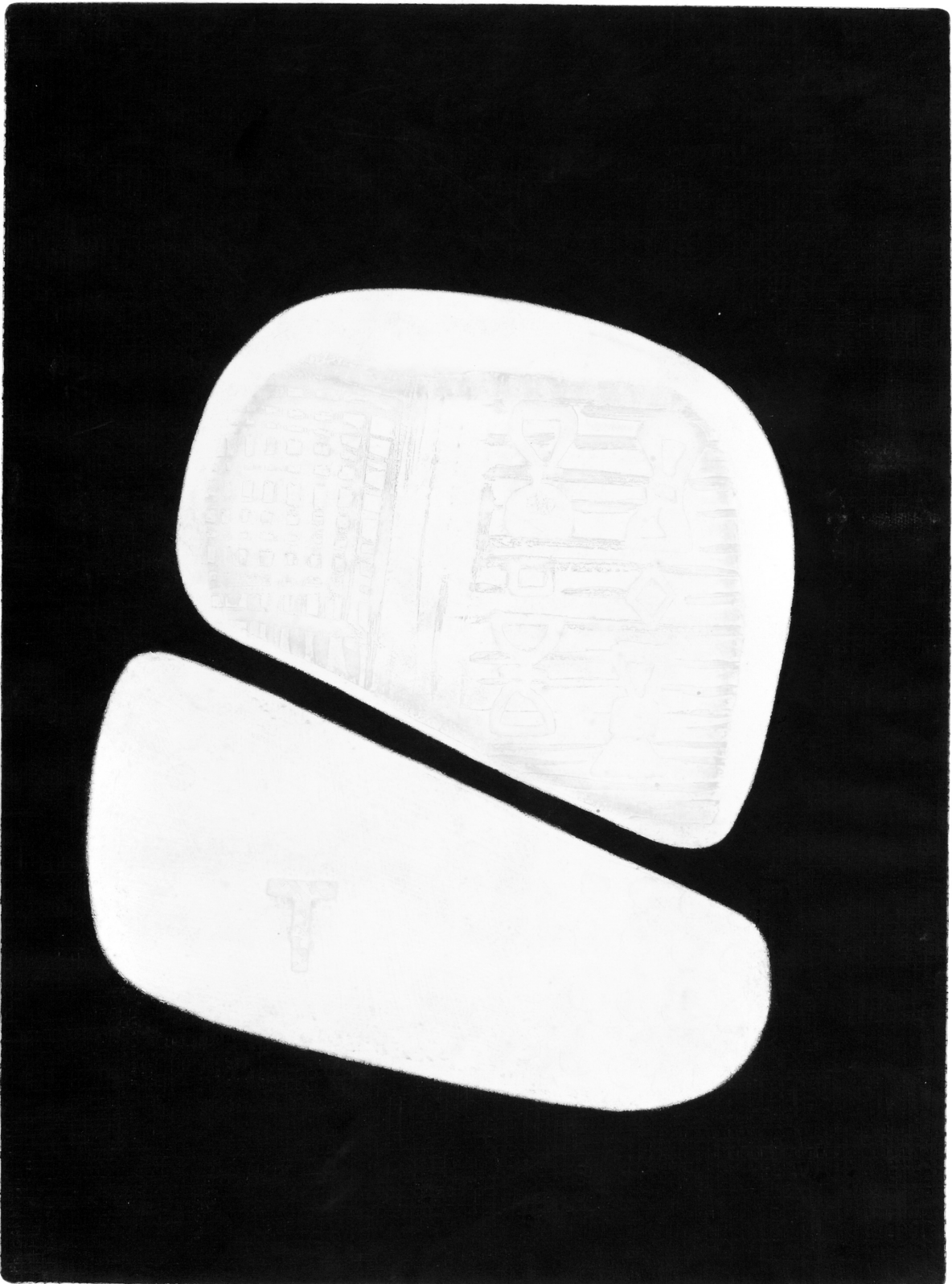

0700
Tomislav Trifić

Man and space
75x50 cm
mixed media, 1980

0700
Tomislav Trifić

Njeriu dhe hapësira
75x50 cm
teknikë e kombinuar, 1980

0344
Xhevdet Xhafa

Why
76x53.5 cm
graphics, 1971

0344
Xhevdet Xhafa

Pse
76x53.5 cm
shtyp grafikë, 1971

Katalogimi në botim—(CIP)

Biblioteka Kombëtare e Kosovës "Pjetër Bogdani"

398(=18):73/76

Galeria Kombëtare: projekti i historisë gojore / udhëheqëse e hulumtimit,
Erëmirë Krasniqi; transkriptimi, Donjetë Berisha; përktheu, Aurela Kadriu, Dafina
Tahiri. - Prishtinë: Galeria Kombëtare e Kosovës, 2018. — 248 f.: ilustr.; 33 cm.

1. Krasniqi, Erëmirë 2. Galeria Kombëtare e Kosovës 3. Iniciativa për Histori Gojore
Titulli dhe teksti paralel në gjuhën shqipe dhe angleze.

ISBN 978-9951-587-87-7

ISBN 978-9951-587-87-7

This research—based publication is a contribution to USAID Transformational Leadership Program—Citizens Corps. The views and opinions expressed in this publication are those of the researcher and do not necessarily reflect the official policy or position of USAID TLP Citizens Corps. Assumptions made within the analysis are not reflective of the position of any government entity.

Ky publikim hulumtues është kontribut për USAID Transformational Leadership Program—Citizens Corps. Pikëpamjet dhe mendimet e shprehura në këtë publikim janë të hulumtuesës dhe jo domosdoshmërisht pasqyrojnë politikën zyrtare apo pozicionin e USAID TLP—Citizens Corps. Supozimet e bëra në kuadër të këtij publikimi nuk reflektojnë qëndrimin e asnjë entiteti qeveritar.

galeriakombetare.com
oralhistorykosovo.org